

आदिवासी संशोधन पत्रिका

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प विशेषांक

I.T.D.P. SPECIAL ISSUE

Tribal Research and Training Institute, Pune

Vol.XVIII No.1

March, 1996

आदिवासी सेवक व संस्था पुरस्कार समारंभाचे उद्घाटन करताना ग्राम विकास मंत्री मा. ना. श्री. अण्णासाहेब डांगे सोबत वित्त व नियोजन मंत्री मा. ना. श्री. एकनाथरावजी खडसे, आदिवासी विकास मंत्री मा. ना. अॅड. गोविंदराव चौधरी, आदिवासी विकास विभागाचे सचिव, मा. श्री. राजेंद्रसिंह.

आदिवासी सेवक श्री. मारोतराव अमृतराव वंजारे यांना आदिवासी सेवक पुरस्कार प्रदान करताना महाराष्ट्राचे ग्रामविकास मंत्री मा. ना. श्री. अण्णासाहेब डांगे, सोबत मा. ना. श्री. एकनाथरावजी खडसे, मा. ना. अॅड. गोविंदराव चौधरी, मा. ना. श्री. दिलीपरावजी कांबळे, मा. श्री. राजेंद्रसिंह, सचिव, आदिवासी विकास विभाग, मंत्रालय, मुंबई.

वडसा देसाईगंज जि. गडचिरोली येथील पोलीस व सैनिक दल भरतीपूर्व प्रशिक्षण केंद्रामधून पोलीस सेवेत अंतिमतः नोकरीस लागलेले आदिवासी उमेदवार. सोबत केंद्र संघटक श्री. दिलीप उईके व तत्कालीन प्रकल्प अधिकारी श्री. एस. पी. बनसोडे.

आदिवासी संशोधन पत्रिका

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute, Pune

Vol.XVIII No.1

March, 1996

EDITORIAL

The strategy of Tribal Sub-Plan for developing areas of Tribal concentration evolved in the vth Five year Plan and was implemented in 18 States and Union territories of India. Maharashtra State was also included in this scheme. It was during the vth Five Year Plan itself, the Tribal Development Blocks proved to be very small units for large investments in infra-structure, economic development and social service as well. In order to overcome this difficulty, the units of ITDP's were established, so as to fulfil the objectives of Tribal Sub-Plan. In Maharashtra 14 ITDP's were established in the year 1977 initially, the infrastructure of which was expanded as time passed by.

As on today, there are 24 ITDP's, out of which 16 are in TSP areas, 5 are in ATSP areas and 3 are in OTSP areas. Two ITDP's namely Bhamragad and Pen ITDP's in Gadchiroli & Raigad districts are respectively working for Primitive Tribal Groups and other tribal as well. The ITDP's are headed by Project Officer, assisted by assistant Project Officers & other staff, who are implementing tribal development programmes to meet the objectives of TSP at the grass root level. It gives us a great pleasure to announce that **this Tribal Research Bulletin is an I.T.D.P. special issue**, which highlights research findings, case studies, status & role and the significance of I.T.D.Ps of Tribal Development Department in Maharashtra and a few other States as well.

There are two sections in the bulletin, one is in English while the other is in Marathi. In the English section an introductory note on the concept of Tribal Sub Plan and the role of ITDPs in Maharashtra has been highlighted so as to give our readers an idea of the concept of TSP and ITDPs. The first paper entitled "Perspective of beneficiaries of State sponsored welfare programmes" by Dr. Chari & G.K. Sharma, presents a profile & functioning of Dhar district I.T.D.P. in Madhya Pradesh & more particularly the problems faced by the beneficiaries while receiving benefits. The next article entitled "Marketing of paddy on tribal farms" brings into light the marketing procedures & issues of paddy faced by the tribals of Igatpuri tahsil. The third article by Shri S.P. Bansode & Dr. Robin Tribhuwan namely, "Solar energy heaters : A boon to Government hostels & Ashram schools" provides an account of how useful solar heaters have proved for tribal hostels & ashram schools. The next paper captioned, "Adoption of Urid cultivation technology in tribal zone of Rajasthan" by Shri Barethi & Shri Intodia summarizes the views & attitudes of tribals towards adoption of the package of improved technology of cultivating Urid pulse.

The fifth article by Shri S.R. Shevkari is a case study namely emulating & exemplary Kokna Kastkar". Followed by an article entitled, "Commercialization of tribal Masks" by Dr. Robin D. Tribhuwan and Ms. Jaya Jose, points out the need for research in this area & from a more practical point of view the strategies to help the tribal artists to get exposed to urban markets so as to commercialize their masks. In the article entitled "Distortion of information as perceived by Scientist

in transfer of dairy technologies in tribal set-up" Shri T.R. Nikam & Ms Rekha Bhagat have unraveled the perception of veterinary scientists about distortion of information on dairy technologies in tribal set up. Finally, the article in the English section is a status paper by Dr. P.B. Draxe, captioned "Anthropology in India : Problems & Prospects " , describes the theoretical & practical aspects of "Anthropology in India, its scope and relevance, giving its limitations as well.

In the Marathi section the first article by Shri Raskar & Shri Tikone gives a reader an idea about the concept of T.S.P., I.T.D.P., M.A.D.A. and Mini M.A.D.A. and the various tribal development schemes that be fall in T.S.P. areas. Next article by Shri S.T. Khandekar presents a case study of how tribals of 4 blocks of Dhule district which were benefited from the P.V.C. pipe scheme, implemented through the nucleus budget. Whereas Shri M.R. Gosavi in his article presents the profile of various schemes which are implemented by ITDPs through nucleus budget and the rationale in planning these schemes for tribal development.

In the next article, Shri S.R. Shevkari, very briefly provides statistical, geographical and ethnic details of T.S.P. Maharashtra, which is followed by Mrs. Mangal Ghode's article which presents an evaluation gist of the impact of some developments schemes on the socio-economic life of selected tribal families, below the poverty line, from Thane district. Yet another interesting case study written by Shri S.Y. Magar, narrates the role of police department in training the tribals so as to shape a better future in their career. Further, Shri I.S. Kasbe, Smt. P.S. Phirke & Shri Dudhwadkar have given an account of some success stories from Shahapur I.T.D.P., Thane. Last but not the least Shri Shantilal Bansode in his article pointed out the role of voluntary organizations in participating in certain I.T.D.P. development programmes. He has provided a few case studies of success, to prove his view point.

Our efforts in this issue, is to disseminate information of success as well as failure case studies of I.T.D.P. programmes to our readers. I am sure these experiences will contribute in understanding both positive & negative aspects the functioning of I.T.D.Ps. We hope information given in the research papers, articles & case studies will be useful to administrators, researchers, social activists, anthropologists, sociologists and the lay readers.

The D.T.P. work of this Bulletin is processed at the Institute's Computer Section. This effort has certainly contributed in saving considerable expense. The D.T.P. work was managed by Shri S. R. Kute, Shri J.B. Avachat, Shri K.P. Kurde, Smt S.S. Bhutkar & Shri Dilip Gaikwad. We would like to welcome suggestions from our contributors & readers to improve on the layout and content quality of the bulletin.

Dr. Navinchandra S. Jain

TRIBAL RESEARCH BULLETIN
Vol.XVIII No.1 , March, 1996
Bi-Annual Journal of
Tribal Research & Training Institute
Pune-411 001
Regd. No.RN 37438-79

CONTENTS

Pages

Editorial

i

Editor

Dr.Navinchandra S. Jain, IAS
Director

Editorial
Board

Shri S.P.Bansode
Dy.Director (Research)

Dr.Robin D.Tribhuwan
Assistant Museum curator

Smt.Vijaya Kulkarni
Assistant Librarian

Publisher

Dr.Navinchandra S.Jain
Director,
Tribal Research & Training
Institute, Pune 411 001

Printer

Manager,
Photozinco Press,
Pune 1

1. Glimpses of Tribal Sub Plan in the State of Maharashtra 1
2. Perspective of Beneficiaries of State sponsored welfare programme : A case of ITDP - Dr.V.Chari & Gulnar K.S. 6
3. Marketing of Paddy on Tribal Farms in Western Zone of Maharashtra - R.C. Raut & V.S. Rasane 11
4. Solar Energy Heaters : A Boon to Government hostels & Ashram Schools - Shri S.P. Bansode & Dr. R. D.Tribhuwan 17
5. Adoption of Urid cultivation technology in Tribal Zone of Rajasthan - L.S. Bareth & S.L. Intodia 20
6. Emulating & Exemplary Kokna, Kastakar - Shri.S.R.Shevkari 25
7. Commercialization of Tribal Masks : An Imperative Need - Dr.R. D.Tribhuwan & Ms.Jaya Jose 27
8. Distortion in information as perceived by scientists in Transfer of Dairy Technology on Tribal set up -T.R.Nikam & Rekha Bhagat 33

9. Anthropology in India : Problems & Prospects - Dr. P.B. Draxe	38
10. आदिवासी विकासाची वाटवाल - श्री.डी.एम.रासकर - श्री.पी.आर.तिकोने	44
11. न्युक्लिअस बजेट योजनेंतर्गत पी.व्ही.सी.पाईप योजना अभ्यास अहवाल - श्री.एस.टी.खांडेकर	52
12. एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प केंद्रवर्ती अर्थसंकल्पांतर्गत राबविण्यात येत असलेल्या योजनांचे मूल्यमापन - श्री.एम.आर.गोसावी	56
13. आदिवासी उपयोजना - आदिवासी विकासाचा 'मानबिंदू' - सो.रा. शेवकरी	61
14. एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प योजनेंतर्गत दिलेल्या लाभाचे मूल्यमापन - सो.एम.डी.घोडे	66
15. एकात्मिक आदिवासी विकास पोलीस व सैनिक दल प्रशिक्षण केंद्र, राजूर, ता.अकोले येथील प्रशिक्षणाथीची शौर्यगाथा - श्री. एस. वाय. मगर	71
16. न्युक्लिअस बजेटच्या अंतर्गत प्रत्यक्षात राबविण्यात आलेलेल्या एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पांच्या विविध यशस्वी योजनांचा गोषवारा - श्री. आर.एस.कसबे - श्री.पी.एस.फिरके - श्री.शिवाजी दुधवाडकर	77
17. एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प क्षेत्रात स्वयंसेवी संस्थांचा आदिवासी विकासात सहभाग- काही यशस्वी अनुभव- - श्री.शांतीलाल बनसोडे	83
18. आदिवासी सेवक व सेवा संस्था पुरस्कार : स्वरूप व परिचय -श्री. प्रकाश वाणी	86
19. वृत्त विशेष	90
20. शासन निर्णय	93

GLIMPSES OF TRIBAL SUB PLAN IN THE STATE OF MAHARASHTRA

INTRODUCTION - The State Government has been implementing the Tribal Sub-Plan (TSP) as a part of its obligation to implement the directive principles of State Policy enshrined in the Constitution of India. The present TSP strategy was started in the year 1975-76, with the beginning of the Fifth Five Year Plan. The TSP is mainly an area development plan. Scheduled areas of heavy Tribal concentration were formed into special development blocks - Integrated Tribal Development Projects (ITDPs).

TSP's were formulated for these areas every year with a view to have full control and separate accounting of the investments made by all the State Government Departments mainly on the infrastructure development programme. Later on from the year 1986 the Plan objectives were shifted to the family welfare programme under which the expenditure incurred on the individual beneficiary schemes implemented for the tribals outside the Scheduled Areas was also included in the TSP. Thus the expenditure incur the development schemes implemented for the tribals in the Scheduled Areas as also outside the Scheduled Areas formed part of the TSP.

From the total Plan Outlay, which was determined every year by the Planning Department in consultation with the Planning Commission and which took into consideration the assistance available from the Central Government, international institution, like the World Bank, resource

mobilisation by the State Government etc. The Planning Department allotted outlays to each of the departments of the State Government for the execution of development schemes in their sphere of activities. However, since the Planning Department did not specify/reserve the amount to be earmarked by each department for the TSP area, the amount to be utilised for the TSP area each year was decided by the individual department as per its own priorities, which did not always reflect the really felt needs of the tribals.

Earlier Maharashtra had formulated a model of decentralised planning with the District/Taluka as the Unit and funding for all schemes at the District Level was decided at the District Level by the District Planning and Development Council (DPDC) of each District under the Chairmanship of the Guardian Minister for each District and comprising of various non-officials such as MLAs, etc. with the District Collector as the Member-Secretary and the Divisional Commissioner as the Vice-Chairman.

The provision for State Level schemes for the TSP was decided by the respective departments within the overall outlays given by the Planning Department. The Tribal Development Department (TDD) was only consolidating the provisions given by the DPDCs and the different departments. Considering the fact that the tribal population in the State was around 9% of the total population, it was expected that the TSP would be proportionately represented in the

over all State Plan. However, the budget provisions allotted by the individual DPDCs and the departments for the development

programmes under the TSP did not equal this percentage and varied from year to year, as can be seen from the figures given below

TABLE : I

(Rs. in crores)

Year	State Plan outlay	TSP Outlay	TSP as a % of the State plan outlay
1980-81	882.90	45.38	5.19
1981-82	1063.10	55.66	5.24
1982-83	1322.17	63.01	4.76
1983-84	1500.00	71.68	4.78
1984-85	1650.00	77.54	4.70
1985-86 and 86-87	2980.15	155.44	5.22
1987-88	2190.47	172.97	7.89
1988-89	2025.09	177.06	8.74
1989-90	2550.00	208.16	8.16
1990-91	2306.60	179.55	7.78
1991-92	2556.74	200.73	7.85
1992-93	3160.00	222.39	7.04

To overcome this drawback an expert Committee comprising of some of the members of the State Planning Board under the Chairmanship of Shri D.M. Sukthankar, former Chief Secretary and Member, State Planning Board, was appointed to study the methodology of formulation and implementation of the TSP and to see whether the objectives of the TSP area and the other areas; improving the standard and quality of life of the tribals, tackling of important problems faced by the tribals' speeding up their social and economic development and ensuring a reasonable share of the fruits of the State Plan and social development efforts to the tribals through equitable distribution of the plan expenditure to tribal areas and for the development of tribals, vide Government Resolution, dated 21-01-1991.

This Sub Committee submitted its report to the State Government in the month

of July, 1992 (copy of the report has been separately circulated). Some of the important recommendations of the Sub Committee were (a) After the total size of the State's Annual Plan is decided, the Planning Department, as a policy, should decide the outlay to be made available for the TSP (according to Government's present policy it is 9% of the total size of Annual Plan) and communicated to the TDD. The TDD should take the responsibility to finalise the TSP within the allocated Outlay.

(b) Atleast 75% of the TSP outlay should be made available for schemes within the TSP area, the remaining 25% can be made available for spending on tribals living outside the TSP (OTSP) area.

(c) After deciding the inter-sectoral priorities, appropriate detailed schemes and programmes should be prepared for every tribal block and thereby for every ITDP area, taking into account the overall social and

economic conditions of tribals, their problems, their pressing needs, etc., in that area. This should also involve training of the field officers under the TDD.

(d) The funds being provided for the district TSP need to be augmented and the present process of district planning needs to be improved. While planning at the local level, it is necessary to take up only such schemes which will mainly benefit individual tribal families or groups of tribals. These may include water supply schemes (for small groups of tribals), electricity supply, education, agricultural development, connecting roads to tribal habitations and schemes of financial assistance through which the incomes of the poor tribal families will increase. Instead of the District TSP being a part of the General District Plan the DPDCs prepare a separate District TSP to be approved by the TDD.

(e) While considering inclusion of capital intensive programmes in the TSP, the works of major irrigation projects, major and medium industries, national and State highways, major bridges, etc., should be given comparatively low priority. Priority should be given to local schemes, necessarily benefiting the tribals, such as minor irrigation works, lift irrigation schemes, soil and water conservation, provision of clean drinking water, forest rejuvenation, protection and conservation, occupational education, mother, child and family welfare, traditional handicrafts, connecting roads, small bridges, cross drainage works, etc.

(f) The TDD should take necessary steps for preparation of all sectoral

programmes/schemes as above and after taking into account the outlays made available for various schemes, should finalise the TSP, after putting up consolidated demands and obtaining the budget grants. The present condition of non-diversibility of the TSP grants should continue in future also.

(g) Increased participation of Voluntary and non Government Organisations (NGOs) in the tribal welfare activities should be encouraged.

(h) The Forest Department, with the participation of the tribals should redevelop the forests, small tanks, bandharas, etc. should be constructed so that they would be useful for afforestation and forest development. Nistar like traditional rights for forest produce, enjoyed by the tribals traditionally, should be restored to them.

The State Government considered this report and accepted the recommendations of the sub committee and issued a Government Resolution dated 21-9-1992 (copy of this Resolution has been separately circulated), that the recommendations should be implemented from the Annual Plan for 1993-94. It also decided that for the year 1993-94 7% of the total size of the State's Annual Plan should be made available to the TDD and gradually the outlays should be increased to 9% of the total size of the State's Annual Plan in subsequent years. It also decided that after deciding the intersectoral priorities under the TSP, the TDD should communicate the break up of outlays for the TSP to the concerned administrative departments; that in the

discussions with the other concerned administrative departments, the TDD should ensure that the schemes proposed to be included in the TSP are in the real sense useful to the tribals and the policy decisions in this respect would be made by the TDD only; that the maximum number of schemes the under TSP should be at the district level and out of the total outlay, 60-780 % should be made available for such schemes and the

district TSP should be finally sanctioned by the TDD.

As can be seen from the figures given in Table II below, after the implementation of the above decision of the Government, the share of the TSP which had varied from 5.19% to 8.74% and had gone down to around 7% of the total outlay in 1992-93 and 1993-94 has now increased and remain steady at 7.5% and is proposed to be increased to 8% in 1996-97.

TABLE -II

(Rs. in crores)

Year	State Plan outlay	TSP Outlay	TSP as a % of the State plan outlay
1992-93	3160.00	222.39	7.04
1993-94	3804.00	265.00	6.97
1994-95	4400.00	330.00	7.50
1995-96	5500.00	412.50	7.50
1996-97(proposed)	5850.00	468.00	8.00

The TDD has also followed up the Sukthankar Committee report and laid emphasis on agricultural development, employment, road development, education,

health, rural water supply and welfare of backward classes.

The break up of important sectors of the TSP in the last four years is given below :

TABLE III

(Rs. in crores)

Sr.No.	Sub-Sector	1992-93	1993-94	1994-95	1995-96
1.	Crop Husbandary	376.91	643.00	700.32	696.35
		(1.69)	(2.42)	(2.12)	(1.68)
2.	Jawahar Rojgar Yojana	914.70	947.78	1500.35	2835.18
		(4.11)	(3.57)	(4.55)	(6.87)
3.	Road Developments	1256.99	2440.72	4201.64	6899.98
		(5.65)	(9.21)	(12.73)	(16.73)
4.	Education	1542.19	1291.52	1632.73	2320.37
		(6.93)	(4.87)	(4.95)	(5.62)
5.	Health	790.00	1127.00	1981.97	2347.43
		(3.50)	(4.25)	(6.00)	(5.69)
6.	Rural Water Suply	586.20	818.54	1284.87	2502.14
		(2.63)	(3.09)	(3.89)	(6.06)
7.	Welfare of Backward Classes	1800.00	2000.00	3370.46	4144.93
		(8.09)	(7.55)	(10.21)	(10.05)

As can be seen from the above the TDD has been able to increase the outlays over the last 3 years for important sectors

like road development, Jawahar Rojgar Yojana, Health, Rural water supply and Welfare of backward classes.

Further as accepted by the Government and as recommended by the Sub Committee since most of the schemes of relevance to improving the quality of life of the tribals are district level schemes, about 85% of the TSP outlay is now given to the DPDCs for district level schemes, compared to 60-70% recommended by the Sukhtankar Committee. Further a greater thrust has been given to individual beneficiary schemes. In most of the district plan for example, the infrastructure to family oriented schemes proportion is 40:60 and conscious efforts have been made to earmark larger outlay for larger outlays for local schemes.

For effective implementation of the schemes in the TSP areas, constant monitoring and review is a pre-requisite. Therefore, the Government has constituted Project Level Implementing Committees in 24 ITDPs. The strategy of Tribal Sub-Plan for developing areas of Tribal concentration evolved in the vth Five year Plan and was implemented in 18 States and Union territories of India. Maharashtra State was also included in this scheme. It was during the vth Five Year Plan itself, the Tribal Development Blocks proved to be very small units for large investments in infra-structure, economic development and social service as well. In order to overcome this difficulty, the units of ITDP's were established, so as to fulfil the objectives of Tribal Sub-Plan. In Maharashtra 14 ITDP's were established in the year 1977 initially, the infrastructure of which was expanded as time passed by.

As on today, there are 24 ITDP's, out of which 16 are in TSP areas, 5 are in ATSP areas and 3 are in OTSP areas. Two ITDP's namely Bhamragad and Pen in Gadchiroli & Raigad districts are working for Primitive Tribal Groups and other tribals as well. The ITDP's are headed by Project Officers, assisted by assistant Project Officers and other staff, who are implementing tribal development programmes to meet the objectives of TSP at the grass root level.

Monitoring and review is being done through these committees at the project level. A tribal MLA is the Chairman of each of these Committees and the other members of the Committee include tribal MLCs/MLAs in the area, if any. The Additional Tribal Commissioner is the Vice-Chairman and the tribal MP in the Project area is a special invitee. Also the Chairman of the Social Welfare Committee and to Women and Child Welfare Committee of the ZPs is a special invitee.

The function of this Committee is mainly to review the progress of the implementation of the schemes included in the Five Year Plan and in the TSP. This Committee is also involved in the Planning process at the time of formulation of the Project Level Plan. Through this Committee, both at the time of formulation and at the implementation stage, the involvement of the representatives of the tribal people has thus been ensured.

* * *

Perspective of Beneficiaries of State sponsored welfare programme : A Case of ITDP

Dr. Vijayalaxmi Chari *
Shri. Gulnar K. Sharma **

The present paper analyses the tribal beneficiaries problems in securing loan and their attitude towards the Integrated Tribal Development Programme Officers/officials. The paper is divided into four parts. The first part traces the general problems faced by the tribals. The main objectives and methodology of the analysis are discussed in the second part. Third part presents analysis of the primary data and the fourth and the last part discusses the findings and offers suggestions based on the findings.

PART I- Tribals are people who lead a very simple life. Unfortunately they have been exploited for generations by the zamindars, local money lenders and non-tribal populations who come in contact with them.

Problems of tribals are of two types, internal and external, Psychological, philosophical and religious problems concerning the tribals can be called internal problems. While the external problems are of socio-economic nature. Their economy is quite primitive in organization and is mainly based on natural resources, comprising of land (which is farmed using primitive methods and forest produce. The factors mainly responsible for the backwardness of tribal agriculture are : (1)

Poor soil (2) irrigation problem (3) ignorance of the new agricultural techniques. Moreover the development of the economy is hampered by lack of infrastructural facilities. Communication facilities are poor as a result of which the tribal economy in many places is not linked with outside markets. Lack of development facilities also hinders educational and extension work.

Exploitation by the local money lenders and consequent indebtedness is a major problem. They easily get into serious debt problems for the purchase of agricultural requirements like seed, fertilizers, water-pumps, agricultural implements etc. They also borrow money for the performance of social and religious ceremonies and for their daily necessities like cloth, salt and kerosene. To a certain extent these transaction are still conducted on the basis of the barter system. The market is unorganised and loans from money lenders and traders predominate. It is beyond the capacity of the tribals to liquidate the accumulated debt and the burden is passed on from generation to generation. Large scale exploitation of the tribals by non-tribals land moneylenders and traders has improvised them.

Continuous neglect and lack of appreciation of the tribal's special problems go to a long way back. Inadequate investment and non-integration of the tribal economy with the rest of the society have

* Dr. (Mrs) Vijaylaxmi Chari, Lecturer school of Economics, DAVV, Indore, (M.P.)

**Gulnar Khanian Sharma- Research Scholar and Lecturer, Burhani College, Mumbai (M.S.)

contributed to the present state of backwardness in these areas. All this has resulted in a feeling of inferiority, insecurity and helplessness among the tribals.

The Government is trying to bring the downtrodden tribal community on par with other non-tribal villagers but their effort is just a drop in an ocean. The approach to tribal development in the sixth plan (a preliminary perspective) has found that "actual benefits trickling down to the tribals have not been consistent with the promise we have made". Ratha (1981) states that the gap between tribals and non-tribals has been widening and tribal exploitation has become more effective and organised after the implementation of developmental plans. S.K.Sharma (1981) comes out with a frustration thesis that "Government of India has failed to encourage the development".

It is also possible that the laws and programmes have failed because of the attitude of the powerful feudal elitist groups and non-involvement of tribals in the development process.

The Government has not been able to come out with new programmes and new ideas to counteract the problems of tribals.

Further, "Shilu Ao team on Tribal Development Programme has also expressed the view that the results achieved have not been commensurate with the expenditure incurred".

The tribal areas have not been able to integrate completely with the rest of the country even through many programmes of socio-economic change have been

implemented. The internal problems of the tribals are such that they cannot be redeemed by ITDP. As far as the external problems are concerned the structure of ITDP is such that it does not provide them the type of benefits they require in time and also insufficient amount and access to loan, plenty of paperwork, frequent visits and availing of loan is not very easy. For the study, the beneficiaries were asked questions only within the preview of the ITDP.

In order to bring forth the essential changes required in the ITDP, for its success, it is necessary to note the beneficiaries problems in availing loan, after availing loan, its repayment there after and their attitude towards the officials/officers, noting the necessary suggestions made by them.

PART II

In view of the problems stated above this paper plans to analyse:

1. The problems faced by the tribals in securing loan and its repayment.
2. Beneficiaries attitude towards the officials.

Three hundred ITDP beneficiaries were selected from the dominantly tribal areas of Dhar district of Madhya Pradesh. Only those beneficiaries were selected who were sanctioned loaned during the year 1992. Primary data was collected from the beneficiaries directly.

PART III

Information from 300 beneficiaries of ITDP in Dhar district was collected relating to the perspective of the programme. The following tables list the opinion given by the beneficiaries.

Table No.1

Problem faced in getting loan (ITDP)

Sr. No.	Problems/Loan Purpose	Primary sector	Secondary sector	Tertiary sector	Other	Total
1.	Under-hand dealings	16	25	-	-	41
		(5.3)	(8.3)	-	-	-
2.	Paper-work	06	08	-	14	28
		(02)	(2.6)		(4.6)	(9.3)
3.	Frequent visit	24	21	32	19	96
		(08)	(07)	(10.6)	(6.3)	(32)
4.	Exploitation by middle-man	18	36	-	03	57
		(06)	(12)		(01)	(19)
5.	Not much a problem	36	10	18	14	78
Total		100	100	50	50	300
		(33.3)	(33.3)	(16.6)	(16.6)	100

Note : Only the major problems of the beneficiaries have been analysed in the table.

The above table shows that a large number of beneficiaries 96 (32%) had to waste a lot of time visiting offices just in order to avail the loan. Out of 98 (%) some had either to bribe the middle-man (gram-sevak, patel etc.) in order to receive the forms available the loan. While the

remaining had to face the problem of under-hand dealings. 28(%) had to put up with the hassel of length paper-work procedures 78 (%) beneficiaries who were approached and given loan hardly faced any problems.

Table No.2

Sr.No.	Problems/Number of beneficiaries	Yes	No
1.	Duration of training was too short	19 (44)	24 (56)
2.	Stipend given during training was insufficient	31 (72)	12 (28)
3.	Training provides inadequate skills and information	36 (84)	07 (16)
4.	Incomplete/Insufficient tools provided after training period	32 (74)	11 (26)
5.	Delay by officials in providing tools after training	34 (79)	09 (21)

From the above table it is very clear that the major complaint of the beneficiaries 36 (72%) was that of insufficient training 34 (79%) stated that after completion of training tools were given to them. After a gap of 6 months to 1 1/2

years, also 32 (74%) stated that the given tools set were incomplete and of inferior quality. 19 (44%) felt that the 3 months time period given for training was too short as well as 31 (72%) complained of insufficient stipend being given to them.

Table No.3

Sr.No.	Purpose/Loan Satisfaction	Sufficient	Insufficient of Choice	Not of Choice
1.	Primary Sector	20 (06)	80 (27) 47 (16)	53 (18)
2.	Secondary Sector	21 (07)	79 (26)	38 (13) 62 (21)
3.	Tertiary Sector	10 (03)	40 (13)	33 (11) 17 (16)
4.	Welfare	13 (04)	37 (12)	24 (18) 26 (09)
Total		64 (21)	236 (79)	142 (47) 158 (53)

The above table shows that the amount of loan disbursed (irrespective of being in cash or kind) is highly insufficient, as stated by 236 (79%) cases. 79 (26%) cases who received loan for starting various kinds of business felt that the loan amount of Rs. 5000/- given for the same was highly insufficient to start with 62 (21%) paid that they required loan for purposes other than business 80 (27%) reported inadequate loan

for primary purpose and 53 (18%) stated that the kind of loan was not of their choice, for example poultry birds which do not survive in their geographical environment (tribal areas). 77 (28%) cases felt that the benefit received by them for tertiary and welfare purposes was highly insufficient. While 43 (14%) cases reported that the purposes for which loan was given was not of their choice.

Table No.4

Sr. No.	Beneficiaries views/Source	ITDP	
		Yes	No
1.	Lack of co-operation from officials	228 (6)	72 (24)
2.	Slow processing of moving papers allied documents	189 (63)	111 (37)
3.	Lack of proper communication	144 (48)	156 (32)
4.	Delay in implementation of the project	217 (73)	83 (27)
5.	Work done by officials is incomplete/not up to mark	209 (07)	91 (30)
6.	Dishonest/Underhand dealings/exploitative nature	236 (79)	64 (21)

From table No.4 it is very clear that the ITDP beneficiaries do not hold the ITDP officials/officers in high esteem, rather they hold views must contrary to that. One of the major complaints of the beneficiaries 236 (79%) was that they had to face the problem of red-tapism, bureaucracy and corruption, when they approached for loan.

While 228 (76%) said that the officers/officials were quite rude, would not explain the procedures the secure loan property. While 70% (209) complained that the work done were incomplete for example half-dug well for irrigation purpose, Gobar gas plants incomplete without pipelines. 189 (63%) cases reported that the ITDP

officials/officers deliberately delayed the processing of papers and loan disbursement.

Table No.5 shows that all the beneficiaries wanted the loan given in kind to be as per their need and choice. They also want it to be 100% subsidized for the first three years, also the same loan should be repeated for three years. Most of them 271 (90%) cases felt that repayment problem arose as the given loan was insufficient to generate enough income to enable them to repay loan. 232 (77%) cases wanted the repayment time period to be extended to at least five years.

PART IV

The major problems faced by the beneficiaries and their view regarding the ITDP project and the officials/officers implementing the same are as follows:

Problems of Beneficiaries

1) Many tribal beneficiaries and non-beneficiaries are aware of loan being disbursed under the ITDP scheme. Complained that even after visiting the tribal development office and having requested for loan, (some even filled application forms for the same) they have not received it even after a period of two to three year.

2) The beneficiaries stated that they faced various problems in getting loan such as frequent visits to the gram-sevak, patel and officials/officers. Many times half or even more than half of the loan amount is taken away by the middle men. They also said that they feared paper work as many of

them were illiterate and procedures being lengthy many times due to deliberate delay by the concerned authorities.

3) Beneficiaries also complained that there was a big time gap between the application for loan and its disbursement. This caused a lot of inconvenience to them and in the mean time they were forced to take loan from other sources like sahuikars, who charged them exorbitant rates of interest and exploited them in various other ways too. Thus the very purpose of tribal loan through Government projects is defeated.

4) Some beneficiaries reported that they were not given any training at all, for eg. they had to learn blacksmithy and carpentry work on their own.

The few beneficiaries who received training felt that the training time period was too short for them eg. sewing training is given for only a few hours a day for three months. As a result they are able to learn very little and are thus unsatisfied.

5) The beneficiaries also felt that the stipend given to them during the training period was too less. Also delay in disbursement of tools, which is given to them after completion of training. It took 6 months to sometimes even a year or two for them to receive the same. As a result many of them felt that the training was a sheer waste as they forgot much of it in due time.

REFERENCES-

1. *Hasnain Nadeen, 1983, Tribal India Today, Harnam Publication, New Delhi.*

* * *

MARKETING OF PADDY ON TRIBAL FARMS IN WESTERN GHAT ZONE OF MAHARASHTRA

R.C. Raut *

V.S. Rasane **

INTRODUCTION

Paddy is the main staple food crop of the tribal population in the Western Ghat Zone of Maharashtra. Being the hilly area the crop is grown on the soils in the valleys which receive washing from the hill slopes. Since the economic condition of the tribals is poor, they dispose the farm produce immediately after harvest at low price. It was therefore, felt necessary to undertake this study.

This research was undertaken with the specific objectives to study the existing channels of marketing, methods of sale and constraints in the marketing of Paddy.

Since Igatpuri tahsil has the highest tribal population in Nashik district and their maximum holding under Paddy crop in the zone, Hence, it was selected purposively. Five villages viz. Vaviharsh,

Deogaon, Shenwad Bk & Takeharsh were selected randomly. 18 farmers from each village were selected randomly. Thus the total sample comprises of 90 tribal farmers. Further, on the basis of the size of holding, the farmers were classified into pre-determined three size groups viz., small (below 2 ha.), medium (2 to 4 ha.), and large (Above 4 ha.). Equal number of farmers were selected from each of the size group. The data on various aspects of production and disposal of Paddy for the year 1991-92 (kharif) were collected through the schedule specially designed for the purpose of this study by survey method. The data obtained were processed with simple tabular method and the results are briefly explained below.

Salient Features of the Farm and Family and sample Tribal Farmers are presented in Table 1.

Table 1
Salient Features of Farm & Family of Sample Tribal Farmers

Sr.No	Particulars	Unit	Quantity	Percent
1.	Average size of family	Number	7.92	100
	a) Males	Number	2.28	28.79
	b) Females	Number	2.06	26.01
	c) Children	Number	3.58	45.20
2.	Average No.of workers	Number	5.71	72.10
3.	Average No.of dependence	Number	2.21	27.90

* Agricultural Economics Section, College of Agriculture, Dhule-424 001, Maharashtra

Sr.No	Particulars	Unit	Quantity	Percent
4.	Average size of holding	(Ha.)	3.02	100
	a) Uncultivated area	(Ha.)	0.12	3.97
	b) Average net area sown	(Ha.)	2.90	96.03
	i) Irrigated area	(Ha.)	-	-
	ii) Dry area	(Ha.)	2.90	96.03
5.	Gross cropped area	(Ha.)	3.15	104.30
6.	Intensity of cropping	(percentage)	-	109.00

The data presented in Table 1 indicates that the average size of tribal farm family was 7.92. Of this 5.71 (72.10) were workers and the remaining 2.21 were dependents. It is further seen that the average size of holding was 3.02 hectares. The average net area sown was 2.90 hectares i.e. 96.03 per cent of the total

holding. It was important to note that almost all the net sown area was under dry cultivation. The gross cropped area was 5.16 ha. and the intensity of cropping was 109 percent.

CROPPING PATTERN:- The details of the cropping are presented in Table 2

TABLE 2
Cropping pattern of the sample tribal farmers

Sr.No	Crop	Size group			Overall
		I	II	III	
	Kharif				
1.	Paddy	0.54 (40.91)	0.84 (28.09)	1.50 (29.07)	0.96 (30.48)
2.	Nagli	0.17 (12.88)	0.44 (14.72)	0.72 (13.95)	0.45 (14.29)
3.	Varai	0.07 (5.30)	0.22 (7.36)	0.42 (8.14)	0.23 (7.30)
4.	Udid	0.01 (0.76)	0.11 (3.68)	0.16 (3.10)	0.09 (2.86)
5.	Horsegram	0.02 (1.52)	0.12 (4.01)	0.08 (1.55)	0.07 (2.22)
6.	Niger	0.05 (3.79)	0.18 (6.02)	0.20 (3.88)	0.14 (4.44)
7.	Grasses	0.28 (21.20)	0.84 (28.09)	1.72 (33.33)	0.95 (30.16)
	Total	1.14 (86.36)	2.75 (91.97)	4.80 (93.02)	2.89 (91.75)
	Rabi				
8.	Wheat	0.05 (3.79)	0.08 (2.68)	0.14 (2.72)	0.09 (2.85)
9.	Gram	0.01 (0.76)	0.02 (0.67)	0.09 (1.74)	0.04 (1.27)
10.	Others	0.04 (9.09)	0.14 (4.68)	0.13 (2.52)	0.13 (4.13)
	Total	0.10 (8.20)	0.24 (8.03)	0.36 (6.98)	0.26 (8.25)
11.	Gross cropped area	1.22 (100)	2.99 (100)	5.16 (100)	3.15 (100)
12.	Cropping intensity	115.79	108.72	107.50	109.00

It could be seen from the data that paddy is the main crop of the sample farmers which occupied 30.48 per cent of the gross cropped area. The Nagli was another important crop which shared 14.29 per cent of the gross cropped area. The cropping system was kharif oriented and thus the kharif crops occupied 71.75 per cent of the total cropped area. Wheat, gram,

lab-lab were the rabi crops and together occupied 8.25 per cent of the total cropped area. The cropping intensity was 109 percent at the overall level. It indicated the decreasing trend with increase in the size of holding.

The details of the per farm production and disposal of paddy are given in Table 3.

Table 3
Per farm production and disposal of paddy (quintals)

Sr.No.	Particulars	Size group			Overall
		I	II	III	
1.	Previous balance	-	-	0.18	0.002
2.	Current production	7.54	12.92	22.86	14.44
		(100)	(100)	(100)	(100)
	Total	7.54	12.92	23.04	14.442
3.	Used for Home consumption from own produce	2.75	4.01	8.75	5.17
		(36.47)	(31.04)	(38.28)	(35.80)
4.	Preserved for seed from own produce	0.38	0.59	1.05	0.67
		(5.04)	(4.57)	(4.59)	(4.64)
5.	Other use from own produce	1.00	2.03	3.57	2.20
		(13.26)	(15.71)	(15.61)	(15.24)
	Total	4.13	6.63	13.37	8.04
		(54.77)	(51.31)	(58.48)	(55.68)
6.	Home consumption requirement	8.22	8.25	8.75	8.42
		(109.02)	(63.85)	(68.28)	(58.31)
7.	Total family requirement (4+5 + 6)	9.60	10.87	13.37	11.29
		(127.32)	(84.13)	(58.48)	(78.19)
8.	Marketable surplus (2-7)	-2.06	2.05	9.49	3.15
		-	(15.87)	(41.51)	(21.81)
9.	Marketed surplus	1.46	6.05	8.67	5.39
		(19.36)	(46.83)	(37.92)	(37.33)
10.	Distress sale	1.46	4.00	-	2.24
		(19.36)	(20.96)	-	(15.51)
11.	Quantity Purchased during the year	3.52	4.00	-	2.24
		(46.68)	(30.96)	-	(15.51)

Figures in parentheses are percentages to the total production.

The per farm production of paddy was 7.54 qt., 12.92 qt. and 22.86 qt. for small, medium and large size group respectively. The proportion of per family total requirement of paddy was estimated to 127.32 per cent, 84.13 and 58.48 per cent of the total production for small, medium and large size group respectively. There was no marketable surplus in small size group whereas, it was 2.05 qt. and 9.67 qt. for medium and large size group farmers

respectively. The proportion of distress sale was estimated to 19.36 and 30.96 per cent of the production of the small and medium size group respectively. The proportion of the purchased quantity to the production of paddy on own farm was 46.68 per cent and 30.96 per cent for small and large size group respectively.

MARKETING CHANNELS FOR PADDY :

The details of the marketing channels for paddy are given in Table 4.

Table 4
Marketing channels for paddy

Sr No	Marketing channel	Size Group						Overall	
		I		II		III		No.of farmers	Quantity (qt.)
		No.of farmers	Quantity (qt.)	No.of farmers	Quantity (qt.)	No.of farmers	Quantity (qt.)		
	Channel I								
1.	Farmer - village merchant miller-retailer-consumer	4	2.30	2	18	5	22	11	42.30
		(16.67)	(5.25)	(8.70)	(9.92)	(17.86)	(8.46)	(14.67)	(8.72)
	Channel II								
2.	Farmer-miller-retailer-consumer	4	12.00	5	52.00	8	76.00	17	140
		(16.67)	(27.40)	(21.74)	(28.65)	(28.57)	(29.22)	(22.67)	(28.84)
	Channel III								
3.	Farmer-m.s.co-op. TDC-miller-retailer-consumer	12	25.00	11	95.00	10	144.00	33	264.00
		(50.00)	(57.08)	(47.82)	(52.34)	(35.71)	(55.35)	(44.00)	(54.39)
	Channel IV								
4.	Farmer-retailer-consumer	2	4	2	15.00	2	8.00	6	27
		(8.33)	(9.13)	(8.70)	(8.26)	(7.14)	(3.08)	(8.00)	(5.56)
	Channel V								
5.	Farmer-consumer	2	0.50	3	1.50	3	10.10	8	12.10
		(8.33)	(1.14)	(13.045)	(0.83)	(10.72)	(3.88)	(10.66)	(2.49)
	Total	24.00	48.80	23	181.50	28.00	260.10	75	485.40
		(100)	(100)	(100)	(100)	(100)	(100)	(100)	(100)

It was observed from the data that there were five marketing channels for paddy in this area. It was noticed that as many as 44 per cent of the farmers followed the channel III (Farmer M.S. Co-op. Tribal Development Corporation-Miller-Retailer-Consumer) and sold their produce to the extent of 54.39 per cent of the total quantity sold in the market. The Channel II (Farmer-Miller-Retailer-Consumer) was another important channel followed by 22.67 per cent of the farmers and sold 28.84 per cent of Paddy of the total quantity sold. The Channel I, IV and V were other channels and were not so important and together followed by only 16.77 per cent of the farmers.

METHODS OF SALE

The regulated market was established in 1952 with its main Yard at Ghoti Bk. and Sub-yard at Vadivarhe in Igatpuri tahsil. However, the farmers do not bring foodgrains to the market yards and hence, there is no open heap auction sale system. The farmers either sale their produce to the Wholesalers (Rice mill owners) at Ghoti or to the Maharashtra State Co-operative Tribal Development

Corporation through the Adivasi Co-operative Society. Some of the farmers sell their produce directly to the village merchant, retailer or consumers. The prices are determined by the traders through negotiation with the farmers. In case of the Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation, the prices for foodgrains are determined by the committee headed by the Collector at the district level, once in a week and foodgrains are purchased from the farmers through the different collection centres of the corporation.

GRADING

It was reported by the farmers that variety decides the grade of paddy. The MSCTDC followed three grades of paddy as under.

A grade : Fine/cented variety e.g. LK.248, R-24

B grade : Medium coarse grains e.g. Pavana

C grade : Coarse grains e.g. Varangal

Constraints in selling the paddy to the

MSCTDC :

The details of the constraints in selling the paddy to the MSCTDC are given in Table 5.

**Table 5 -
Constraints in selling the Paddy ;to the Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation**

Sr.No.	Particulars	Size Group			Overall
		I	II	III	
1.	Collection Centre of MSCTDC not in village	18	18	18	54
		(60)	(60)	(60)	(60)
2.	Marketing cost is high	3	4	4	11
		(10)	(13.33)	(13.33)	(12.22)
3.	More deductions	18	19	20	57
		(60)	(63.33)	(66.67)	(63.23)
4.	Less quantity of marketable surplus	4	5	4	13
		(13.33)	(16.67)	(13.33)	(14.44)

Sr.No.	Particulars	Size Group			Overall
		I	II	III	
5.	Urgent need of money	4	5	3	12
		(13.33)	(16.67)	(13.33)	(14.44)
6.	Delay in payment	4	4	4	12
		(13.33)	(13.33)	(13.33)	(13.33)
7.	Low rate	12	11	10	33
		(40.00)	(36.67)	(33.33)	(36.67)
8.	Do not receive loan	11	9	7	27
		(36.67)	(30.00)	(23.33)	(30.00)

(Figures in parentheses are percentages to the total)

It was observed that about 92 per cent of the tribal farmers had awareness about the MSCTDC. High proportion of deductions and collection centres not located in the village were the important constraints reported by 63.33 per cent and 60 per cent of the farmers respectively. Low prices and no supply of loan were other constraints reported by 36.67 per cent and 30 per cent of the farmers respectively. High marketing cost and delay in payment were other constraints reported by 12.22 and 13.33 per cent of the farmers respectively.

CONCLUSIONS

To sum up, the study brought out that the marketing system for paddy is inefficient and is more favourable to the traders and exploitative to the tribal farmers. The study therefore, suggests to strengthen the functioning of Maharashtra

State Tribal Development Corporation on one hand and regulate the marketing of foodgrains in general and paddy in particular in the tribal area.

REFERENCES

1. Harris Barbara (1982). *The marketed surplus of Paddy in North Arcot district, Tamilnadu : Indian Journ. of Agril. Economics Vol. XXXVII (2) PP. 145-148.*
2. Acharya S.S. and Agrawal N.L. (1984). *Efficiency in millet marketing (A case study of Rajasthan). Indian Journal of Agril. Economics Vol. XXXIX (2) April-June 1984. PP. 233-238.*
3. Sunil Kumar (1994). *Marketing channels, costs and Margins of Rice. Indian Journal of Agril. Marketing Conf. Spl. 1994. PP. 148-152.*

* * *

SOLAR ENERGY HEATERS : A BOON TO GOVERNMENT HOSTELS AND ASHRAM SCHOOLS

Shri Shantilal Bansode*

Dr. Robin D. Tribhuwan **

INTRODUCTION- Hats off to the scientists who have contributed to the invention of Solar-energy technology for common man. Solar energy gadgets have become very popular because of their utility. Solar heater is one such gadget which is used in homes, rest houses, Ashram schools, hospitals, small factories, boarding schools and even in villages. Hot water obtained from solar heater is used for bathing, hydrotherapeutic purpose, washing vessels etc. Water in the solar heater tank stay hot at least for 12-16 hours. Thus one can use water in the morning as well as in the evening as water heated in the morning stays hot in the tank, till evening & vice-versa. In India both Central & State Governments have promoted & propagated solar-energy technology, as it is within the purchasing power of common man. A number of voluntary organisations in India are propagating the use of solar energy technology & making it available to people at low costs or even free as it were.

In Maharashtra a Government agency namely "Maharashtra Energy Development Agency (MEDA)" has been instrumental in promoting & propagating the use of solar-energy technology. it caters the needs of rest houses, voluntary

organisations, Ashram schools, hospitals & even common man in rural society moreover in villages.

This article presents a case study of the effort I.T.D.P. a project with co-ordination MEDA in installing solar-energy heaters in two Government hostels for Scheduled Tribe boys & girls by the Tribal Development Department of Maharashtra State in the jurisdiction of Additional Tribal Commissioner, Thane.

CASE STUDY

1) *Aim of the study*

To highlight the importance of installing solar energy heaters in Government hostels.

2) *Background of the study*

Establishment of Government hostels in tribal areas has been a boon to number of tribal families, as these schools cater educational, lodging, boarding & other basic needs of the tribal youth. Secondly these institutions lend a helping hand to the tribal parents by shouldering the economic, educational & nutritional responsibilities of their children. Due to this effort of State Government of Maharashtra, there has been a considerable decrease in educational drop outs among tribal youth.

* Dy. Director, Tribal Research & Training Institute, Maharashtra State. Pune 1

** Assistant Curator, Tribal Research & Training Institute, Maharashtra State. Pune 1

In most Government Hostels & Government Ashram schools the facility of providing the tribal children hot water was almost absent. So is the case in most Hostels & Ashram schools even now. To sort out this problem in 1993 the Additional Tribal Development Commissioner, Thane and Project Officer ITDP Dahanu in collaboration with MEDA decided to provide solar energy heaters to some Government Hostels so that hot water is available to tribal youth, especially during winter & rainy season, besides summer of course.

It was during that time, i.e. in the year 1993, Mr. Shantilal Bansode - Project Officer of Dahanu ITDP suggested that this scheme be implemented in two Government Scheduled Tribe Boys & Girls Hostel at Bordi & Kasa in Dahanu tahsil, Thane district to Shri K.S. Vatsa, the then Additional Tribal Commissioner, Thane. The issue was discussed with the authorities of MEDA, Thane unit. Mr. Pujari from MEDA Thane agreed for installation of Solar heater unit. The representatives of MEDA from Pune discussed the matter with ATC & PO, ITDP Dahanu and venue of establishment of heaters were fixed at Bordi & Kasa respectively.

3) Course of Events

a) The Bordi Govt. S.T. Boys Hostel

Thus, on 30th August, 1993, a solar heater hot water unit was installed in Govt. ST Boys hostel at Bordi, Dahanu tahsil.

This hot water heater had capacity of holding water upto 1000 litres. The "Brita Energy Engineering Company - Virar" installed this solar heater. Although MEDA had incurred a sum of Rs.1,03,503 expenditure to install this unit. It was given to the this Hostel on 100% subsidy basis as the hostel was occupied by Tribal boys.

Even today this unit is intact & caters bathing needs of 100 tribal boys who live in the Hostel. Secondly hot water is available every day & is enough for all the boarders. Thirdly use of hot water is a boon especially during rainy season & winters.

b) Kasa Government Hostel for ST girls

Yet another solar heater unit was installed in kasa girls hostel, in Dahanu tahsil of Thane district on September 1st 1993. It is a unit of about 800 literes capacity. Nearly 55 tribal girls use water from the solar heater.

4) Discussion

Setting up solar hot water energy heaters in Government hostels have certainly proved to be a boon to the tribal students as availability of hot water itself is an incentive to take bath regularly in winter & rainy season, besides summer of course. Due to regularity in the bathing habits of Bordi & Kasa Government Hostels children the incidence of skin disorders such as scabies, boils, eczema, body sores, fungal infections etc. which were very common once upon a time in these hostels became less, because the solar heaters were

installed. Use of solar heater has contributed in saving fuel of about Rs. 30,000 per year.

The argument which, we would like to put forth through this case study is that, merely installation of solar energy which is a physical activity) is not important. Concurrently there is a need to educate the Government Hostel & Ashram School children about the significance of cleanliness, personal hygiene & sanitation. Secondly it is equally important to check & supervise whether or not the facility of hot water for bathing is being used by all the Ashram school children.

Thirdly, it is necessary that the hostel and Ashram School Management & staff sets enough time for all the children to take bath. Fourthly, there should be a system, where in batches of 10-15 students are formed, each having a leader.

These leaders should supervise & monitor to see that every member of their group takes bath & avails the facility of hot water. These leaders should be supervised by the Ashram School teachers. Monthly meetings of these group leaders of the hostel & school should be held in a very informal way to check on how things are going on by the warden or Headmasters.

To conclude, we would like to suggest that merely installation of solar heaters in Government hostel and Ashram Schools will not fully to justice to the hygiene & cleanliness issues of the students. It is equally important that these students are educated about the significance of personal hygiene and about the utility of solar heaters. Finally, the activity of usage of hot water by Government Hostel and Ashram School students needs to be monitored everyday by students group leaders and supervisors as well.

All the Government Hostels & Government Ashram Schools should have such solar heaters as they are definitely useful from the view point of maintaining the expected scientific personal hygienic standard of the Government Hostel and Ashram School.

As per the information furnished by Mr.T.V. Torne, Manager (solar energy) MEDA Pune, as a part of effective implementation had developed Solar heaters in different Tribal Hostels and Ashram schools holding capacity of 30,000 litres in the year 1992-93 to 75000 litres in the year 1995-96, in TSP areas of Maharashtra State.

* * *

ADOPTION OF URID CULTIVATION TECHNOLOGY IN TRIBAL ZONE OF RAJASTHAN

L.S. Bareth *
S.L. Intodia **

INTRODUCTION - India is known for its largest area (35%) as well as largest production (25%) in the world in respect of pulses, but regarding productivity it ranked sixth among the major pulse producing country in the world. India has only 73 per cent of the average world productivity of pulses. The major pulses growing states are M.P., Rajasthan, U.P., Maharashtra, Orissa, Bihar, Haryana, Punjab, Gujarat etc. Rajasthan ranks 2nd in area and 3rd in production among the important pulse growing states of the country. The major pulse crops grown in the State of Rajasthan are Gram, Urid, Tur & Math. The average yield of it is about 490 kg/ha. which is less than the country's average. Urid is one of the important pulse crop in the kharif season. It has been shown that there is huge gap between highest yields recorded at the research farms and those representing the mean performance in the country. This has been basically due to the lack of knowledge and non-adoption of improved practices. Keeping all these in view the present study was undertaken with the following specific objective - To measure the extent of adoption of improved package of practices of urid cultivation by the small

and marginal farmers of Tribal zone of Rajasthan.'

METHODOLOGY- There are nine agro-climatic zones in the Rajasthan of which, two zones namely Sub-humid Southern plains (IVA) and humid southern plains (IVB) were drawn on the basis of highest percentage of tribal population (45.70%) in the State and urid is grown as major pulse crop in kharif season. From each zone, three tahsils with maximum area from each of the three categories viz. high, medium and low pulse producing areas were drawn. At the next stage of sampling two VEW circles from each tahsil on the basis of highest pulse area were selected. Thus, 12 village circles were sought from which 192 urid growers (50% small & 50% marginal) were drawn by systematic random sampling technique.

RESULTS AND DISCUSSION-

The data reveal that majority of urid growers in zone IVA had average adoption of improved package of practices of urid cultivation, followed by high (7.81%) & Low (1.56%) adoption. The percentage of small farmers fell in low, medium and high category of adoption were 1.04, 22.92 and 1.04 respectively. In case of marginal farmers

* Asstt. Professor (Ext.Edu.), Deptt. of Extension Education, College of Agriculture, IGKVV, Raipur-492 012.

**Director, Extension Education, Agricultural University, Campus, Udaipur-313 001

it were 0.52, 17.71 and 6.77 respectively.

Most of the urid growers of zone IVB were medium adopters. Next to it were low adopters (17.71%) and high adopters (12.50%).

Study of table 1 also reveals. That in general 60.42, 20.31 and 19.27 per

cent of the respondents were in the categories of medium, high and low adoption group respectively. The data further reveals that in comparison to zone IVA, relatively more number of farmers were in higher adoption group in zone IVB.

Table - 1.

Distribution of urid growers on the basis of their extent of adoption of improved practices.

Extent of Adoption	Zone IVA			Zone IVB			Over all		
	Small	Marginal	Total	Small	Marginal	Total	Small	Marginal	Total
	F%	F%	F%	F%	F%	F%	F%	F%	F%
Low	2	1	3	10	24	34	12	25	37
	(1.04)	(0.52)	(1.56)	(5.21)	(12.5)	(17.71)	(6.25)	(13.02)	(19.27)
Medium	44	34	78	24	14	38	68	48	116
	(22.92)	(17.71)	(40.63)	(12.50)	(7.29)	(19.79)	(35.42)	(25.0)	(60.42)
High	2	13	15	14	10	24	16	23	39
	(1.04)	(6.77)	(7.81)	(7.29)	(5.21)	(12.5)	(8.33)	(11.98)	(20.31)

Data presented table 2 reveals that extent of adoption of various practices in the zone IVA ranged from 0.21 to 2.73 MS and 0.23 to 2.90 MS for small and marginal farmers respectively.

Urid growing farmers of the zone IVA had comparatively more adopted certain practices viz. 'method of sowing' (2.73 and 2.90 MS) followed by 'spacing' (2.54 and 2.38 MS) and 'seed rate' (2.27 and 2.21 MS) by small and marginal farmers respectively. Comparatively low mean scores i.e. 0.21, 0.58 and 0.63 were in the adoption of 'weedicide', 'seed treatment' and 'inoculation of seed with Rhizobium culture' respectively by small

farmers. Like small farmers, marginal farmers also used comparatively less practices related to 'weedicide' (0.23 MS), 'irrigation' (1.19 MS), 'plant protection measures' (1.17 MS) and 'seed treatment' (1.17 MS).

In zone IVB both types of farmers had fully adopted the 'method of sowing' (3.00 MS). Next to it was 'time of sowing' (2.63 and 2.06 MS). The low level of adoption of practices by small and marginal farmers was in 'weedicide', 'intercropping with cereals' and 'seed treatment'.

Table - 2 Extent of Adoption of improved practices of urid cultivation.

Table 2
Extent of Adoption of improved practices of urd cultivation

Sr. No	Adoption of improved practices	Zone IVA		Zone IVB		'F'Value
		Small	Marginal	Small	Marginal	
		(MS)	(MS)	(MS)	(MS)	
1.	Use of improved seed	0.81	1.54	1.38	1.00	3.74*
2.	Soil treatment for insect pest	0.98	1.56	1.27	0.96	5.25**
3.	Inoculation of seed with Rhizobium culture	0.63	1.31	1.06	0.69	3.45*
4.	Seed treatment	0.58	1.17	0.63	0.69	2.73*
5.	Time of sowing	2.73	2.08	2.63	2.06	6.01*
6.	Method of sowing	2.73	2.90	3.00	3.00	9.60**
7.	Recommended spacing	2.54	2.38	1.81	1.98	3.15*
8.	Recommended seed rate	2.27	2.21	1.94	1.75	7.05**
9.	Application of phosphatic fertilizer	1.38	1.90	1.65	0.98	9.41**
10.	Application of Nitrogenous fertilizer	1.35	1.69	1.65	0.98	6.56**
11.	Inter Cropping with cereals	1.02	1.13	0.38	0.10	33.58**
12.	Use of Weedicide	0.21	0.23	0.00	0.00	7.83**
13.	Protective irrigation in case of inadequate rainfall	1.17	1.19	1.15	0.69	9.10**
14.	Timely and adequate plant protection measures	1.17	1.17	0.92	0.58	6.71**
15.	Timely Harvesting and storage	1.75	1.92	1.33	1.77	10.35

* = Significant

** = Highly significant.

Table - 3
Comparison of Extent of adoption of urd growers between zones

Sr. No	Improved practices	Zone IVA		Zone IVB		Pooled
		MS	Rank	MS	Rank	MS
1.	Use of improved seed	1.18	9.5	1.18	8	1.18
2.	Soil treatment for insect pest	1.27	8	1.11	9	1.19
3.	Inoculation of seed with Rhizobium culture	0.97	13	0.88	10	0.92
4.	Seed treatment	0.88	14	0.66	13	0.77
5.	Time of sowing	2.04	4	2.36	2	2.20
6.	Method of sowing	2.81	1	3.00	1	2.91
7.	Recommended spacing	2.46	2	1.90	3	2.18
8.	Recommended seed rate	2.40	3	1.84	4	2.04
9.	Application of phosphatic fertilizer	1.64	6	1.31	6.5	1.47
10.	Application of Nitrogenous fertilizer	1.52	7	1.31	6.5	1.42
11.	Inter Cropping with cereals	1.07	12	0.24	14	0.66
12.	Use of Weedicide	0.22	15	0.00	15	0.11
13.	Protective irrigation in case of inadequate rainfall	1.18	9.5	0.71	12	1.05
14.	Timely and adequate plant protection measures	1.17	11	0.75	11	0.96
15.	Timely Harvesting and storage	1.83	5	1.55	5	1.69

MS = Mean score

The table 2 also indicates that there was significant difference in extent of adoption by farmers of different categories. It leads to the conclusion that there was difference in adoption by different categories of farmers of both zones in various improved package of practices.

The study of table 3 depicts that value of rank order correlation (rs) was 0.95, which is positive and highly significant. It indicates high correlation between the rank assigned by the urid growers of both the zones with respect to adoption of various improved packages of practices. This means that inspite of variation in extent of adoption for

various practices, different practices receive more or less same priority for adoption.

Further analysis of the table show that urid growers had comparatively more adoption of 'method of sowing', 'time of sowing', 'spacing' and 'seed rate'. Adoption of practices viz. 'weedicide', 'inter cropping' and 'seed treatment' were minimum.

'F' value presented in the table was significant at 1 per cent level. This reveals that extent of adoption of various package of urid cultivation varied significantly. It means that some of the practices were more adopted in comparison to others.

Table No.4
Association between extent of adoption and knowledge of urd growers

Adoption	Knowledge			x ² Value	'C' Value
	Low (below 37.65 MPS)	High (above 37.65 MPS)	Total		
Low (below 20.75 MPS)	100(84.75) {83.33}	18(15.25) {25.00}	118(100.00) {61.46}	64.64**	0.50
High (above 20.75 MPS)	20(27.03) {25.00}	54(72.97) {75.00}	74(100.00) {38.54}		
Total	120(62.50) {100.00}	72(37.50) {100.00}	192(100.00) {100.00}		

() percentage of rows., { } percentge of columns

xx Significant at 1 percent level.

The computed value of chi-square was 64.64 which is greater than tabulated value at 1 degree of freedom at 1 per cent level of significance. From the above data in table 4, it could be concluded and extent of knowledge of urid growing farmers about improved cultural practices. It means lower the knowledge, lower the adoption and higher the knowledge more adoption.

CONCLUSIONS

From the above findings it could be concluded that :-

Majority of urid growers were in medium adoption group followed by high and low adoption group respectively. More number of marginal farmers fell in low adoption group as compare to small farmers. Urid growing farmers had more adopted 'method of sowing', 'spacing' and 'seed rate' 'weedicide', 'irrigation' and 'plant protection measures' were adopted least. There was difference in extent of adoption of small and marginal farmers of both the zones in various packages of practices of urid cultivation.

There was correlation between rank given to adoption of various packages of practices of urid cultivation of both the zones. Improved package of practices for urid varied significantly. It means some of the practices were more adopted in comparison to other. There was significant association between extent of adoption.

REFERENCES

1. Acharya, S.S. and Pant, D.C. (1986) "Production of pulses crops Performance, constraints and prospects". *Indian Jr. of Agriculture Economics* 11 (4) : 624-626.
2. Dattatri, P. (1980) 'Extent of knowledge and adoption of improved practices of Paddy cultivation by the contact and non-contact farmers der T & V system in Karimnagar district of A.P.' M.Sc.(Ag) thesis (unpublished) University of Udaipur, Udaipur.
3. Washnik, S.M. (1988) 'Adoption of dry farming technology in progressive and non-progressive villagers' *Maharashtra Journal of Extension Education* 7 : 201-204.

* * *

EMULATING AND EXEMPLARY "KOKNA" KASTKAR

Shri.S.R. Shevkari*

I had an opportunity to visit a small village viz. Ahiwantwadi, situated at the foot of 'Saptashruni Gad' in Dindori tahsil of Nashik district and exchange views with Shri Nathu Vithal Khillari a marginal tribal farmer. During the discourse, it was revealed that he had been recently felicitated by the State Government for raising record paddy crop during Kharif season 1994-95. Further he told that he secured 3rd position amongst 13 agriculturists selected from the tribal group.

I personally feel that his efforts and achievements are not only commendable but also equally exemplary and emulating to other cultivators especially tribal cultivators who are engaged in subsistence agriculture usually accompanied with minimal out-turn.

Shri Nathu Vithal Khillari belongs to Hindu Kokna community. He has been educated upto VIth standard. He owns a family of 6 members. He possess 12 acres of land, out of which 5 acres are irrigated and the rest is rainfed. Till recently he was used to dry farming and growing paddy & jowar crops with the traditional techniques which fetched him very little out turn. but the schemes devised under Tribal Sub Plan proved to be a boon to his happiness and dawned new lease of life which was full of hardships and drudgery.

At the outset he concentrated his efforts on the land development including

leveling of land, funding and terracing with the help of Soil Conservation Department of the State Government. The Government officials encouraged him to proceed with his plans of development. In 1990-91 he completed bunding, leveling as a first phase of the programmes contemplated.

In the next year i.e. 1991-92 He approached the Project Officer ITDP Nashik to receive the scheme of construction of new well & PVC pipeline. This provided irrigation facility to the area to the tune of 5 acres. Later he applied for the supply of Electric Motor Pump and got it. This all set for a change in the economic conditions of the resourceful agriculturist. He then started growing vegetables & cash crops such as cauliflower, tomato, onions etc. In the same year he thought of going in for horticulture for which he prepared "mango nursery" out of indigenous mango seeds to be grafted with other improved varieties of mango. The mango-plantation over 2 acres of land has been raised successfully by him. He admits that this has set him on right path of progress & prosperity.

Having overwhelmed with the success of mango plantation, he took up another venture of "bamboo plantation & experimented their plantation initially on field bunds in the year 1992-93. This further paved the way for Grape Garden

*Research Assistant, Tribal Research & Training Institute, 28, Queen's Garden, Pune 1

over about 1 acre of land in the year 1993-94. He confidently says that this will consolidate his economic position in the future.

Subsequently in 1994-95 he decided to participate in the 'kharif paddy competition' at the State level as he was awarded tahsil & district level awards for bumper paddy crop out turn earlier. He reaped 63 quintal 29 kg & 850 gms of kharif paddy per hectare and secured 3rd position in the State level kharif paddy competition amongst the 13 agriculturists from the tribal groups. For his laudable achievements, he was felicitated on 5.1.95 in Bombay at the hands of Dr, P.C. Alexander, Governor of Maharashtra. This auspicious function was graced by the presence of Hon'ble Manohar Joshi, Chief

Minister of the State alongwith Hon'ble Shri Shashikant Sutar, Minister for Agriculture, Maharashtra State.

He ascribes his good luck to the guidance and encouragement given by the officials of various departments especially Tribal Development Department. He makes special mention of Shri J.J. Valvi, Project Officer, ITDP, Nashik, Shri N.K. Barkale, most active & co-operative Gram Sevak who has been also felicitated as an ideal Gram Sevak. Shri Ahirrao, Dy.Engineer, M.S.E.B. Wani (Taluka Dindori) who left no stone unturned to help him and also steer him through all the difficulties encountered in the endeavour. He acknowledges their valuable guidance with the sense of gratitude and reverence for them. It is really a emulating example. !

* * *

QUOTATION

***" A small helping step for a needy man,
will prove a giant leap for mankind... "***

- S.R.Shevkari

COMMERCIALIZATION OF TRIBAL MASKS : AN IMPERATIVE NEED

Dr. Robin D. Tribhuwan*

Miss Jaya Jose**

INTRODUCTION

This paper aims to unravel the significance of masks in tribal cultures and more precisely the various types of tribal masks, the processes and techniques of making them, their social, ceremonial, aesthetic and religious utility as viewed by the tribals, the similarities of tribal masks with Hindu epic heroes and deities, and finally the importance of preserving mask making art and commercializing it for betterment of the tribals. Before getting to the focal point of the discussion on commercialization of masks, let us first understand basic aspects of tribal masks, which are as follows.

CONCEPTS & DEFINITIONS

Simply defined a mask is a form of disguise, an object frequently worn over, or in front of the face to hide the identity of a person and by its own features to establish another being.

Prevalent since time immemorial in a variety of contexts, whether in the prehistoric depiction's of horned figures in the rock art, or the masks of the Egyptian mummies or those of the new world ancient cultures or in the Greek dramas, masks continue to have or universal appeal even today, not only among the tribal communities but also among the present

day populations at the time of malloween carnivals, festivals and even in drama and theatre.

On the basis of utility one comes across ceremonial masks, theatrical masks, burial and death masks and festival masks.

Thus, throughout history people in almost every society have used masks as a disguise. Besides hiding the identity of the wearer, they also bestow on him magical and supernatural powers. Such masks are believed to be the abode of the spirits or gods and represent such spirits or gods.

The custom of wearing masks probably began with the animal heads worn by people, which may have been used in hunting. These probably served as disguises or magic symbols to make the hunt successful. However many masks may have originated from the art of marking the face with colorful designs that had magical powers.

In India too, masks are popular and are used in a variety of folk dances such as the kathakali dances and even in the Ramleela performances, and are like wise common among the Muria, Bhuiya, knond, Bhil, Kokna & Pawra tribes.

Masks play an important role in the life of tribal of Maharashtra. A lot of attention being paid to crafting and

* Assistant Museum Curator, Tribal Research & Training Institute. Pune 411 00

** Research Scholar, Department of Pre-History, Deccan College, Pune 411 006

decorating them. Used mainly by the Kokna, Warli, Kolam, Bhil, Pawra and Madia Gond tribe, masks are made of materials which are available from their natural surroundings, such as wood, a mixture of clay, cowdung and rice husk, bamboo and paper pulp.

TYPES & TECHNIQUES OF MAKING MASKS

a) Wooden masks : For wooden masks the wood of the pangara tree which is light in weight and lends itself easily for carving any shape, is hence generally preferred. But they also make use of wood from the saag tree (*Tectona grandis*), although very rarely as this wood is heavy, and not that conducive to carving

Generally a thick portion of the trunk measuring is loosened and carving is done with a iron chisel and a mallet. After carving is over the mask is smoothed by rubbing some coarse material like sand paper on the surface.

b) Clay Mask : Here fine & well levigated clay is taken and is cleaned and sieved so as to remove any coarse and large particles and is soaked in water for 2-3 days. To this is added gum or a sticky juice extracted from the crushed bark of the mauha tree (*Madhuca indica*) or that of the bel fruit, so as to increase the sticky nature of the mixture. To this mixture is added cowdung and the entire mixture is kneaded into a fine and supple mixture.

First a rough mask mould is made of wet mud with all its facial features. Once this wet mud mould is slapped on a thick layer of this clay mixture and the entire thing is also used to dry in the sun. Next

the mask of clay mixture is lighted off the mud mould which crumbles away. Later the facial features are added or highlighted upon and lastly the mask is given a smooth coating and a fine finish with the sticky juice that is obtained from the crushed bark of the mauha tree (*Madhuca indica*). After this surface preparation, the mask is now ready for further decoration with parents or coloured paper or mirrors.

The manufacture of such clay mixture masks constantly involves the preparation of new mud moulds, each time a new mask is made such masks made up of clay mixture usually have a large arch shaped prabhamandala or halo surrounding the mask face.

c) Bamboo Masks : These are referred to as thatis. These are used mainly to depict a large number of characters in one single mask. Examples of such thatis are the Ravana thati, or the Pandava thati or the Kaurava thati. In case of the thati a large semi circular or triangular frame around (1-1 1/2 feet in height to & 2-3 feet in length) is made by bamboo sticks. Over this bamboo frame is fixed either a stiff paper or thin iron sheet. This sheet of iron is further covered with colored paper and decorated with cutouts of brightly colored paper of various shapes. In case of say, pandava thati on this surface are affixed 5 small human figures which are colored with different colors and are made up of clay mixture which represent the five pandavas. On the lower portion the thati is fixed an empty crown made of bamboo/iron sheet strong and firm enough to balance the weight of the entire thati. This crown is

worn over the head of the wearer of the thati.

Similarly in case of a kaurava thati who were believed to be 100 in number generally more than five small doll like figures are fixed on the thati.

In case of Ravana that where one comes across both a headed and ten headed Ravana thatis, the heads of Ravana are distributed on either sides of a central empty crown of iron/bamboo at the lower portion of the thati.

Generally two wooden angles are provided alongwith the thatis which the wearer of the thati holds so as to keep the heavy thati in place while dancing. The wearer of these bamboo thati generally paints his face to match it with those of the adjoining masks of the thati.

d) Paper Pulp Masks : In recent times these tribal communities have started making paper mach masks wherin two techniques are involved -

i) where a mould is prepared of wet mud over which is slapped layers of soaked news paper pieces bound to one another by using sticky latex of the bark of a tree.

ii) Where paper pulp or paper mache is prepared by soaking pieces of old newspaper in water for 10-15 days alongwith methi (fenugreek) seeds. The two are then ground into a fine pulp which is thickly spread over a mask mould made of wet mud. After the two have dried up thoroughly the paper mask is lighted off the mud mould.

All the masks are further decorated by using colours. Earlier such colours were of a vegetable origin but now a days tribal

communities have situated using paints that are sold in the nearby markets. Generally bright colours are preferred such as red, yellow, green, blue, golden and silver as also white and black, as well.

e. Leather Mask :- is made of animal skin which has a thick hair cover, the mask is shaped is a triangular fashion with pointed head and broad chin. The face is marked out with a white colour from where the entire hair is shaved off eyes are marked on their area, a triangular shaped nose fashioned out of skin with a complete the mask.

GENERAL CHARACTERISTICS OF TRIBAL MASKS

The masks generally have realistic animal or human features or they give the wearer a grotesque appearance. There are some masks whose origins are rooted in tribal traditional while others which includes a large number whose origins are not indigenous to tribal tradition or folklore.

In recent times, due to contacts with the non-tribals these tribal communities too have started narrating tales from the Ramayana and Mahabharata through their traditional dance forms. Thus one comes across a large number of masks representing the different characters from the two epics.

The various masks can be grouped into the following :

- 1) Epic heroes and demons such as Pandavas, Krishna, Ravana, Chandrasur, Sugriva, Hanuman, Ganpati etc.
- 2) Animal masks Wagh (Tiger), Yedka (Ram), Varaha (Boar), Harin (Deer), Gaya (cow).

3) Folk deities of Maharashtra
Khanderao, Mhasoba (Buffalo)

4) Masks whose origins are rooted solely in tribal traditions For instance the Kodhal, Musada, heather mask, surya dev, chandradev and the Bison horn head gear.

Generally the epic heroes are shown with sharp facial features such as a long aquiline nose, thin lips and wide and large ovalish eyes as also sporting a long and curved mustache.

As for the demons or the asuras they are shown with grotesque features like wide open large eyes, flat and large noses with round flaring nostrils, and a wide open large mouth, that extends from ear to ear, with a large red tongue hanging out and a set of large white upper and lower teeth alongwith pairs of sharp and long tusks that protudes outwards.

But what really draws ones attention are the typical tribal masks such as the Kodhal the Musada, Bison horn head gear and the leather masks.

The Kodhal is always a bold mask ovalish in shape with a broad handle fitted on top of the bald head, carved of wood it has a round openings as eyes a flat and rectangular block as nose and a mouth consisting a rectangular opening which is fitted with a row of teeth made of the thick stems of peacock feathers. The ears of the kodhal are pierced in which are inserted ear rings made up of plant fibres . On top of the handle like the thing fitted on top of the head are tied bunches of peacock feathers, and the mask is also given a coating with geru/red harmetite.

This mask is used by the Kolam tribe in their Demsa dance which has some religious significance. The musada which has a rectangular shape is used by the Madia Gonds in dance that is performed to offer thanks for favours received. The mask wears a low crown, with a rectangular open mouth that reveals a set of broad teeth with the tongue hanging out. The Bison horn head gear of the Madia Gonds consists of a pair of horns of the gear which are placed over a triangular shaped woven basket which functions as a cap, the two horns are fitted on the front side of the triangular basket heed in placed by winding broad pieces of red and white cotton cloth, the pointed apex of the triangular basket lies opposite to the frontal horns to it over this apex is fitted a long wooden stick at whose end is tied a bunch of colourful feathers.

From the front side of this head gear i.e. just below the horns hangs 9-10 strings of coarse, shells which covers the face of the wearer.

SIGNIFICANCE :- Majority of the masks especially those of the warlis and Koknas are used in the tribal dances such as the Dandar and Bhohada.

Through these dances, they also enact the characteristics of the various animals that they come into contact with and express the affinity with the animals. Similarly their dead ancestors are also remembered through these dances.

Tribal communities believe that spirits reside in all animate and in animate objects. Likewise the masks are also the abodes of spirits and thus influence the wear of the mask accordingly. Because of

which these old masks are ceremoniously destroyed every year and then only the new ones are made. The spirit enters the new masks only after the old ones are destroyed.

Lastly a peculiar feature of a majority of these tribal masks is that they do not have any openings for the eyes except in case of the paper mach masks. The wearer of a clay or wooden mask & some paper mach masks cannot even see where he is going and is virtually blind folded when he wears such masks. Given such a colorful background of the masks in tribal cultures. The question then arises what next ?

PRESERVATION OF THE ART OF MAKING TRIBAL MASKS.

Efforts to preservation of tribal art & handicraft has been one of the priority concerns of Governments world over. These efforts have taken different moves such as documentation of tribal art & craft through ethnographic studies, films, videos, photography, slides, establishment of tribal cultural museums, popularising tribal art by holding exhibitions & seminars, conferences & training programmes. These moves certainly are praise worthy, because human societies are undergoing rapid changes & tribal societies are no exception to the rule. Hence a few Government and non Government organisation are making efforts to preserve & encourage tribal art.

The art of mask making in tribal cultures is declining due to number of factors such as :

i) New forest policies have restricted the making of bamboo & wooden masks.

ii) New generation of tribals do not want to take the tradition of mask making.

iii) The process of secularization of rituals & ceremonies, which is slowly replacing religious symbolism associated with mask utility in tribal cultures.

iv) Impact of modern and urban influence on tribals.

v) Lack of adequate training to promote mask making in tribal areas for commercialization.

vi) Lack of proper motivation & monetary encouragements to promote mask making in tribal areas.

Taking into consideration some of the above factors it is clear that the practice making masks is declining, except for paper pulp masks. A question then arises what can be done to preserve this art? Secondly what strategies should be used to commercialize tribal masks. Given below are a few suggestions which would be useful to preserve mask making art & commercialize it.

HOW CAN WE PRESERVE THIS ART ?

First of all extensive reserach has to be carried out in order to identify tribal artists spread over in the country. Secondly a detailed documentation should be done of the different types of masks, the techniques of making them, their social, ceremonial, aesthetic & religious significance in the tribal societies, the changes that are occurring in the forms of these masks, and so on. This effort will help create a statewide data base. Infact there is a need to prepare a directory of tribal artists & published by the concerned

Tribal Research Institutes, so as to develop a communication network not only among the artists, but with the urban world as well.

Efforts also should be made to transmit the art of making mask, to the next generation. To do this, training courses should be co-ordinated by ITDPs wherein both the tribal trainees & the trainer gets some honorarium. This will work as an incentive and motivating factor to attract tribal trainees.

Besides research & training, there should be an emphasis on production of films, video cassettes, slides & photographs so as to preserve this art. The task is difficult but within the reach of both government & non-government organizations.

WHY POPULARIZE MASKS AND COMMERCIALIZE THEM ?

One of the basic questions on which this paper revolves is, "Why popularize & commercialize tribal masks?" The answer is popularize so as to disseminate this traditional knowledge to people who are unaware of it. Secondly, popularize & commercialize the same so as to expose the artists to the urban world & more precisely at national & inter-national level. Thirdly to provide self employment & urban market links to tribal artists, so as to upgrade their economic status.

The ITDPs of Tribal Development Department throughout the country have an important role to play in promoting preservation & commercialization of tribal masks.

Training programmes so as to pass on the art of mask making to other tribals, through traditional artists could be coordinated and financed by the ITDPs. Secondly, the ITDPs should also take lead in organizing tribal handicraft exhibitions in the metropolitan cities. In this regard, the Tribal Research and Training Institute, has thus far organized twelve tribal handicrafts exhibitions. These efforts have certainly produced fruits, to that extent that some tribal artists were sponsored to Germany & Japan to exhibit & sell their handicrafts. Thus, there is tremendous scope to preserve & commercialize the art of mask making.

However, care must be taken so as to retain the originality of the forms of tribal masks. As rightly observed by Katiyar (1992), the mass production of tribal art for commercialization purpose has led to the replacement of earlier dynamism of culturally set forms. According Dr. Bokare (1995:109), some times the tribal artists are asked to create icons which are totally unfamiliar to them. Hence, it is very necessary to maintain or retain the originality of tribal mask form while making attempts to preserve & commercialize them. Both Government and non Government organizations need to realize the significance of promoting preservation & commercialization of not only tribal masks but other arts & handicrafts as well.

REFERENCE

1. Bokare Narendra, 1995.
The Art Mart : Commercialization of Tribal Arts, in Jain N.S. & Tribhuwan Robin, (eds), "An overveiw of Tribal Research Studies. TR&TI, Pune
2. Katiyar Arun, 1992
Ektal-Striking gold with bronze. In *India Today*, Nov.15th 1992. Page 21

* * *

DISTORTION OF INFORMATION AS PERCEIVED BY SCIENTISTS IN TRANSFER OF DAIRY TECHNOLOGIES IN TRIBAL SET-UP

N.T.Nikam* and Rekha Bhagat**

INTRODUCTION

Communication is a means of transmitting information, ideas, attitudes from one person to the other. One of the important problems associated with modernization of livestock in India is the lack of steady flow of information to the farmers. Right from the technology generation till it reaches the clients, extension system has to in close liasion with the farmers and extension personnel, who form the main components in the transfer of dairy production technologies.

Information plays an important role in innovation diffusion. Education, experience, effectiveness of channels message clarity, job satisfaction and job situation had significant amount of effect on variation in communication distortion (Ansari, 1990). Therefore, it is very essential that indepth studies on this aspects are undertaken to know serious causes of communication distortion.

Though a number of studies have been conducted in the past on communication behaviour pattern by scientists, studies on distortion of communication information in dairy technologies in tribal set-up are lacking.

Such study is needed as it would throw light on distortion of communication as perceived by scientists in transfer of technologies. It will help to plan the

effective strategies improving flow of communication in transfer of technologies of dairy production technologies in tribal set-up.

Keeping this in view, present study was undertaken with the following objectives.

1. To study the perceived distortion of communication by veterinary scientists.
2. To determine the relationship between selected variables and distortion of information components.

METHODOLOGY

The present investigation was undertaken in Maharashtra. All the scientists of Bombay Veterinary College, Bombay were the universe for the investigation. This universe was grouped into three sub-system. The professors and principal scientists, (senior level) scientists - 2 (middle level) and scientists - 1 (lower level) were grouped and randomly in sub-system I, II and III respectively.

Thus a total of 31 scientists from Bombay Veterinary college, constituted the sample for the investigation. The data were collected through personnel interview with the help of structured schedule person's co-efficient of correlation ('r' values) were used to find out the relationship between dependent and independent variables. The multivariable path model was adopted to explain direct and indirect effect of

*Assistant Professor of Extn. Education (selection Grade), Bombay Veterinary college, Parel, Bombay-12.

**Senior Scientist, Division of Agricultural Extension Unit, I.A.R.I. New Delhi-110 012.

independent variables on dimension of distortion as dependent variable to draw meaningful conclusion.

CONCEPTS AND DEFINITIONS

Communication skill, message clarity and message adequacy are main indicators of good communication and their absence shows distortion of communication. They were taken as poor communication skill, poor message clarity and message inadequacy.

1. Distortion of Communication

It has been operationalised as any loss or change in the original form of message or signal in terms of meaning, intention and understanding by the receiver, when reproduced by him in due course of time.

2. Poor Communication Skills

It refers to the art of giving and receiving messages. It was measured on a 5 point continuum of always (5), often (4), sometime (3) rarely (2) and never (1) for favourable statements. After obtaining responses at 3 levels of distortion of communication viz. agree, partly agree and disagree. The score of respondents ranged from 15 to 35.

3. Poor message clarity

It refers to clear understanding of messages by receivers. Each item was placed against 5 point ranking scale. The score given were very strongly (5), strongly agree (4), agree (3), slightly agree (2) and disagree (1). The scoring pattern was

reversed for unfavourable statements. The responses were categorised at three levels for distortion of communication i.e. agree, partly agree and disagree based on mean and standard deviation (Reddy, 1984).

4. Message Inadequacy

It refers to the amount of correct, useful and timely information communicated to the receiver. It was measured on 5 point continuum of very strongly (5), strongly agree (4), agree (3), slightly agree (2) and disagree (1) for favourable statements. The scoring pattern was reversed for unfavourable statements. The responses were categorised at three levels of distortion of communication i.e. agree, partly agree and disagree.

Table : 1
Distribution of respondents, according to their perceived distortion of communication by the scientists.

N-32

Level	Dimension of Distortion		
	Poor communication skill	Poor message clarity	Message inadequacy
Agree	11	-	8 (25.00)
Partly agree	19 (59.39)	21 (65.62)	24 (75.00)
Disagree	2 (6.25)	11 (34.37)	-

Figure indicated in paraenthesis in percent.

FINDINGS AND DISCUSSION

Perceived distortion of communication by the Scientists

1. Poor communication skill

A critical look at the table depicts that a large majority of respondents in research system partly agreed that sources of information had poor communication

skill. About 34.39 percent of the respondents fully agreed that communication skill was poor. An attempt was made to ascertain the possible reasons for their situation among the scientists were due to absence of knowledge of local dialects and lack of empathy, lack of training in audio-visual aids and use of technical words.

2. Poor Message Clarity

A perusal of table.1 make it clear that 34.37 per cent of the respondents agreed on poor message clarity. Majority of the respondents 65.62 percent partly agreed that there was poor message clarity. This was mainly because of non-systematic presentation of subject contents, less use of audio-visual aids, verbal presentation, and at in inappropriate timing of message.

3. Message Inadequacy

It is clear from table 1 that 75.00 percent of the respondents partly agreed that the message were inadequate. An attempt was made to ascertain the possible reasons responsible for this situation. It was because the messages passed were not specific. They were general, poor planning of lectures and inappropriate timing of messages were the major reasons.

B. Relationship between the independent variables and communication distortion components.

1. Poor Communication Skills

From the data presented in table 2 it is observed that poor communication skill

as dependent variable has no significant relationship with any of the independent variables for the present study. All the independent variables except job preference and job satisfaction were found to be positively associated with poor communication skill. These findings leads to the conclusion that all variables have no stable significant influence on communication skill of the scientists.

Further path analysis showed that three out of eight variables such as education, team work and facilities and resources exerted maximum direct effect on poor communication skill of the scientists. Age, experience, education etc. were found to have exerted maximum indirect effect on it. With regards the total indirect effect; it was found that education has the largest total indirect effect on communication skill. It suggests that indirectly education continue to remain strong factor to cause the variation in communication skill of the scientists. The investigator personally observed that younger scientists with Ph.D. degrees had better communication skill as compared to senior scientists with less qualification.

2. Poor Message Clarity

A critical look at the table 2 make it clear that poor communication and poor message clarity have positive significant correlation.

All the other variables like age, education and job satisfaction though yielding positive correlation coefficient values are not found to be having any

influence on the message clarity of the scientists. It is obvious that poor communication has the largest direct effect and maximum indirect effect through facilities and resources. Free technical gossiping among the poors greatly increased their professional competency and message clarity.

3. Message Inadequacy

A persual of table-2 clearly indicates that message inadequacy has no significant relationship with any of the independent variables taken under this study.

Path analysis showed that education, facilities and resources had the largest direct effect on message inadequacy of the scientists as well as the largest total indirect effect on it. It suggest that better use of available sources to pass the message, percolation of the message would be less. The maximum indirect effect on message inadequacy was found through experience. This variable plays substantial role to curtail the message inadequacy of the scientists. That means experienced scientists shall make better and adequate message.

CONCLUSION

1. A large proportion of the respondents of the research system of transfer of technology partly agreed that, there were poor communication skill, poor message

clarity and message inadequacy in the system. This means that there was only partial distortion of information in transfer of dairy technologies. This suggest efforts should be made to improve the communication skill, to make messages clear and effective, message should be made more richer in contents, simple and use of audio-visual aids be encouraged to avoid message inappropriate during required time.

2. It was observed from the study that poor communication was a strong factor to cause the statistically significant variation in poor message clarity for scientists. This suggest efforts should made to make special get together and common platform of poor scientists to solve the dairy problems to make the message clear and good.

REFERENCES

1. Pathak, S. Muzumdar, A.K. (1985) *perceived attribute of message and communication fidielity. Indian Journal of Extn. Edun. 21 (3 & 4) : 23.32*
2. Singh, K.N. and Jha, P.N. (1971) *A concept of communication sensitivity and its measurement with reference to high yielding varieties programme. Indian Journal of Social Research. 12 (2).*

(continued.....)

Table 2
Effect of independent variables on various dimension of perceived distortion of communication of scientists

Sr. No	Independent Variable	Poor Communication Skill				Poor Message clarity				Message Inadequacy			
		'r' value	Direct effect PLJ	Total indirect effect TIE	Maximum Indirect Effect Through	'r' value	Direct effect PLJ	Total indirect effect TIE	Maximum Indirect Effect Through	'r' value	Direct effect PLJ	Total indirect effect TIE	Maximum Indirect Effect Through
1.	Education (X1)	.250	.731	.887	.358 (X3)	.159	-.220	-.484	-.133 (X3)	.176	-.673	.123	.329 (X3)
2.	Age (X2)	-.232	-.320	-.445	-.269 (X3)	.858	.338	.471	.284 (X3)	.856	.384	.422	.255 (X3)
3.	Experience (X3)	.287	.413	-.803	.347 (X2)	-.847	-.257	-.882	-.211 (X2)	.840	-.150	-.290	-.126 (X2)
4.	Job Preference (X4)	-.198	-.139	-.132	.859 (X1)	-.183	-.202	-.193	-.886 (X1)	.264	.885	.884	.882 (X1)
5.	Job Satisfaction (X5)	-.167	-.337	-.345	.894 (X8)	.836	.125	.128	.835 (X8)	.853	.326	.332	.889 (X8)
6.	Facilities & Resources (X6)	.847	-.534	.182	.210 (X8)	-.260	.335	-.114	-.132 (X8)	.263	.562	-.191	-.221 (X8)
7.	Team Work (X7)	.265	.631	.286	.190 (X6)	-.172	-.430	-.181	-.129 (X6)	-.834	-.389	-.131	-.893 (X6)
8.	Peer Communication (X8)	.834	.125	.152	.849 (X6)	.395	.437	-.189	-.172 (X6)	-.291	-.215	-.892	.884 (X6)

* * *

ANTHROPOLOGY IN INDIA : PROBLEMS & PROSPECTS

Dr.P.B. Draxe*

INTRODUCTION

Anthropology and Sociology are developing in the World rapidly. Both of these sciences are renowned at the universal level. The popularity is also due to the subject-matter it contains and the International conferences which are held at the interval of every five years. These sciences have maintained a tradition of holding conferences at international level for the last 5/6 decades. The 10th International conference of Anthropology and Sociology have been successfully held in India already. Anthropology has emerged and developed along with Sociology for the last few decades in India.

EMERGENCE OF ANTHROPOLOGY AND SOCIOLOGY AS ACADEMIC DISCIPLINES

The emergence of the Anthropology in India as a 'Discipline' took place in the first quarter of this century. The Department of Anthropology was started in Calcutta University in the year 1921 under the able guidance of Dr. K.P. Chattopadhyaya, Dr. Anantkrishna Ayer and others. Two years prior to this incident, Sociology Department got started under the supervision of Patric Geddis and Dr.G.S.Ghurye, Besides the renowned

contemporaries such as Dr. brajendranath Seal, Dr. Radhakamal Mukherjee, Dr.Benoykumar Sarkar, Dr. D.P.Mukherji, Dr. A.R. Wadia etc., have also contributed a lot to the development of Sociology in India. Today, sociology has emerged in the numerous Universities of India

The universities in India such as Bombay University, Lucknow University, Pune University, Delhi University, Osmaniya University (Hyderabad), Karnataka University (Dharwad) started the Departments of Anthropology after Calcutta University started it. While stating the present situation of Anthropology in India, Dr. Vijay Bhanu and Shounak Kulkarni have noted, "The Anthropology is studied at post graduate level as well as M.Phil. and Ph.D. levels in 24 Indian Universities today. In the whole Maharashtra State, Pune University alone has started the studies in Anthropology at P.G. level... In some Universities belonging to northern part of India, Anthropology has been introduced at under graduate level. Anthropology can be selected as an optional subject along with the other subjects like Zoology, Botany, Political Science, Economics and Geography".

* Faculty, Department of Sociology, Dr. Ghali College, Gandhinglaj, Kolhapur- 416 502

On the whole, Anthropology in Indian Universities as well as in Research Institutes is emerging and developing. However, it is true that development of Anthropology is very slow comparing to the development of Sociology. The comparative surveys of the research fellows and other students have been conducted. In this regard, Dr.Satish Saberwal has noted, "The third quarter of this century has been a spectacular institutional growth in these fields. By 1977, over fifty universities and scores of colleges were engaged in awarding M.A. 415 and Sociology : Ph.D. 443, M.A. 6,548". These figures clearly indicate a vast gap between the number of students Anthropology and those of Sociology.

Anthropology is being studied and developed tremendously in other parts of the world. Whereas, in India, the Development of Anthropology has declined in comparison with Sociology, which is rapidly developed and enthusiastically studied, though both the disciplines have emerged simultaneously in India. Naturally, the question arises what made Anthropology to be neglected in India? The development of Anthropology in India has been adversely affected due to certain problems. Some of these major problems have been analyzed here briefly.-

1. Ignorance regarding the relationship between Anthropology and Sociology :

There is a tremendous ignorance about the relationship between Anthropology and Sociology. This ignorance is found not only among the

teachers and students of Indian Colleges but also among the teachers and the students of the concerned subjects. To give an example of this ignorance it can be stated that it is really amazing that Anthropology which has got 2000 years' tradition is regarded as a branch of Sociology which has got merely a tradition of 200 years. And therefore, Dr.M.N.Srinivas and Dr.M.N.Panini have rightly pointed out, "Sociology is a relatively young discipline. Although its roots go back to about three or four centuries, it was only in the 19th century that it started assuming its present role of the science of society, in the sense of the systematic study of all societies in space and time".⁴

Ethnology is a branch of Anthropology. But most of the Indians make no distinction between Ethnology and Anthropology. This is due to the ignorance about Anthropology. While introducing Anthropology, the authors like prof. Raje, Prof. Potnis and Prof.Kulkarni have also stated, "The study of man is itself called Ethnology".⁵ (In fact, they should have called Anthropology instead of Ethnology.) It is found that there is some awareness about subjects such as History, Philosophy, Economics, Political Science, Sociology and some other social sciences in India. But it is surprising to see the ignorance about Anthropology.

2. The Confusion about Anthropology and Sociology :

We know that confusion breaks the speed of development. The students,

teachers and scholars have confused the nature, subject matter, methodology etc. of Anthropology and Sociology. In this connection, Dr. Kewal Motwani has said, "Since there is a great deal of confusion in the minds of the younger generation of teachers of Sociology with regard to the nature and contents of Sociology and Anthropology".⁶ The confusion about these sciences has greatly affected the emergence and development of Anthropology in India.

The combined study of both these sciences is also responsible for this confusion in India. This has already been noted by many eminent scholars. In this respect, Dr.Y.B.Damle has stated his views in details. "In India, historically, there has been a great amount of anthropological bias in the Sociological courses both at B.A. and M.A. levels. The University in which the author has worked for a number of years, viz., Poona University, as well as University in which he received his higher degree in Sociology, viz., Bombay University, has a very clear-cut anthropological bias in the constitution of the M.A. level courses in Sociology. For instance, even today, courses on Social Biology and Descriptive Ethnology have been incorporated in Sociology courses in both these Universities of Maharashtra State."

3. A false view : Anthropology is treated as the Primitive Studies :

It is true that Anthropology studies primitive tribes, nomadic tribes and other backward tribes in more details. Therefore, in India it is presumed that Anthropology is

the study of backward and undeveloped cultures only. Anthropology and the studies in the backward -tribes/ communities/ cultures are equated. Of course, some definitions made by a few eminent scholars are also responsible for this view. For example, Dr.John Lewis defines it, "Anthropology is the study of the way of life of primitive people as they can still be found today, or not too much altered by contact with civilization."⁸

4. The tendency of not making difference between Social Anthropology and Sociology :

Anthropology and Sociology are two entirely different Disciplines though there are some common areas of interests in Sociology and Social Anthropology. This resulted into making distinction between Sociology and Social Anthropology. Some India Sociologists and Scholars have claimed this view. In this respect, Dr.M.N.Srinivas and Dr.M.N.Panini have stated while commenting on Dr.G.S.Ghurye's attitude towards this issue. In this (Dr.Ghurye's) teaching and research, he refused to make a distinction between Social Anthropology and Sociology. A few of his students, late Dr. K.M.Kapadia, Dr.Iravati Karve, S.V.Karandikar carried on his approach."⁹

There are two major obstacles in India which have been raised due to the efforts of showing similarities and assimilating Sociology and Social Anthropology together. The first obstacle is an increase in the tendency of not making

distinction between Anthropology is considered as such a branch of Sociology which concentrates on the studies of primitive, nomadic and other backward cultures. As a result, the tendency of making compounds like 'Anthropology/Sociology', 'Anthropological/Sociological', Anthropologist/Sociologist' also went on increasing. This has certainly affected the development of Anthropology in India. Dr. Y.B.Damle has stressed therefore, the necessity of separate studies of Anthropology and Sociology. In this regards, he has said, "Rightly or wrongly, there has not been a proper separation of Sociology courses from those of Anthropology, however, since in many Universities including Poona University, courses have been instituted on Anthropology at M.A., there is hardly any justification for the continuation of the earlier tradition of a mixed course. What is worse still is that there is not even any consciousness that the Course is mixed one. In order to rectify this ill, we would suggest that a systematic separation of courses in Sociology and Anthropology is necessary, the syllabi at various courses be undertaken now."¹¹

5. The excessive emphasis on only Social Anthropological studies :

As we know, Anthropology studies the origin and development of man from physical, cultural and social point of views. Consequently, the scope of Anthropology has been broadened today. Anthropology of women, Anthropology of Children,

Anthropology of Global change, Anthropology of war and peace, Anthropology of Non-aggressive Behaviour, Anthropology of Food-Nutrition, Anthropology of Sports, Economic Anthropology, Urban Anthropology, Medical Anthropology, Psychological Anthropology, Visual Anthropology, Applied Anthropology etc. the different branches of Anthropology have been winning the fame and popularity of Anthropology at the global level. The International Organizations like UNESCO also offer financial aid in order to develop Anthropological studies. But unfortunately in India the specific traditional branches such as cultural Anthropology, Physical Anthropology, Linguistic Anthropology, Archeology, Ethnology and especially Social Anthropology are studied in India. In fact, Applied Anthropology is such a branch of Anthropology, the study of which is useful in many respects. However, development of this branch has been neglected in India. While commenting on this Dr. Sachchidanda has said, "Applied Anthropology is not only useful in Planning and development in tribal areas but also for the solution of many problems in the field of public health, community development etc. In the field of health and medicine, Applied Anthropology in India has not made such headway".¹²

Besides, many newly emerged branches of Anthropology have remained still untouched in many universities in India. Secondly, many universities in India have introduced especially Social Anthropology in their syllabi or Sociological

Courses. Therefore, it will not be an exaggeration if we say that development of Anthropology in India is but the development of Social Anthropology.

6. Lack of Proper planning for the development of Anthropology :

The Sociological development has taken place in India spectacularly due to several favourable conditions like the leading participation of Sociologists and research fellows : the increasing number of Sociological reference books and periodicals, the large number of Sociological research, projects run by U.G.C., I.C.S.S.R, Department of Social Welfare, etc. Sociological conferences/seminars/refresher courses held regularly in India; the emergence of Sociology as a discipline on large scale in the India Universities. However, such planned endeavors are not found in the development of Anthropology. As a result, Anthropology, as an independent discipline' has failed to develop in India rapidly. In this connection, Dr.S.R.Mehta has pointed out, "though a large number of anthropologists have been involved in the development oriented research, yet development of Anthropology as an academic discipline has not emerged fully as yet because of lack of coherent, conceptual and methodological apparatus".¹³

Remedies:

Some of the remedies which can be implemented for the development of Anthropology in India are cited below :-

a) The proper consciousness of the relationship between Anthropology and Sociology:

It is necessary to have a awareness and consciousness of the proper relationship between Anthropology and Sociology. Due to lack of this, some misunderstandings and false views have spread in India. An awakening on a large scale is necessary in this regard.

b) Necessity of Anthropological Conferences:

In India, Sociological conferences/seminars/refresher course etc. are regularly organized at various levels. Such meetings are quite helpful for the growth and understanding of the subject properly. Therefore, Anthropological conferences etc. should also be conducted regularly at all levels.

c) Attention towards Anthropological development:

Some eminent personalities in India think that the development of Anthropology many adversely affect the development of Sociology, of course, there is no meaning in such considerations. Because Anthropology and Sociology are two different and distinct disciplines. Therefore, the concerned persons of both the disciplines should not maintain rival attitude towards each other. They should pay their attention towards the mutual development at University level. This also required aid and encouragement from the funding institutions like Government, U.G.C. and I.C.S.S.R. in India.

REFERENCES CITED :

1. See for details -Dr.Mukharjee, Ramkrishna : *Sociology of Indian Sociology*, Allied Publishers Pvt.Ltd., New Delhi, 1979, PP33-36.
2. Dr. Bharu, Vijay & Kulkarni, Shounak : *Sakal (Daily/Marathi)*, 'Marwacha Sarvangin Abhyas', Pune, August 8, 1991, P.3
3. Dr.Oommen, T.K. & Dr. Mukherji, P.N. (Ed) : *Indian Sociology, Uncertain Transplants: Anthropology & Sociology in India*, Popular Prakashan, Bombay, 1986, P.216.
4. *Ibid.*, 'The Development of Sociology and Social Anthropology in India, P.16.
5. Prof. Raje & Others : *Vidnyan Itihas (Marathi)* : Deshmukh Prakashan, Pune, 1964, 3rd edn., P.287.
6. Dr.Motwani, Kewal : *Toward Indian Sociology*, Arvind Vivek Prakashan, Agra, 1971, P.XIV.
7. Dr.Singh, Yogendra & Others (ed) : *Sociology for India, 'A Note on the problems of Teaching and Research in Sociology in India*. Prentice Hall Limited, New Delhi 1967., P.193.
8. Dr.Lewis, John : *Anthropology Made Simple*, W.H.Allen & Company Ltd. London, 1969, 2nd Edn. P.VII.
9. Dr.Oommen, T.K. & Dr.Mukherji P.N. (Ed) : *Op. cit* P.26.
10. Dr.C.Parvathanma : *Sociological Essays on Veershaivism*, Popular Prakashan, Bombay, 1972, P.1.
11. Dr.Singh & Other (ed) *Op.Cit*.PP 193-94.
12. Dr.Vidyarthi, L.P. & Dr.Sahay, B.N. (Ed) : *Applied Anthropology & Development in India, 'Planning, Development and Applied Anthropology in India'*, National Publishing House, New Delhi, 1980, PP.27.
13. Dr.Modi, Ishwar (ed) : *Emerging Trends in India Sociology, 'An Anthropologists/Sociologist in the Development Initiatives'*, Rawat Publications, Jaipur. 1986 Vol. 1 P.54.

* * *

आदिवासी विकासाची वाटचाल

श्री. डी.एम. रासकर*

श्री. पी.आर. तिकोने**

भारत हा विविधतेने नटलेला देश आहे. निरनिराळी राज्ये व केंद्रशासित प्रदेश मिळून भारत तयार झाला आहे. विविध प्रकारचे हवामान, पिके, खनिजसंपत्ती याबरोबरच या देशात विविध धर्माचे, पंथाचे, जातीचे व जमातीचे लोक राहतात. आर्थिक, शैक्षणिक व सामाजिकदृष्ट्या मागासलेल्या अनुसूचित जमातींच्या संदर्भात बोलावयाचे झाल्यास असे म्हणता येईल की, जगातील अनुसूचित जमातींच्या एकूण लोकसंख्येपैकी बरीच मोठी लोकसंख्या एकट्या भारतात आहे. याबाबत कदाचित आफ्रिकेनंतर भारताचाच क्रमांक लागेल. १९९१ च्या जनगणनेनुसार भारतात ६ कोटी ७८ लाख अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या असून एकूण लोकसंख्येशी तिचे प्रमाण ८.०१% इतके आहे. तर महाराष्ट्रातील अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या ७३ लाख १८ हजार इतकी असून एकूण लोकसंख्येशी तिचे प्रमाण ९.२७% इतके आहे. महाराष्ट्रात निरनिराळ्या प्रकारच्या एकूण ४७ अनुसूचित जमाती आहेत. त्यापैकी १४ जमाती मुख्य असून त्यांची लोकसंख्या अनुसूचित जमातींच्या एकूण लोकसंख्येच्या जवळपास निम्मी आहे. महाराष्ट्रात कातकरी, कोलाम व माडिया गोंड ह्या तीन अत्यंत मागासलेल्या आदिम जमाती असून यापैकी गडचिरोली जिल्ह्यातील माडिया गोंड या जमातीची स्थिती अत्यंत हलाखीची आहे. अद्यापही या जमातीचे बरेच लोक शिकार व जंगल उत्पादनावर आपली गुजराण करतात. घनदाट जंगलातील कित्येकजण अद्यापही नग्न अवस्थेत राहताना दिसतात.

अनुसूचित जमातींच्या उन्नतीसाठी देशात फार पूर्वीपासून प्रयत्न केले जात आहेत. स्वातंत्र्यपूर्व काळात इंग्रज सरकारकडून आदिवासींच्या विकासासाठी पाहिजे त्या प्रमाणात जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले गेले नाहीत. स्वातंत्र्योत्तर काळात मात्र शासनाने आदिवासींच्या विकासाकडे जाणीवपूर्वक लक्ष देण्याचे ठरविले. त्या अनुषंगाने आदिवासींच्या विकासाबाबत मुख्यतः दोन प्रकारच्या विचारप्रणाली उदयास आल्या. त्यातील (१) आदिवासींना त्यांच्या पारंपारिक संस्कृतीपासून बाहेर काढून त्यांचा इतर समाजाच्या बरोबरीने विकास घडविणे (२) आदिवासी संस्कृतीचे जतन करून आवश्यक त्या संधी व आंतर-रचना (Infra structure) द्वारे त्यांचा विकास साधणे.

स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान स्व. पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या मते, आदिवासी विकासाची भूमिका पुढीलप्रमाणे होती.

‘अनुसूचित जमातींना विकासाची संधी आणि आवश्यक त्या आंतर-रचना (Infra-structure) उपलब्ध करून देऊन, यथावकाश बाह्य जगातील जीवन प्रवाहात मिसळण्याची संधी उपलब्ध करून द्यावी. मात्र त्याचवेळी त्यांच्या संस्कृतीतील चांगल्या आणि उपयुक्त गोष्टींचेही जतन करून त्यांचा विकास करावा.’

आजही याच विचारप्रणालीद्वारे निरनिराळ्या माध्यमातून आदिवासी विकासाची वाटचाल सुरु आहे. शेकडो वर्षे विकासापासून वंचित राहिलेल्या आदिवासी

*उपसंचालक, एकेविका, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे १

**संशोधन अधिकारी, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे १

समाजाची आर्थिक, सामाजिक व शैक्षणिक उन्नती करुन त्यांना दारिद्रय रेषेच्यावर आणण्याच्या दृष्टीने विकासाच्या विविध कार्यक्रमांद्वारे प्रयत्न करण्यात येत आहेत. केंद्र शासनाच्या २० कलमी कार्यक्रमांचा एक भाग म्हणून या विकास योजनांची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे.

अनुसूचित क्षेत्र :- स्वातंत्रोत्तर काळातील आदिवासींच्या विकासाचे पहिले पाऊल म्हणून सन १९५० साली स्वतंत्र भारताच्या राष्ट्रपतींनी त्यांच्या अधिकारांचा वापर करुन 'अनुसूचित क्षेत्र'(Scheduled Area) घोषित केले. अनुसूचित क्षेत्र जाहीर करणे ही सर्वश्री केंद्र शासनाच्या अखत्यारीतील बाब असून त्यामध्ये राज्य शासन काहीही हस्तक्षेप अथवा ढवळाढवळ करू शकत नाही. अनुसूचित क्षेत्र घोषित केल्यामुळे दोन गोष्टी शक्य झाल्या. (१) आदिवासींना घटनेने दिलेले त्यांचे विद्यमान अधिकार मुक्तपणे वापरण्यास मदत झाली. व (२) अनुसूचित क्षेत्राचा विकास करतांना आदिवासींच्या आर्थिक, सामाजिक व शैक्षणिक प्रगतीला चालना मिळाली.

या अनुसूचित क्षेत्राचा विकास करण्याच्या दृष्टीने देशात प्रथमच विशेष विविधोपयोगी आदिवासी गट

तक्ता क्र. १ मध्ये ४ थ्या पंचवार्षिक योजनेअखेर भारतात आदिवासी विकासासाठी झालेला नियतव्यय/खर्च दिला आहे.

तक्ता क्र. १

४ थ्या पंचवार्षिक योजनेअखेर भारतात आदिवासी विकासासाठी झालेला /खर्च नियतव्यय

(रुपये कोटीत)

अ. क्र.	योजना	योजनेवर झालेला एकूण नियतव्यय अथवा खर्च	आदिवासी विकासावर झालेला खर्च / नियतव्यय	आदिवासी विकासावर झालेल्या खर्चाचे एकूण नियतव्यय/खर्चाशी असलेली टक्केवारी
१.	१ ली पंचवार्षिक योजना *	१९६०	१९.९३	१.००%
२.	२ री पंचवार्षिक योजना *	४६७२	४२.९२	०.९०%
३.	३ री पंचवार्षिक योजना *	८५७७	५०.५३	०.६०%
४.	१९६६-६७ ची वार्षिक योजना *	६७५६	३२.३२	०.६०%
५.	४ थी पंचवार्षिक योजना **	१५,९०२	७५.००	०.५०%

** - नियतव्यय

* - खर्च

Special Multipurpose Tribal Blocks) व आदिवासी विकास गट (Tribal Development Blocks) निर्माण करण्यात आले व त्याद्वारे आदिवासी विकासाच्या योजना राबविण्यात आल्या. तथापि, हे विकास गट निर्माण करतांना ज्या भागात आदिवासी लोकसंख्येचे प्रमाण २/३ पेक्षा जास्त होते, फक्त अशा भागातच हे विकास गट निर्माण करण्यात आले. त्यामुळे देशातील ४०% आदिवासी लोकसंख्येलाच विकासाचा थोडाफार लाभ मिळाला. याचाच अर्थ, या विशेष कार्यक्रमाचा लाभ फारसा उत्साहकारक व आदिवासी लोकांच्या अपेक्षेप्रमाणे दिसून आला नाही. वरील कार्यक्रम सर्वसाधारणपणे ४ थ्या पंचवार्षिक योजनेच्या अखेरपर्यंत चालू होते.

केंद्र शासनाने महाराष्ट्राच्या अनुसूचित क्षेत्रात सन १९८५ साली वाढ केली. केंद्र शासनाच्या अनुसूचित क्षेत्र (महाराष्ट्र) १९८५ या आदेशानुसार महाराष्ट्रातील सन १९५० चे अनुसूचित क्षेत्र विखंडित करण्यात आले व सुधारीत अनुसूचित क्षेत्र निर्दिष्टित करण्यात आले. सन १९८५ साली जाहीर करण्यात आलेले सुधारीत अनुसूचित क्षेत्र व सद्याचे आदिवासी उपयोजना क्षेत्र एकच आहे.

वरील तक्त्यावरून हे स्पष्ट होते आहे की, ४ थ्या पंचवार्षिक योजनेअखेर आदिवासी विकासावर झालेला खर्च हा नगण्य होता. महाराष्ट्रातही जवळपास तशीच स्थिती होती.

आदिवासी उपयोजना क्षेत्र :- (Tribal Sub Plan)

वरील परिस्थितीमुळे, आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासासाठी विशेष नवीन धोरण असावे, अशी कल्पना राज्यकर्त्यांच्या मनात साकारू लागली. त्यानुसार ५ व्या पंचवार्षिक योजनेच्या सुरवातीस नियोजन आयोगाने सर्व राज्य सरकारांना मार्गदर्शन करून आपआपल्या राज्यात सर्वसाधारण पंचवार्षिक योजनेबरोबरच आदिवासी विकासासाठी स्वतंत्र 'आदिवासी उपयोजना' तयार करण्याबाबत सूचना दिल्या. अशाप्रकारे सन १९७५-७६ साली 'आदिवासी उपयोजना' (Tribal Sub Plan) ही विकास पध्दत आस्तित्वात आली. आदिवासी उपयोजना तयार करताना पुढील उद्दिष्टे डोळ्यासमोर ठेवण्यात आली होती.

आदिवासी उपयोजनेची उद्दिष्टे :-

दूरगामी :-

१. आदिवासी व इतर समाज यांच्यातील विकासाची दरी कमी करणे व
२. आदिवासींच्या जीवनाचा/राहणीमानाचा दर्जा वाढविणे

त्वरीत :-

१. सर्वप्रकारच्या पिळवणूकीपासून आदिवासींची सुटका करणे
२. आदिवासींच्या आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक इत्यादी विकास कार्यक्रमांना गती देणे.

वरील उद्दिष्टे गाठण्यासाठी, आदिवासी विकासाचा प्रश्न मुख्यतः पुढील दोन प्रकारे हाताळण्याचे ठरविण्यात आले.

१. ज्या भागात आदिवासींचे प्रमाण बहुसंख्य आहे अशा भागांसाठी 'क्षेत्र विकास कार्यक्रम' (Area Development Approach) राबविणे व

२. ज्या भागात आदिवासी जमातींची लोकसंख्या विखुरलेल्या प्रमाणात आहे, अशा भागात गरजेनुसार वैयक्तिक लाभाच्या योजना राबविण्याचे ठरविण्यात आले.

आदिवासी उपयोजना तयार करतांना केंद्र शासनाने राज्यांना जी मार्गदर्शक तत्वे घालून दिली, त्यानुसार आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात खालील भौगोलिक क्षेत्रांचा समावेश होतो.

१. सर्व अनुसूचित क्षेत्र

२. सर्व आदिवासी विकास गट

३. ज्या तालुक्यात आदिवासींचे प्रमाण ५०% पेक्षा जास्त आहे, असे सर्व तालुके व

४. जी गांवे किंवा जे क्षेत्र समूह स्वरूपात असून, जेथे आदिवासी लोकसंख्येचे प्रमाण जास्त आहे, अशी गांवे किंवा क्षेत्र. जर वर उल्लेख केलेल्या क्षेत्रांशी निगडित असेल तर अशा गांवाच्या/क्षेत्रांचा आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात समावेश करण्यात यावा.

महाराष्ट्रात सद्या ११ जिल्हयातील ४८ तालुक्यातील ५८०९ गांवे आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात समाविष्ट आहेत. आदिवासी उपयोजने अंतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या योजनांसाठी अर्थसहाय्य केंद्र सरकारकडून दिले जाते. आदिवासी उपयोजना क्षेत्राची निर्मिती झाल्यानंतर आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासासाठी गरजेनुसार क्षेत्र विकासाच्या तसेच वैयक्तिक लाभाच्या योजना राबविण्याचे शासनाने ठरविले. यासाठी 'एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प' (Integrated Tribal Development Project) निर्माण करण्यात आले. आदिवासींचे वास्तव्य असलेल्या भागाचे भौगोलिक स्वरूप, नैसर्गिक साधनसंपत्ती, आर्थिक उत्पन्नाच्या बाबी, समाजाची रचना

व चालीरिती तसेच लोकांच्या गरजा, इत्यादी बाब लक्षात घेऊन प्रत्येक एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाचे कार्यक्षेत्र निश्चित करण्यात आले. साधारणतः ३०० ते ४५० गांवांचा एक अशाप्रकारे निरनिराळे एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प निर्माण करण्यात आले. महाराष्ट्रात सध्या एकूण २४ एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प कार्यरत असून त्यापैकी २१ प्रकल्प आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात तर ३ प्रकल्प आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेर आहेत. सदरील एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पांची परिशिष्ट 'अ' मध्ये दर्शविण्यात आली आहेत. आदिवासी विकास प्रकल्पांची माहिती तक्ता क्र.३ मध्ये दर्शविण्यात आली आहे.

अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्र :- केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनानुसार ५० टक्केपेक्षा जास्त आदिवासी लोकसंख्या असलेल्या गांवांचा आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात समावेश करण्यात आला. तथापि, जी गांवे वरील निकषामुळे आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात समाविष्ट होऊ शकलेली नाही, अशी आदिवासी उपयोजना क्षेत्रालगतची व ज्या गांवातील आदिवासी लोकसंख्या ५० टक्केपेक्षा कमी आहे, अशी गांवे आदिवासी उपयोजनेअंतर्गत मिळणाऱ्या फायद्यापासून वंचित राहिली, त्यामुळे या गांवांना आदिवासी उपयोजनेचे फायदे मिळवून देण्यासाठी राज्य शासनाने 'अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्र' जाहीर केले. सध्या महाराष्ट्रात अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात ७७३ गांवे समाविष्ट आहेत. या क्षेत्रात आदिवासी विकासाच्या योजना राबविताना केंद्र शासनाकडून अर्थसहाय्य दिले जात नाही. राज्य सरकारलाच तो खर्च सोसावा लागतो.

सुधारीत क्षेत्र विकास खंड (MADA) :- आदिवासी उपयोजनेचा एक भाग म्हणून आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेरील आदिवासीनाही आदिवासी उपयोजनेचे फायदे मिळावेत, या उद्देशाने केंद्र शासनाने त्यांचेकडील पत्र क्र.११०५४/३/७७-टीडी, दिनांक २१.९.७७ अन्वये सर्व राज्यांना खालील निकषांच्या आधारे 'सुधारीत क्षेत्र विकास खंड' तयार करण्यास सांगितले. ते निकष पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. ज्या ग्रामसमूहांची एकूण लोकसंख्या १०,००० किंवा त्यापेक्षा जास्त आहे व त्यापैकी आदिवासी लोकसंख्या ५००० किंवा त्यापेक्षा अधिक आहे, अशा गांवांचा सुधारीत क्षेत्र विकास खंड तयार करण्यात यावा.

२. सुधारीत क्षेत्र विकास खंडात अंतर्भूत करावयाची गांवे भौगोलिकदृष्ट्या एकमेकांशी संलग्न असावीत.

३. सुधारीत क्षेत्र विकास खंड तयार करतांना गांवाची भौगोलिक सलगता राखण्यासाठी एखादे बिगर आदिवासी गांव 'लिक व्हिलेज' म्हणून घेण्यास हरकत नाही.

अशाप्रकारे सुधारीत क्षेत्र विकास खंड तयार करून त्याद्वारा आदिवासींच्या विकासासाठी सामुहिक क्षेत्र विकासाच्या तसेच वैयक्तिक लाभाच्या योजना सर्व राज्यांमध्ये राबविल्या जात आहेत. महाराष्ट्रात सध्या ३४ सुधारीत क्षेत्र विकास खंड आस्तित्वात आहेत.

लघु सुधारीत क्षेत्र विकास खंड (Mini MADA) :-

आदिवासी उपयोजनाबाहेरील जास्तीत जास्त आदिवासींना आदिवासी उपयोजनेचे फायदे देण्याच्या उद्देशाने सुधारीत क्षेत्र विकास खंडाच्या निर्मितीसाठी आवश्यक असणारी एकूण व आदिवासी लोकसंख्येची अट थोडी शिथिल करून त्याचे धर्तीवर 'लघु सुधारीत क्षेत्र विकास खंड' तयार करण्याबाबत केंद्र शासनाने त्यांचेकडील पत्र क्र.११०१३/६/८५/टीडी (आर) दिनांक एप्रिल, १९८५ अन्वये राज्यांना सूचना दिल्या असून, त्याप्रमाणे लघु सुधारीत क्षेत्र विकास खंड तयार करण्यात येत आहेत. ज्या ग्रामसमूहांची एकूण लोकसंख्या ५००० किंवा त्यापेक्षा जास्त व आदिवासी लोकसंख्या २५०० किंवा त्यापेक्षा जास्त आहे, अशा ग्रामसमूहांचा लघु सुधारीत क्षेत्र विकास खंड बनू शकतो. तथापि, ही गांवे भौगोलिकदृष्ट्या संलग्न असणे आवश्यक आहे. वरील दोन्ही प्रकारच्या म्हणजे सुधारीत क्षेत्र विकास खंड व लघु सुधारीत क्षेत्र विकास खंड याकरिता केंद्र शासनाकडून राज्यांना खंडनिहाय निधी उपलब्ध करून दिला जातो.

तक्ता क्र.२
आदिवासी क्षेत्रनिहाय जिल्हे, तालुके, गांवे व लोकसंख्येची माहिती

(लोकसंख्या लांखामध्ये)

अ. क्र.	क्षेत्राचा प्रकार	जिल्हे	तालुके	गांवे/ शहरे	लोकसंख्या १९९१ च्या जनगणनेनुसार		
					एकूण	आदिवासी	आदिवासी लोकसंख्येचे प्रमाण
१.	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र (अनुसूचित क्षेत्र)	११	४८	५८०९ १२ श.	४७.६५	२९.२८	६१.४५
२.	अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्र	१०	२९	७७३	५.७५	१.८१	३१.४७
३.	सुधारीत क्षेत्र विकास खंड (३४ पॉकेट्स)	१३	४०	११५८	६.०१	३.४५	५७.४०
४.	लघु सुधारीत क्षेत्र विकास खंड (२१ पॉकेट्स)	१४	२७	३०१	१.६४	०.९६	५८.५३

प्रकल्प अधिकारी :- आदिवासी उपयोजना क्षेत्र, अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्र, सुधारीत विकास खंड व लघु सुधारीत क्षेत्र विकास खंड यातील आदिवासी विकासाच्या विविध योजना राबविण्यासाठी एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाचा प्रमुख या नात्याने 'प्रकल्प अधिकारी' यांचेकडे जबाबदारी सोपविण्यात आली आहे. महाराष्ट्रातील एकूण २४ प्रकल्पापैकी ११ प्रकल्प क्षेत्र अति संवेदनाक्षम (Most Sensetive) समजून तेथे आदिवासी विकासाच्या योजना अधिक प्रभावीपणे राबविण्यासाठी त्यावर भारतीय प्रशासन सेवेतील/वन सेवेतील अधिकाऱ्यांच्या नियुक्त्या करण्यात आल्या आहेत.

विविध विभागांच्या अंमलबजावणी करणाऱ्या अधिकाऱ्यांशी समन्वय साधून त्यांना मार्गदर्शन करणे, प्रकल्पात सर्व प्रकारच्या योजना यशस्वीपणे राबविणे, प्रकल्पांतर्गत राबवावयाच्या योजनांबाबत लोकप्रतिनिधींशी चर्चा करणे, योजनांचे संनियंत्रण व मूल्यमापन करून त्याबाबत शासनास माहिती पुरविणे इ.जबाबदाऱ्या प्रकल्प अधिकाऱ्यांवर आहेत. म्हणूनच प्रकल्प अधिकारी हा आदिवासी जनता व शासन यांच्यामधील 'दुवा' समजला जातो. एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पांतर्गत माडा/मिनीमाडा क्षेत्रात राबवावयाच्या विविध विकास शीर्षाखालील योजनांचा वार्षिक आराखडा जिल्हा नियोजन व विकास मंडळाच्या मदतीने तयार करण्याची जबाबदारी प्रकल्प अधिकाऱ्यांची आहे. याशिवाय प्रत्येक प्रकल्पात भौगोलिक स्थानानुसार उपलब्ध नैसर्गिक साधनसंपत्तीनुसार लोकांच्या गरजा भिन्न असतात. त्यामुळे न्युक्लिअस बजेट निधीतून काही विशिष्ट प्रकारच्या योजना त्या त्या प्रकल्पांत

राबविण्याची जबाबदारीही प्रकल्प अधिकाऱ्यांवर टाकण्यात आलेली आहे.

आदिवासी विकासांच्या विविध कल्याणकारी योजनांची अंमलबजावणी अधिक परिणामकारक व्हावी, या उद्देशाने शासनाने वेळोवेळी प्रशासकीय यंत्रणेबाबत खालील धोरणात्मक निर्णय घेतले आहेत.

१. सन १९५६ मध्ये आदिवासी विकास गटामार्फत आदिवासी विकासाच्या योजना राबविल्या जात होत्या. परंतु आदिवासी अर्थव्यवस्थेतील प्रशासकीय आणि संरक्षक बाजू मोठ्या प्रमाणावर दुर्लक्षित राहिल्याने या आदिवासी विकास गटांची निर्मिती परिणामकारक ठरली नाही. या योजना संचालक, समाज कल्याण, महाराष्ट्र राज्य, पुणे यांच्यामार्फत राबविल्या जात असत. आदिवासी व्यतिरिक्त अनुसूचित जाती, विमुक्त जाती व भटक्या जमाती यांच्याही कल्याणाच्या योजना या खात्यामार्फतच राबविल्या जात असे.

२. १९७२ साली 'महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळाची' स्थापना करण्यात आली. या महामंडळामार्फत आदिवासींच्या शेती उत्पादनाची व गौण वन उत्पादनाची एकाधिकार पध्दतीने खरेदी करण्यात येते. त्यामुळे खाजगी व्यापाऱ्याकडून होणारी आदिवासींची पिळवणूक थांबली आहे. तसेच या महामंडळामार्फत आदिवासींच्या आर्थिक उन्नतीच्या योजनाही राबविल्या जातात.

३. आदिवासींचा जलद विकास व्हावा म्हणून १९७३ पासून 'आदिवासी संचालनालयाची' स्वतंत्र निर्मिती करण्यात

आली. हे संचालनालय १३.७.१९७३ पासून पुणे येथे व नंतर दि.१.१०.८१ पासून नाशिक येथे कार्यरत झाले.

४. सन १९८३ मध्ये मंत्रालयीन स्तरावर समाज कल्याण विभागाचे विभाजन करून स्वतंत्र 'आदिवासी विकास विभाग' निर्माण करण्यात आला.

५. या विभागातील असमतोल दूर करून चांगल्यारितीने सुसूत्रता साधण्यासाठी व बळकटीकरणासाठी जानेवारी, १९९२ मध्ये आदिवासी विकास विभागातील प्रशासकीय यंत्रणेची पुनर्रचना करण्यात आली. संचालनाएवजी 'आयुक्तालय' करण्यात आले. आयुक्त, आदिवासी विकास यांचे मुख्यालय, नाशिक येथे असून त्यांच्या अधिपत्याखाली ४ विभागीय कार्यालये निर्माण करण्यात आली. प्रत्येक विभागीय कार्यालयावर अपर आयुक्तांची नेमणूक करण्यात आली. या विभागीय कार्यालयाच्या अधिपत्याखाली प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, आदिवासी विकासाच्या विविध योजना राबविण्यात कार्यरत आहेत. आदिवासी विकास विभागातील प्रशासकीय यंत्रणेचा तक्ता परिशिष्ट 'ब'नुसार दर्शविला आहे.

६. आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे या संस्थेचा आदिवासींच्या विकासात मोठा वाटा आहे. सुधारीत क्षेत्र विकास खंड, लघु क्षेत्र विकास खंड तयार करणे, आदिवासी कल्याणाच्या महत्वांच्या योजनांचे मूल्यमापन करून त्यातील त्रुटी शोधणे व त्यावर उपाय योजना सुचविणे, आदिवासी जमातींच्या प्रमाणपत्रांची तपासणी करून खऱ्या आदिवासींना न्याय देणे व आदिवासी जमातींच्या युवकांना प्रशिक्षण देणे इत्यादी महत्वाची कामे या संस्थेमार्फत केली जातात.

७. आदिवासी उपयोजनेची मूळ उद्दिष्ट्ये प्रत्यक्षात साध्य होत आहेत किंवा नाहीत, होत नसल्यास का होत नाहीत व ती साध्य होण्यासाठी सध्याच्या पध्दतीत बदल घडवून आणण्यासाठी काय उपाययोजना कराव्या लागतील यासाठी शासनाने माजी मुख्य सचिव व नियोजन मंडळाचे सदस्य श्री.द.म.सुकथनकर यांचे अध्यक्षतेखाली तज्ञ सभासदांची एक उपसमिती नेमली होती. या समितीने आपल्या अहवालाद्वारे आदिवासी उपयोजना राबविण्याच्या कार्यप्रणालीत अमुलाग्र बदल सुचविले आहेत. त्यापैकी महत्वाची शिफारस खालीलप्रमाणे आहे-

'राज्याच्या वार्षिक योजनेचे एकूण आकारमान नियोजन विभागातर्फे केंद्रीय योजना आयोगाच्या सहमतीने निश्चित करण्यात आल्यावर त्यापैकी आदिवासी उपयोजनेसाठी एक धोरण म्हणून काही निधी उपलब्ध करून द्यावा'

शासनाच्या सध्याच्या धोरणानुसार राज्याच्या एकूण

वार्षिक योजनेच्या नियतव्ययापैकी ९ टक्के इतका निधी रक्कम (लोकसंख्या टक्केवारी ध्यानात घेऊन) आदिवासी विकास विभागास देण्यात येते. दिलेल्या या निधीच्या रक्कमेच्या मर्यादित राहून आदिवासी उपयोजनेला अंतिम स्वरूप देण्याची जबाबदारी आदिवासी विकास विभागाने सन १९९४-९५ पासून स्विकारलेली आहे. सुकथनकर समितीच्या सर्व शिफारशी शासनाने स्विकृत केल्या असून त्याबाबतचे आदेश शासन निर्णय, आदिवासी विकास विभाग क्र.आउयो-१०९१/प्र.क्र.११/का.६/दिनांक २१.९.९२ अन्वये निर्गमित करण्यात आलेल्या आहेत.

आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासासाठी शासन सर्वतोपरी प्रयत्नशील आहे. तथापि, एकट्या शासनाच्या प्रयत्नातून आदिवासींची उन्नती अपेक्षेप्रमाणे व झपाट्याने होणार नाही, हे जाणून आदिवासी क्षेत्रात काम करणाऱ्या विविध स्वयंसेवी संस्थांचाही सहभाग घेण्याचे धोरण शासनाने अवलंबिले आहे. त्यानुसार, महाराष्ट्रात विविध क्षेत्रात काम करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्था आदिवासींच्या उन्नतीसाठी कार्यरत आहेत. यापैकी काही स्वयंसेवी संस्था उस्फूर्तपणे तर काही संस्था अनुदान तत्वावर कार्यरत आहे.

सारांश:- स्वातंत्र्योत्तर काळात आदिवासीकरिता शासनाच्या निरनिराळ्या प्रकारच्या धोरणात्मक निर्णयामुळे तसेच विविध प्रकारच्या स्वयंसेवी संस्थांच्या उपक्रमामुळे विकासाची गंगा आदिवासींच्या दारात आली आहे. शासकीय व स्वयंसेवी संस्थांच्या यंत्रणेकडून राबविण्यात येत असलेल्या विविध आर्थिक, सामाजिक व शैक्षणिक उन्नतीच्या कल्याणकारी योजनांचा लाभ मोठ्या प्रमाणात घेण्यासाठी आदिवासी बांधवांना प्रवृत्त करणे गरजेचे आहे. तसेच यासाठी सर्व पातळीवर मानवतेच्या दृष्टीकोनातून व जाणीवपूर्वक प्रयत्न होणे अधिक जरूरीचे आहे.

* * *

परिशिष्ट 'अ'

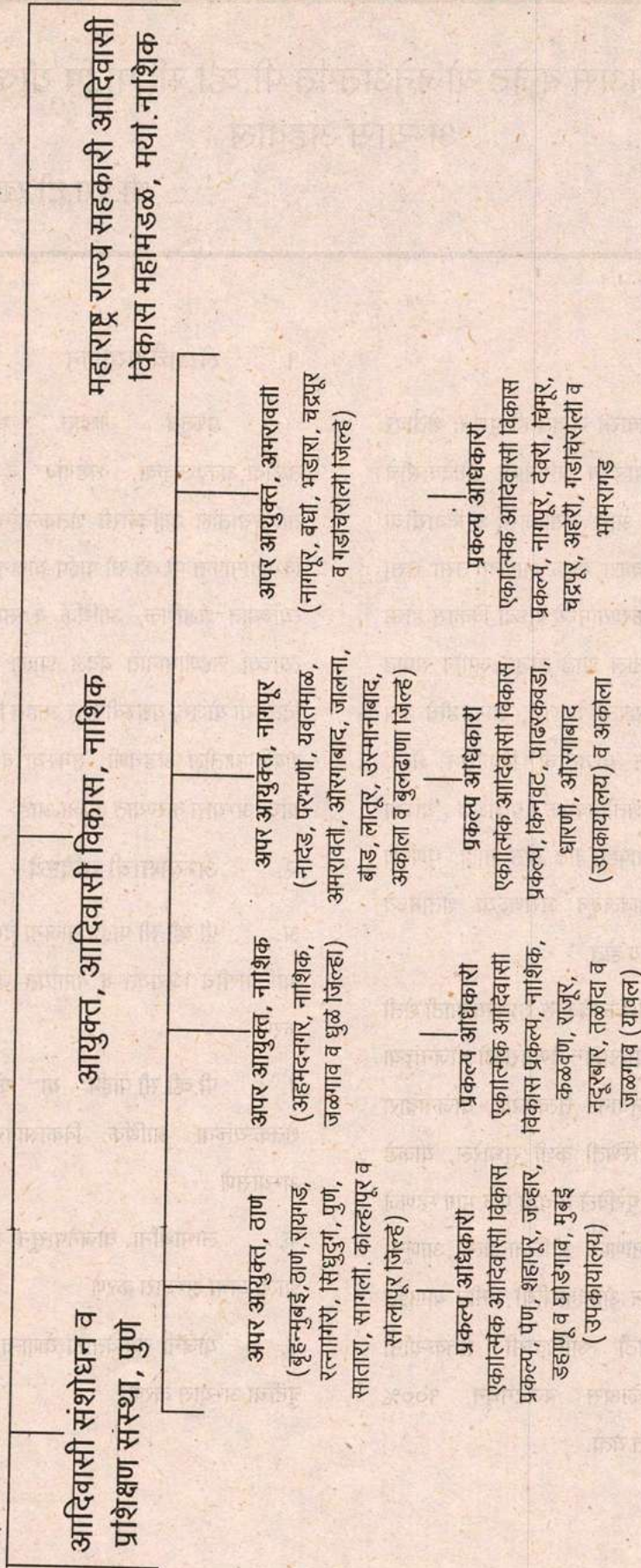
अ. क्र.	जिल्हा	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाचे नांव	आदिवासी गांवाची संख्या	प्रकल्पांतर्गत आदिवासी क्षेत्रातील लोकसंख्या (१९९१ च्या जनगणनेनुसार)			प्रकल्पांतर्गत समाविष्ट गांवाची संख्या
				एकूण	आदिवासी	आदिवासी लोकसंख्येशी %	
(अ) आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील प्रकल्प कार्यालये							
१.	ठाणे	डहाणू	४३० (१)	६२३२७४	३९४२२३	६३	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र
२.	ठाणे	जव्हार	३७९ (२)	३३६९१६	२६३६६४	७८	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र
३.	ठाणे	शहापूर	३९० (१)	३३०००४	१९३१०४	३४	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र/मिनीमाडा क्षेत्र
४.	पुणे	घोडेगांव	१६६	१२९०३४	८५२५४	६६	आ.उ.यो.क्षेत्र/अ.आ.उ.यो.क्षेत्र/माडा/मिनीमाडा
५.	नाशिक	नाशिक	४७२ (२)	५४८६६९	३४११२२	६२	आ.उ.यो.क्षेत्र/माडा/मिनीमाडा
६.	नाशिक	कळवण	४१९	३८५६४२	२६१६१०	६८	आ.उ.यो.क्षेत्र/अ.आ.उ.यो.क्षेत्र/माडा/मिनीमाडा
७.	अहमदनगर	राजूर	१२५	१३१३९३	८६२५५	६६	आ.उ.यो.क्षेत्र/अ.आ.उ.यो.क्षेत्र/माडा/मिनीमाडा
८.	जळगांव	यावल	६३	४६८१६	३२८५१	७०	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र
९.	धुळे	तळोदा	५८७ (१)	५१७९०७	३७१३७७	७२	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र
१०.	धुळे	नंदूरबार	४३५ (२)	६२७६५८	४२०२७०	६७	आ.उ.यो.क्षेत्र/मिनीमाडा क्षेत्र
११.	नांदेड/परभणी	किनवट	२८७ (१)	२६८७८४	१११७९७	४२	आ.उ.यो.क्षेत्र/मिनीमाडा क्षेत्र
१२.	अमरावती	धारणी	४५१ (१)	२१९१७७	१६१५०२	७४	आ.उ.यो.क्षेत्र/माडा/मिनीमाडा क्षेत्र
१३.	यवतमाळ	पांढरकवडा	६३८ (१)	४४३४९८	१९६७३४	४४	आ.उ.यो.क्षेत्र/अ.आ.उ.यो.क्षेत्र/माडा/मिनीमाडा
१४.	गडचिरोली	गडचिरोली	७९९	३२०५४९	१५८७८९	५०	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र
१५.	गडचिरोली	अहेरी	३३६	१४१७१५	५४२२२	३८	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र
१६.	गडचिरोली	भामरागड	३१४	७३५२५	६१११६	८३	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र
१७.	चंद्रपूर	चंद्रपूर	३६६	२२८२८३	८३०५५	३६	आ.उ.यो.क्षेत्र/अ.आ.उ.यो.क्षेत्र/माडा/
(ब) अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील प्रकल्प कार्यालये							
१८	रायगड	पेण	१३५	९४६३१	५१२३४	५४	अ.आ.उ.यो.क्षेत्र/माडा/मिनीमाडा क्षेत्र
१९	नागपूर	नागपूर	३०९	१२६९४८	६९१९९	५५	अ.आ.उ.यो.क्षेत्र/माडा/मिनीमाडा क्षेत्र
२०.	भंडारा	देवरी	३९६	२३८२१३	११२१८७	४७	अ.आ.उ.यो.क्षेत्र/माडा/मिनीमाडा क्षेत्र
२१.	चंद्रपूर	चिमूर	३८८	१९५९३२	७३२५६	३७	अ.आ.उ.यो.क्षेत्र/माडा/मिनीमाडा क्षेत्र
(क) आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेरील प्रकल्प कार्यालये							
२२	अकोला/बुलढाणा	अकोला	१५६	७५८१२	४७६६७	६३	माडा/मिनीमाडा क्षेत्र
२३.	-	औरंगाबाद	औरंगाबाद, जालना, लातूर, उस्मानाबाद व बीड जिल्ह्यातील आदिवासी लोकसंख्या				
२४.	-	गोरेगांव	मुंबई व उपनगरीय क्षेत्रातील आदिवासी लोकसंख्या				

- टीप- १. ओटीएसपी क्षेत्रातील वैयक्तिक लाभाच्या योजना राबविण्याची जबाबदारी संबंधित प्रकल्प कार्यालयाकडे आहे.
२. आधार- आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे यांची सांख्यिकी मालिका क्र.३८

परिशिष्ट 'ब'

आदिवासी विकास विभाग. महाराष्ट्र शासन, मंत्रालय, मुंबई प्रशासकीय यंत्रणा

सचिव

न्युक्लिअस बजेट योजनेअंतर्गत पी.व्ही.सी.पाईप योजना अभ्यास अहवाल

श्री.एस.टी.खांडेकर, *

प्रास्ताविक

भारतातील आदिवासी जमात ही पूर्णतः शेतीवर अवलंबून आहे. जंगले, झाडे व जमिनीशी आदिवासींचे जवळचे व भावनात्मक नाते आहे. जसा जसा आदिवासींचा शैक्षणिक व सामाजिक विकास होऊ लागला तसा तसा मंदगतीने का होईना शेती करण्यामध्ये सुध्दा विकास होऊ लागला आहे. उदा.जंगलातील झाडे तोडून जमीन सपाट करून ती जमीन लागवडीखाली आणणे, लागवडीचे क्षेत्र वाढविणे इ.परंतू सुधारीत पध्दतीची विकसित शेती, आधुनिक तंत्रज्ञान व शेतीविषयक प्रशिक्षण यांच्या अभावामुळे उत्पन्नात अद्यापही वाढ होत नाही. पूर्णपणे पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून असणाऱ्या शेतीमध्ये वर्षातून एकच पीक घेणे शक्य होते.

आदिवासींचा आर्थिक विकास साधण्यासाठी शेती व इतर पूरक व्यवसायांना प्रोत्साहन देण्यासाठी योजनांच्या माध्यमातून १००% अनुदान तत्वांच्या योजनांद्वारा आदिवासींची आर्थिक परिस्थिती कशी सुधारेल, याकडे शासनाने जाणीवपूर्वक लक्ष पुरविले याचाच एक भाग म्हणजे जिराईत शेती अधिक प्रमाणात ओलिताखाली आणून, सिंचन क्षमतेचा वापर करून आदिवासींची जमीन बागाईत करणे हे होय. यासाठी आदिवासी शेतकऱ्यांना पी.व्ही.सी.पाईपचा न्युक्लिअस बजेटमधून १००% अनुदानावर पुरवठा करण्यात येतो.

१. लेखाचे प्रयोजन

प्रस्तुत लेखात धुळे जिल्हयातील तळोदा, अक्कलकुवा, धडगांव व शहादा या चार तालुक्यातील आदिवासी शेतकऱ्यांना आदिवासी विकास विभागामार्फत पी.व्ही.सी.पाईप योजनां देण्यात आल्यानंतर त्यांच्यात शैक्षणिक, आर्थिक व सामाजिक बदल तसेच त्यांच्या राहणीमानात बदल झाला आहे काय ? किंवा दिलेल्या योजना यशस्वी होत आहेत किंवा नाही, या योजना राबविण्यातील अडचणी, समस्या व त्यावर उपाययोजना यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

२. अभ्यासाची उद्दिष्टे-

- पी.व्ही.सी.पाईप योजना देण्यापूर्वी व दिल्यानंतर आदिवासींचे जिरायत व बागायत धारण क्षेत्राचा अभ्यास करणे.
- पी.व्ही.सी.पाईप या योजनांचा आदिवासी शेतकऱ्यांच्या आर्थिक विकासावर होणारा परिणाम अभ्यासणे
- लाभार्थींना योजनेपासून किती प्रमाणात लाभ झाला याचा अभ्यास करणे
- योजना राबविताना येणाऱ्या अडचणी व त्यातील त्रुटींचा अभ्यास करणे

३. लाभार्थीची निवड

पी.व्ही.सी.पाईप योजनेअंतर्गत धुळे जिल्हयातील
४ तालुक्यातून एकूण १२ गांवे निवडून ३० लाभार्थ्यांना

प्रत्यक्ष भेटी देऊन प्रश्नावलीच्या माध्यमातून
मुलाखत घेऊन व अनौपचारिक चर्चा पध्दतीतून माहिती
गोळा करण्यात आली.

तक्ता क्र.१

तालुकानिहाय निवडलेले लाभार्थी व त्यांचे व्यवसायानुसार वर्गीकरण

अ.क्र.	तालुका	निवडलेले लाभार्थी	मुख्य व्यवसाय		दुय्यम व्यवसाय
			शेती	शेतमजुरी	
१.	तळोदा	६	६	-	२
२.	अक्कलकुआ	१०	७	३	३
३.	अक्राणी	४	४	-	२
४.	शहादा	१०	८	२	४
एकूण		३०	२५	५	११
टक्केवारी		१००%	८३.३३%	१६.६७%	३६.६७%

उपरोक्त तक्त्यात दर्शविल्याप्रमाणे तळोदा, अक्कलकुआ,अक्राणी व शहादा तालुक्यातून एकूण ३० लाभार्थीची नमुना निवड योजनेच्या पाहणीसाठी करण्यात आली होती. पैकी ८३.३३% लाभार्थींचा मुख्य व्यवसाय शेती हा आहे व १६.६७% लाभार्थींचा मुख्य व्यवसाय शेतमजुरी हा आहे. शेती व शेतमजुरीवर पूर्णपणे चरितार्थ होत नसल्याने ३६.६७% लाभार्थी दुग्धव्यवसायासारखा

दुय्यम व्यवसाय करीत असल्याचे पाहणीत आढळले.

४. योजना देण्यापूर्वी व योजना दिल्यानंतर लाभार्थींचे धारण क्षेत्रांची वर्गवारी

पी.व्ही.सी.पाईप योजना देण्यापूर्वी लाभार्थींच्या जमिनीचे जिराईत धारण क्षेत्राचे प्रमाण व बागायत क्षेत्राचे प्रमाण हे खालील तक्त्यात दर्शविल्याप्रमाणे होय.

तक्ता क्र.२

अ.क्र.	तालुका	एकूण जमीन	योजना देण्यापूर्वीचे धारण क्षेत्र		योजना दिल्यानंतरचे धारण क्षेत्र	
			जिरायत	बागायत	जिरायत	बागायत
१.	तळोदा	३०	१४(४६.६६%)	१६(५३.३४%)	०(-)	३०(१००%)
२.	अक्कलकुआ	६३	५३(८४.१२%)	१०(१५.८८%)	२७(४२.८६%)	३६(५७.१४%)
३.	अक्राणी	१७	६(३५.२९%)	११(६४.७१%)	२(११.७६%)	१५(८८.२४%)
४.	शहादा	६०	१२(२०.००%)	४८(८०.००%)	२(३.३३%)	५८(९६.६७%)
एकूण		१७०	८५	८५	३१	१३९
टक्केवारी		१००%	५०%	५०%	१८.२४%	८१.७६%

उपरोक्त तक्त्यामध्ये लाभार्थीचे योजना देण्यापूर्वीचे जिरायत व बागायत धारण क्षेत्र व लाभ दिल्यानंतरचे जिरायत व बागायत धारण क्षेत्र दर्शविण्यात आले आहे. त्यानुसार लाभ देतेवेळी धुळे जिल्ह्यातील निवडलेल्या चार तालुक्यातील ३०लाभार्थीकडे एकूण १७०

एकर जमीन होती. पैकी पी.व्ही.सी.पाईप योजना देण्यापूर्वी ५०% जमीन बागायत होती. पी.व्ही.सी.पाईप दिल्यानंतर ओलिताखाली क्षेत्र वाढले व १३९ एकर म्हणजे ८१.७६% जमीन बागायत झाली. उर्वरित केवळ ३१ एकर १८.२४% जमीन जिरायत क्षेत्र राहिले.

५. योजना देण्यापूर्वी व योजना दिल्यानंतरचे लाभार्थीच्या उत्पन्नाचे वर्गीकरण

तक्ता क्र.३

अ.क्र.	तालुका	एकूण लाभार्थी	योजना देण्यापूर्वीचे धारण क्षेत्र			योजना दिल्यानंतरचे धारण क्षेत्र		
			१००० ते २०००	२००० ते ५०००	५००० च्या पुढे	१००० ते २०००	२००० ते ५०००	५००० च्या पुढे
१.	तळोदा	६	१	२	३	-	१	५
२.	अक्कलकुआ	१०	४	३	३	-	३	७
३.	अक्राणी	४	-	२	२	-	-	४
४.	शहादा	१०	३	५	२	-	३	७
एकूण		३०	८	१२	१०	-	७	२३
टक्केवारी		१००%	२६.६६%	४०.००%	३३.३४%	-	२३.३३%	७६.६७%

उपरोक्त तक्त्याचे विश्लेषण केले असता योजना देण्यापूर्वी लाभार्थीचे जिरायत जमिनीचे प्रमाण अधिक होते व पर्यायाने लाभार्थीचे वार्षिक उत्पन्नही मर्यादित होते. उदा.रु.१००० ते रु.२०००/- या उत्पन्न गटामध्ये २६.६६% लाभार्थी होते. रु.५००० च्या पुढे ३३.३४% लाभार्थी आढळले. पण योजनेचा लाभ दिल्यानंतर ही परिस्थिती बदली व रु.१००० ते २००० या उत्पन्न मर्यादित एकही लाभार्थी राहिला नाही. उलट ३/४ पेक्षा जास्त लाभार्थीनी रु.५०००/- ची उत्पन्न मर्यादा ओलांडली असल्याचे पाहणीमध्ये आढळून आले. उर्वरित २३.३३% लाभार्थी रु.२००० ते ५००० या वार्षिक उत्पन्न गटामध्ये असल्याचे आढळून आले.

वरील तक्त्यावरून पी.व्ही.सी.पाईप योजना दिल्यानंतर निश्चितच लाभार्थीचे अधिक क्षेत्र ओलीताखाली येऊन लाभार्थीच्या उत्पन्नामध्ये भरीव स्वरूपाची वाढ झालेली आहे, यात शंका नाही.

६. निष्कर्षात्मक बाबी :-

१. निवडलेल्या लाभार्थीपैकी बहुतांश (८३.३३%) लाभार्थीचा शेती हाच मुख्य व्यवसाय असल्याचे आढळले.
२. पाहणीत निवडलेल्या लाभार्थीच्या १७० एकर जमिनीपैकी लाभ देण्यापूर्वी ५०% जमीन जिरायत व ५०% जमीन ओलीताखाली येऊन बागायत झाली व केवळ १८.२४% जमीन जिरायत क्षेत्र राहिले.

३. लाभार्थीची पूर्वीपेक्षा जास्त जमीन ओलीताखाली आल्याने लाभार्थ्यांना दुबार पिके घेणे शक्य झाले व पर्यायाने ७६.६७% लाभार्थींचे उत्पन्न रु.५०००/- पेक्षाही जास्त झाले. रु.१००० ते २००० या अल्प उत्पन्न गटामध्ये एकही लाभधारक आढळला नाही.

७. इतर निरीक्षणात्मक बाबी :-

१. प्रत्येक लाभार्थीस १० पाईपचा एक संच असे वाटप केले गेले होते. पाहणीमध्ये पी.व्ही.सी.पाईप वजनाला हलके, सहज दुसरीकडे हलविता येण्यासारखे असल्याने लाभार्थींनी एकमेकांचे पाईप्स जोडून जास्तीत जास्त लांब पाणी नेऊन अधिकाधिक शेती ओलीताखाली आणली.

२. योजनेनंतर निव्वळ शेतमजुरीवर असणारे शेतकरी स्वतःच्या शेतीवरच काम करू लागले.

३. सदर योजनेपासून लाभ झाल्याने उत्पन्न वाढून लाभार्थींच्या राहणीमानातही बदल झाल्याचे प्रत्यक्ष मुलाखतीत व पाहणीत आढळले. लाभार्थी या योजनेच्या लाभापासून खूष असल्याचेही दिसून आले.

४. निवडलेल्या लाभार्थींना इतर योजना काय आहेत व त्यासाठी कोणत्या अटी व कागदपत्रांची पूर्तता करावी लागते, याबाबतची माहिती नसल्याचे आढळून आले.

५. आदिवासी लाभार्थी नवीन योजनेचा लाभ घेऊन सुधारीत व तांत्रिक पध्दतीने शेती करण्यास सहसा पुढे येत नाही. कारण नवीन योजनेमुळे फायदा होईलच याबाबतची अनिश्चितता लाभार्थींच्या मनात असते.

६. कर्ज काढून घेतल्या जाणाऱ्या योजनांना प्रतिसाद अल्प मिळतो. याउलट अनुदान तत्वावरील योजनांना चांगला प्रतिसाद मिळत असल्याचे पाहणीत आढळून आले.

८. सूचना तथा शिफारशी

पी.व्ही.सी.पाईप योजना अधिक चांगल्या रितीने राबविण्यासाठी पुढील सूचना सुचवाव्याख्या वाटतात.

१. आदिवासी बांधवामधील निरक्षरतेचे प्रमाण कमी करून साक्षरतेचे प्रमाण वाढविणे महत्वाचे आहे.

२. आदिवासी बांधवांना योजनांची माहिती फार कमी प्रमाणात होत असत. त्यामुळे योजना राबविण्यास अडचण निर्माण होते. यासाठी आदिवासी बांधवापर्यंत योजना पोहोचविण्यासाठी प्रसार माध्यमांची आवश्यकता आहे.

३. लाभार्थींनी कागदपत्रांची पूर्तता केल्यानंतर योजना प्रत्यक्षात कार्यवाहीत आणण्यासाठी फार उशीर होतो. योजनेचा लाभ हातात पडेपर्यंत लाभार्थींचा उत्साह कमी होतो. यासाठी योजना राबविण्यामध्ये सुसूत्रीकरण महत्वाचे आहे.

४. योजनांचा लाभ दिल्यानंतर वापराविषयी तांत्रिक मार्गदर्शनाच्या अभावामुळे योजना कार्यान्वित होत नाहीत. अथवा लाभ निरुपयोगी ठरतो. यासाठी वस्तुरूपाने लाभ देणे वेळी तांत्रिक प्रशिक्षण देणे अत्यंत महत्वाचे आहे.

न्युक्लिअस बजेट योजनेअंतर्गत दिली जाणारी पी.व्ही.सी.पाईप योजना निश्चितच यशस्वी झाली आहे. उर्वरित योजनाही काही त्रुटी दूर करून कार्यवाहीत आणल्यास त्याही अशाच पध्दतीने यशस्वी होतील. तथापि, यासाठी विशेष प्रयत्न होण्याची गरज आहे.

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पात केंद्रवर्ती अर्थसंकल्पांतर्गत राबविण्यात येत असलेल्या योजनांचे मूल्यमापन

मो.रा.गोसावी*

प्रास्ताविक-

सर्वसाधारणपणे विचार करता असे दिसून येते की, राज्याच्या निरनिराळ्या क्षेत्रात राहणाऱ्या विविध आदिवासी जमातींच्या विकासामध्ये/प्रगतीमध्ये तफावत आहे व त्यामुळे प्रत्येक क्षेत्रातील विकास कार्यक्रमाच्या गरजा देखील भिन्न आहेत. प्रत्येक क्षेत्रातील भौगोलिक परिस्थिती आणि तेथे उपलब्ध असलेली साधनसंपत्ती तसेच त्यातील विपुलता अन विविधता अथवा अभाव/त्रुटी भिन्न असल्याने ठराविक साच्याचे किंवा सर्व प्रकल्पांकरिता एकाच प्रकारचे कार्यक्रम आदिवासींच्या विकासाच्या/उन्नतीच्या दृष्टीने उपयुक्त ठरू शकणार नाहीत. या दृष्टीकोनातून आदिवासी विकास कार्यक्रमांच्या योजनांमध्ये स्थल कालानुरूप लवचिकता व अभिनवता आणणे अत्यंत गरजेचे आहे. आदिवासी विकासाच्या दृष्टीने सुयोग्य अशा विविध कार्यक्रमांना स्थानिक पातळीवर मंजूरीचे अधिकार प्रदान करून सदर कार्यक्रम प्रकल्प पातळीवर तातडीने कार्यान्वित करता यावेत, या हेतूने न्युक्लिअस बजेट किंवा केंद्रवर्ती अर्थसंकल्प योजना शासनातर्फे सन १९८१-८२ या वर्षापासून राबविली जात आहे.

केंद्रवर्ती अर्थसंकल्पाची संकल्पना

ज्या योजना आदिवासी विकास किंवा कल्याणाच्या दृष्टीने स्थानिक परिस्थिती व आदिवासी जमातींच्या विकास प्रक्रियेतील फरक/तफावत यांचे विचारातून अत्यावश्यक आहेत, परंतू त्या योजनांचा समावेश मात्र अर्थसंकल्पात केलेला नाही, अशा अभिनव

किंवा स्थलकालानुरूप अन नाविन्यपूर्ण स्वरूपाच्या स्थानिक महत्वाच्या योजना तांत्रिक औपचारिकतेमुळे दीर्घ कालावधीसाठी अडकून न पडता स्थानिक पातळीवरच तातडीने व प्रभावीपणे कार्यान्वित करून त्यांचा लाभ गरजू आदिवासींना प्रत्यक्ष मिळवून देणे हा या योजनेचा गाभा आहे. सदर योजना राबविण्यासाठी प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प यांचे अधिनस्त ठराविक निधी ठेवण्यात आलेला आहे. त्यास 'केंद्रवर्ती अर्थसंकल्प निधी' म्हणतात. या निधितून कार्यान्वित करावयाच्या योजना प्रामुख्याने आदिवासी व्यक्ती व कुटुंब केंद्रबिंदू मानून त्यांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी राबविण्यात येतात. तसेच अशा प्रकारच्या योजनांमध्ये लाभार्थींना 'कर्ज देणे अपेक्षित नाही.

अ. उत्पन्न निर्मितीच्या किंवा उत्पन्न वाढीच्या योजना- या स्वरूपाच्या योजनांमध्ये सर्वसाधारणतः शेती उत्पन्न वाढविणे, लहान लहान सिंचन योजना. इनवेल बोअर, सिंचनासाठी कूपनलिका, सिंचनासाठी पी.व्ही.सी.पाईप किंवा तत्सम पाईप पुरविणे, दुग्धव्यवसाय संवर्धन, पशुविकास व फळबाग विकास, मत्स्य व्यवसाय विकास, कुटीरोद्योग, हस्तकला व्यवसाय, रेशीम तथा कोसा उत्पादन, मधुमक्षिकापालन इ. विकास शीर्षाखाली वैयक्तिक लाभाच्या किंवा कुटुंब लाभाच्या योजनांचा समावेश होतो. सदर योजनांचे आदिवासी लाभार्थींना पुरेसे ज्ञान किंवा कौशल्य प्राप्त करून देण्यासाठी आवश्यक त्या प्रशिक्षणाचा व प्रात्यक्षिकांचा समावेश अशा योजनांमध्ये

होईल. या ठिकाणी एक गोष्ट लक्षात ठेवावयाला हवी की, ज्या योजना अर्थसंकल्पात समाविष्ट असतील तर अशा योजना न्युक्लिअस बजेट अंतर्गत घेता येत नाहीत. उत्पन्न निर्मितीच्या योजनांत लाभार्थींचा काही आर्थिक सहभाग असणे आवश्यक आहे.

ब. प्रशिक्षणाच्या योजना

या योजनांतर्गत आदिवासी व्यक्तींना रोजगार मिळविण्यासाठी किंवा नोकरी मिळविण्यासाठी संधी उपलब्ध होतील, अशा प्रशिक्षणाच्या योजना प्रामुख्याने घेण्यात याव्यात. अशा योजनांमध्ये विविध स्पर्धात्मक परीक्षांच्या तयारीसाठी (१) प्रशिक्षण व उद्बोधन वर्ग आयोजित करणे (२) संगणक प्रशिक्षण (३) टंकलेखन व लघुलेखन (४) शिवणकाम (५) सुतारकाम (६) वायरमन (७) रेडिओ/टीव्ही मॅकेनिक (८) स्कूटर/मोटर मॅकेनिक (९) वाहनचालक प्रशिक्षण (१०) सशस्त्र दल, राज्य राखीव दल किंवा केंद्र/राज्य शासनाच्या निमलष्करी दल भरतीपूर्व प्रशिक्षण (११) नोकरी मिळविण्यास उपयुक्त प्रशिक्षण इ. योजनांचा समावेश होतो.

क. मानवी साधन संपत्तीच्या विकासाच्या योजना

यामध्ये, सर्वसाधारणपणे शिक्षण, प्रशिक्षण योजना, क्रीडा, कला, साहित्य व संस्कृती यांची जोपासना तथा संवर्धन करणाऱ्या योजना/कार्यक्रमांचा समावेश होतो. आदिवासींची गुणवत्ता, व्यक्तीमत्त्व विकासाच्या विविध योजनांच्या मागे त्यांना सुविधा, सुदृढ व समृद्ध नागरिक बनविणे हा या उपक्रमांचा अंतिम उद्देश आहे. या दृष्टीने निवडक प्रमाणावर महत्वाच्या क्रीडा स्पर्धा भरविणे, आदिवासींच्या पारंपारिक कलाकृतीचे प्रदर्शन आयोजित करणे, तसेच नृत्यकलेचे जतन व संवर्धन करण्यासाठी उद्बोधन व ज्ञानवर्धक शिबिरे, मेळावे भरविणे, आश्रमशाळेतील शिक्षकांसाठी कार्यशाळा, उद्बोधन वर्ग

आयोजित करणे, सुसंस्कार मंडळांना प्रोत्साहित करणे, युवा व महिला मंडळांच्या रचनात्मक उपक्रमांना सहाय्य करणे, सामुहिक विवाह आयोजित करून त्यातील जोडप्यांना अभिनव अन कल्पक संसारोपयोगी वस्तुंचे सहाय्य करणे, अशा प्रकारच्या योजनांचा समावेश केला जातो.

ड. आदिवासी कल्याणात्मक योजना

आदिवासींच्या त्या त्या भागातील गरजा आणि समस्यांवर आधारीत अशा वैयक्तिक आणि सामुहिक कल्याणाच्या दृष्टीने अत्यावश्यक ठरणान्या काही योजना या सदराखाली घेता येतात. अशा योजनांमध्ये घरकुलाचे विद्युतीकरण, बाल व महिला कल्याणासाठी अभिनव उपक्रम, आदिवासींवरील आपत्कालीन किंवा अत्याचार प्रकरणी अपवादात्मक विशेष परिस्थितीत तातडीचे सहाय्य देणे, इ.चा समावेश होतो.

मूल्यमापन अहवालाचा उद्देश व सर्व्हेक्षण पध्दती :-

केंद्रवर्ती अर्थसंकल्पांतर्गत राबविलेल्या योजनांचा मूल्यमापन अभ्यास अहवाल तयार करतांना खालील उद्दिष्टे ठरविण्यात आली आहेत.

१. केंद्रवर्ती अर्थसंकल्पातील योजनांचे स्वरूप व आदिवासी लाभार्थींवरील त्यांचा प्रभाव तपासणे:-

२. केंद्रवर्ती अर्थसंकल्पांतर्गत राबविलेल्या योजनांतील त्रुटी/अंमलबजावणी करतांना येणाऱ्या अडचणी समजावून घेणे.

३. केंद्रवर्ती अर्थसंकल्पांतर्गत राबविण्यात आलेल्या योजनांची फलश्रुती तपासणे.

या अहवालाच्या सर्वेक्षणासाठी आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील सहयाद्री विभागातून एक व गोंडवन विभागातून दोन अशा तीन एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पांची निवड करण्यात आली. ज्या प्रकल्पामध्ये अधिकाधिक योजना राबविण्यात आल्या आहेत, त्यांचा प्रामुख्याने या पाहणीत समावेश करण्याचे ठरले. त्याचबरोबर लाभार्थींची संख्या विचारात घेऊन अधिकाधिक लाभार्थींची संख्या असलेल्या प्रकल्पांची निवड कायम करण्यात आली. या निकषानुसार नाशिक, धारणी व गडचिरोली प्रकल्पांची पाहणीसाठी निवड करण्यात आली.

निवड केलेल्या लाभार्थींची माहिती गोळा करण्यासाठी एक प्रश्नावली/प्रपत्र तयार करण्यात आले. तसेच योजनांची अंमलबजावणी करणाऱ्या अधिकाऱ्यांचे योजनेसंबंधी अभिप्राय नोंदविण्यासाठी देखील एक प्रपत्र तयार करण्यात आले. अशाप्रकारे निवडलेल्या ३ जिल्हयातील ६ तालुक्यातून ८४ लाभार्थींना समक्ष भेट देऊन विहित प्रपत्रात माहिती संकलित करण्यात आली. तसेच योजनेची अंमलबजावणी करणाऱ्या अधिकाऱ्यांशी समक्ष चर्चा करून नाशिक/अमरावती/गडचिरोली जिल्हयातून योजना राबविण्याच्या यंत्रणांची माहिती संकलित करण्यात आली.

क्षेत्रीय पाहणीतील निष्कर्ष तसेच सूचना तथा शिफारशी

क्षेत्रीय पाहणीअंतर्गत निवडलेल्या लाभार्थ्यांच्या प्रत्यक्ष मुलाखतीद्वारे उपलब्ध झालेली माहिती, योजना अंमलबजावणी करणाऱ्या अधिकाऱ्यांचे अभिप्राय त्याचप्रमाणे राज्यात विविध एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पांनी केंद्रवर्ती अर्थसंकल्पांतर्गत राबविलेल्या योजनांवर झालेल्या खर्चाचे विश्लेषण केले असता खालील मुद्दे आढळले.

१. केंद्रीय अर्थ संकल्पांतर्गत आदिवासींच्या गरजांवर आधारीत अनेक महत्वाच्या योजना राज्यात राबविण्यात येत असून वर्षे १९९३-९४ मध्ये १२९ योजना राबविण्यात आल्या. तसेच राज्यात त्या वर्षी ३७६३४ आदिवासींनी या योजनांचा लाभ घेतला.

या योजनांसाठी झालेल्या खर्चाचा आढावा घेतला असता असे दिसून येते की, संदर्भ वर्षात केंद्रवर्ती अर्थसंकल्पांतर्गत योजना राबविण्यासाठी जवळ जवळ चार कोटी पस्तीस लाख रुपये खर्च करण्यात आले. याच योजनांसाठी वर्ष-१९८३-८४ मध्ये एक कोटी एकवीस लाख रुपये खर्च झाला होता. म्हणजे दहा वर्षात खर्चाचे प्रमाण जवळ जवळ चौपट झाले आहे.

२. आदिवासीमधील निरक्षरतेचे प्रमाण जास्त असल्याने शासनामार्फत राबविल्या जाणाऱ्या योजनांची त्यांना माहिती होत नाही. योजनांचा लाभ घेण्यासाठी लागणाऱ्या कागदपत्रांची पूर्तता करण्यास त्यांना विलंब होतो. तसेच पाहणीत असेही आढळून आले की, आदिवासी शेतकरी हा पैसे भरून योजनेचा लाभ घेण्यास उत्सुक नसतो. त्यामुळे सहभाग तत्वावरील योजनांना लाभार्थींचा फारसा पाटींबा मिळत नाही.

३. जिल्हयाच्या वार्षिक योजनेत अनेक नियमित योजनांसाठी दरवर्षी निधी उपलब्ध करून देण्यात येतो. परंतु एखाद्या वर्षी योजनेसाठी तरतूद उपलब्ध झाली नाही तर ती योजना चांगली असून देखील केंद्रवर्ती अर्थसंकल्पातून राबविता येत नाही. जर अशी परवानगी मिळाली तर योग्य होईल, असे अंमलबजावणी अधिकाऱ्यांचे मत पडले. दुसरे असे की, काही वेळेस आर्थिक वर्षाच्या अखेरच्या कालावधीमध्ये योजना राबविण्यासाठी अचानक मोठा निधी उपलब्ध करून दिला जातो. त्यामुळे योजना राबविणाऱ्या अधिकाऱ्यांची तारांबळ होते व गुणात्मक दर्जा राखणे कठीण होते.

४ औद्योगिक संस्थेत व्यावसायिक प्रशिक्षण घेणाऱ्या आदिवासी युवकांना प्रशिक्षण पूर्ण करण्यासाठी अर्थसहाय्य देणे (एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, गडचिरोली) :- या योजनेखाली दरमहा रुपये २४०/- इतके अर्थसहाय्य प्रस्तावित करण्यात आले होते. ही योजना १९९२-९३ मध्ये यशस्वीपणे राबविण्यात आली. ही योजना सन १९९३-९४ मध्ये मंजूर होऊ शकली नाही, कारण असे लक्षात आले की, विशेष निधीमधून देखील अशा विद्यार्थ्यांना दरमहा विद्यावेतन देण्याची तरतूद आहे. मात्र ही तरतूद दरमहा रु.६०/- प्रमाणे असल्याने निवास तसेच भोजनाच्या व्यवस्थेसाठी फारच अपूरी वाटते.

५. प्रशिक्षणासाठी आदिवासी युवक/युवतींना पाठविताना ती संस्था शासन मान्य असलीच पाहिजे अशी महत्वाची अट आहे. त्यामुळे शासन मान्यता नसलेल्या परंतु प्रशिक्षण देण्याबाबत नावाजलेल्या असून देखील इतर संस्थामध्ये प्रशिक्षणार्थींना पाठविता येत नाही. अनेकदा तालुक्याच्या ठिकाणी शासनमान्य प्रशिक्षण संस्था नसेल किंवा शासन मान्य संस्थेतील जागा पूर्ण भरलेल्या असतील तर इतर तालुक्यात प्रशिक्षणार्थींना पाठवावे लागते.

६. पोलीस भरतीपूर्व प्रशिक्षण (एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, धारणी) :- पोलीस दलात भरती होण्यासाठी आवश्यक असलेली किमान शारिरीक पात्रता, प्रशिक्षणार्थींकडे आवश्यक आहे. या प्रकल्पांतर्गत प्रशिक्षण घेतलेल्या तीन आदिवासी युवकांपैकी दोघेजण किमान शारिरीक पात्रतेअभावी पोलीस दलात प्रवेश मिळवू शकले नाहीत.

७. प्रशिक्षणाच्या योजनामध्ये वाहनचालक प्रशिक्षण, टंकलेखन प्रशिक्षण, एस.टी.वाहक प्रशिक्षण, शिवणकामाचे प्रशिक्षण इ.योजनामध्ये आदिवासींचा सहभाग चांगला असल्याचे आढळले.

८. प्रकल्प अधिकारी एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प गडचिरोली यांचेमार्फत राबविण्यात येत असलेली सीमित परिवार योजना आदिवासी लाभार्थी कुटुंबाची आर्थिक व सामाजिक उन्नती होण्यास फायदेशीर ठरणार आहे.

निष्कर्ष :-

१. ज्या जिल्हयामध्ये आदिवासी जमातीचे प्रमाण जास्त आहे, त्या जिल्हयामध्ये लाभार्थीचे प्रमाण जास्त आढळते. निवडलेल्या तिन्ही जिल्हयामध्ये प्रकल्पाने असेच आढळून आले आहे.

२. लाभार्थी कुटुंबातील व्यक्तीचे निरक्षरतेचे प्रमाण जास्त असल्याचे आढळून येते.

३. लाभार्थी कुटुंबापैकी ५ टक्के कुटुंबे अल्पभूधारक, १८ टक्के कुटुंबे भूमीहीन, तर ३० टक्के कुटुंबाची जमीनधारणा २.५१ ते ५ एकर पर्यंत आढळली.

४. १०,०००/- रुपयापेक्षा कमी उत्पन्न असलेली एकूण ७९ कुटुंबे आढळली.

५. ८४ लाभार्थी कुटुंबापैकी ५५ लाभार्थी कुटुंबांना (९५ %) आर्थिक फायदा झाल्याचे आढळून आले आहे. तसेच या लाभार्थी कुटुंबांचा, पीव्हीसी पाईप संच, सामुहीक विवाह, अर्थसहाय्य योजना, जनता धोतर व साडीवाटप, आयटीआय प्रशिक्षणाकरिता अर्थसहाय्य, शिलाई यंत्र, तेल/विद्युत पंप दुरुस्ती इ.योजनांकडे कल असल्याचे आढळून आले आहे.

६. काही योजनांचा लाभार्थींनी फायदा करून घेतला नसल्याचे आढळून आले. उदा.संगणक प्रशिक्षण योजनेतील लाभार्थींचे लग्न झाल्यामुळे प्रशिक्षणाचा पुढे त्यांनी उपयोग करून घेतला नसल्याचे आढळून आले.

७. प्रकल्प कार्यालयांनी केंद्रवर्ती अर्थसंकल्पांतर्गत योजनांवर तरतूदीप्रमाणे १०० टक्के खर्च केल्याचे आढळून आले आहे.

८. निरक्षरता, पैशाची चणचण, रोजगार बुडणे, यामुळे बरेच लाभधारक या योजनांचा फायदा घेण्यास तयार होत नाहीत, असे आढळून आले आहे.

सूचना :-

१. बहुतांश आदिवासी जनतेस त्यांच्या कल्याणासाठी असलेल्या योजनांची माहिती नसते. याकरिता प्रसार माध्यमाद्वारे योजनांचा प्रसार करावा असे वाटते.

२. सामुहिक विवाहासाठी अर्थसहाय्य या योजनेत आर्थिक सहाय्य वाढविणे गरजेचे आहे, असे वाटते.

३. औद्योगिक संस्थेत व्यावसायिक प्रशिक्षण घेणाऱ्या आदिवासी युवकांना देण्यात येणाऱ्या विद्यावेतनाची रक्कम अपूरी वाटते. त्यात कालानुरूप वाढ करणे गरजेचे आहे.

४. प्रशिक्षणासाठी जेथे शासनमान्य संस्था नसेल तेथे खाजगी व मान्यता नसलेल्या परंतू नावाजलेल्या संस्थांचा विचार करणे गरजेचे ठरणार असून त्यामुळे खर्चाचे प्रमाणही कमी होईल व प्रशिक्षणार्थींचा निवास व्यवस्थेचा प्रश्नही निकालात निघेल.

५. पोलीस भरतीपूर्व प्रशिक्षणासाठी उमेदवारांची निवड करताना उमेदवारांच्या शारिरीक क्षमतेची चाचणी होणे अगत्याचे आहे.

६. पीव्हीसी पाईप व वीजपंप यासारख्या अधिकतम खर्चाच्या योजनांसाठी ५० टक्के अनुदानावर लाभार्थ्यांस सहाय्य देतांना शासनाने घालून दिलेली रु.५,०००/- ची मर्यादा व भिजणारे क्षेत्र हे पाण्याच्या उदगमापासून दूर असल्यास अपूरी पडते.

७. सिमित परिवार या योजनेचा लाभ मुले मोठी झाल्या नंतर मिळत असल्याने संबंधित रक्कम मुलांचे

भवितव्य घडविण्यासाठी वापरता येईल. मात्र लाभार्थींना देण्यात येणारी रक्कम १६.५ व २२ वर्षांच्या दोन टप्प्यात विभागून द्यावी, असे वाटते.

८. केंद्रवर्ती अर्थसंकल्पांत प्रकल्प कार्यालयामार्फत विविध योजना राबविण्यात येतात. तसेच त्यासाठी मोठा निधी खर्च केला जातो. परंतू बऱ्याचदा अपून्या कर्मचाऱ्यांमुळे राबविलेल्या योजनांचे मूल्यमापन करणे प्रकल्प अधिकाऱ्यांना शक्य होत नाही, तसेच प्रशिक्षण घेतलेल्या लाभार्थ्यांचे पुढे काय झाले, त्यांनी घेतलेल्या प्रशिक्षणांचा त्यांना रोजगारनिर्मितीसाठी खरोखर उपयोग होऊ शकला किंवा कसे, तसेच उत्पन्न निर्मितीच्या योजनांचा लाभ घेतलेल्या लाभार्थींच्या उत्पन्नात राबविलेल्या योजनांमुळे निश्चित किती भर पडली याचे मूल्यमापन होऊ शकत नाही. तसेच याबाबत पाठपुरावा करणेही शक्य होत नाही. त्यामुळे बऱ्याचदा प्रकल्प अधिकाऱ्यांचा सहभाग अंमलबजावणी अधिकारी इतकाच असलेला आढळतो. हे चित्र बदलल्यास आदिवासींसाठी असलेल्या योजना खऱ्या अर्थाने त्यांच्या प्रगतीसाठी उपकारक ठरू शकेल, असे वाटते.

* * *

आदिवासी उपयोजना- आदिवासी विकासाचा 'मानबिंदू'

श्री.सो.रा.शेवकरी*

प्रास्ताविक

भारताच्या राज्य घटनेमध्ये मागासवर्गीयांच्या विकासासाठी विशेष प्रयत्न करण्याची जबाबदारी स्विकारण्यात आलेली आहे. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर अनुसूचित जमातीच्या सर्वांगीण विकासाकरिता अनेकविध योजना आखून राबविण्यात आल्या. परंतु सुयोग्य नियोजन व समन्वयाच्या अभावामुळे विकास योजनांच्या फलश्रुतीमध्ये अपेक्षित यश मिळाले नाही. ही वस्तुस्थिती लक्षात घेऊन अनुसूचित जमातीच्या क्षेत्राचा विकास साधण्यासाठी विकास कार्यक्रम/योजना राबविणाऱ्या सर्व विभागात समन्वय साधून संनियंत्रण करण्याच्या दृष्टीने आदिवासी उपयोजनेची संकल्पना आस्तित्वात आली. त्याकरिता आदिवासी विकास आयुक्तालयाची स्थापना करण्यात आली.

आदिवासींची सामाजिक व आर्थिक स्थिती लक्षात घेऊन मध्यवर्ती सरकारने आदिवासींच्या विकासासाठी एकात्मिक क्षेत्र विकास पध्दतीचा अवलंब करून आदिवासी उपयोजना तयार करण्याचे मार्गदर्शन राज्य शासनाला दिले. त्यानुसार प्रथमतः राज्यातील १४ जिल्ह्यातील ७५ तालुक्यातील ६७६७ गांवाचा उपयोजनेमध्ये समावेश करण्यात आला. त्यामध्ये ठाणे, रायगड, नाशिक, धुळे, जळगांव, अहमदनगर, पुणे, नांदेड, अमरावती, यवतमाळ, नागपूर, भंडारा, चंद्रपूर व गडचिरोली यांचा प्रामुख्याने अंतर्भाव होतो.

आदिवासी उपयोजनेची उद्दिष्टे

आदिवासी उपयोजना राबविण्याच्या संदर्भात पुढील उद्दिष्टे ठरविण्यात आलेली होती.

१. राज्यातील आदिवासी क्षेत्र व इतर क्षेत्र यांच्या विकासातील अंतर भरून काढणे.
२. आदिवासींच्या राहणीमानाचा दर्जा सुधारणे
३. आदिवासींना भेडसावणाऱ्या महत्वांच्या समस्यांची सोडवणूक करणे, तसेच त्यांची पिळवणुक थांबविणे
४. आदिवासींच्या सामाजिक अन आर्थिक विकासाची गती वाढविणे
५. तसेच राज्याच्या एकूण योजनाबद्ध आर्थिक अन सामाजिक विकासाच्या लाभाचा योग्य हिस्सा आदिवासींना मिळावा व त्यादृष्टीने योजनांतर्गत होणाऱ्या खर्चाचा रास्त हिस्सा आदिवासी क्षेत्रासाठी व वैयक्तिक आदिवासी कुटुंबांच्या विकासासाठी उपलब्ध व्हावा व तसा खर्च व्हावा.

सारांशरूपाने, असे म्हणता येईल की, आदिवासी समाजाला विकासाच्या मुख्य प्रवाहात सामील करावयाचे आहे. तसेच त्यांची होणारी आर्थिक पिळवणूक थांबवून त्यांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी विविध विकासात्मक कार्यक्रमाद्वारे उत्पन्न वाढीच्या योजना राबवून त्यांना दारिद्र्य रेषेच्या वर आणण्याचा आटोकाट प्रयत्न करावयाचा आहे. म्हणून सर्वसाधारण योजनेमध्ये अलग आर्थिक तरतूद करण्यासाठी आदिवासी उपयोजना ही एक स्वतंत्र आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासासाठी तयार करण्यात

आलेली आहे. आदिवासी उपयोजना ही राज्याच्या सर्वसाधारण विकास/योजनेचा एक अविभाज्य भाग आहे. ही योजनेअंतर्गत एक स्वतंत्र विकास योजना आहे.

वरील उद्दिष्ट्ये उपयोजनेमध्ये स्पष्टपणे मांडण्यात आलेली असून ती साध्य करण्यासाठी पहिल्या सुरवातीला आदिवासी उपयोजना क्षेत्राचे सहयाद्री विभाग व गोंडवन विभाग असे दोन विभाग निर्माण करण्यात आले. या विभागांच्या प्रशासनासाठी दोन वेगवेगळे अतिरिक्त अपर आयुक्त, नाशिक, नागपूर नियुक्त करण्यात आले.त्यांचे कार्यक्षेत्रातील जिल्हाधिकारी, आदिवासी उपायुक्त व जिल्हा परिषदेचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी हे पण आदिवासी उपयुक्त व एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाचे प्रकल्प अधिकारी अशी यंत्रणा उभारण्यात आली. उपयोजनेच्या अंतर्गत विकास कार्यक्रमांची अंमलबजावणी व एकसूत्रीकरणासाठी त्यांना प्रशासकीय अधिकार देण्यात आले. जिल्हा पातळीवर नियोजन व विकास मंडळाची 'स्पेशल एक्झिक्युटिव्ह कमीटी फॉर ट्रायबल सब प्लॅन' आदिवासी उपयोजनेसाठी विशेष कार्यकारी समिती' अशी एक समिती नेमण्यात आली. जिल्हा उपयोजना क्षेत्राच्या योजना व विकास कार्यक्रम ठरविण्याचे अधिकार या समितीस आहेत. सदर समिती आदिवासी प्रतिनिधींची आहे. आदिवासी आमदार त्या समितीचा उपाध्यक्ष असतो.

त्यांचे प्रतिनिधीत्व खालीलप्रमाणे होते. ठाणे-२रायगड-१, नाशिक-२, धुळे-२, जळगांव-१, पुणे-१, अहमदनगर-२, नांदेड-१,यवतमाळ-१, अमरावती-१, नागपूर-१, भंडारा-१, चंद्रपूर-२, गडचिरोली-२

याशिवाय आदिम जमातींच्या (Primitive Tribes) विकास कार्यक्रमासाठी स्वतंत्र प्रकल्प अधिकारी नेमण्यात आले आहेत.

राज्यातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्राची राज्य शासनाने आदिवासी विकास विभागांतर्गत शासन निर्णय क्र.आउयो-१०९१/प्र.क्र.११/का.६/दिनांक २१.९.९२ अन्वये पुनर्संरचना केली आहे. त्यानुसार राज्यातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्राची ४ विभागात संरचना केली आहे. त्या प्रत्येक विभागासाठी अपर आयुक्त, आदिवासी विकास हे प्रमुख अधिकारी नियुक्त केले आहेत. सध्या राज्यात ठाणे, नाशिक, नागपूर व अमरावती या ठिकाणी त्यांची कार्यालये आहेत. राज्यातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात व उपयोजना क्षेत्राबाहेर एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प कार्यालयांची स्थापना करण्यात आलेली आहे.आदिवासी उपयोजना क्षेत्रामध्ये २१ व आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेर ३ एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प जिल्हानिहाय अपर आदिवासी विकास आयुक्तनिहाय कार्यरत आहेत.

अ. क्र.	अपर आयुक्त, विभाग	जिल्हा	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाचे नांव	प्रकल्पांतर्गत समाविष्ट गांवाची संख्या
१.	ठाणे	१. बृहन्मुंबई	१. गोरेगांव	आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेरील
		२. ठाणे	२. डहाणू	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र
			३. जव्हार	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र
			४. शहापूर	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र
			३. रायगड	५. पेण
		४. पुणे	६. घोडेगांव	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र
२.	नाशिक	१. नाशिक	१. नाशिक	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र
		२. धुळे	२. कळवण	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र
			३. तळोदा	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र
			४. नंदुरबार	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र

अ.क्र.	अपर आयुक्त, विभाग	जिल्हा	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाचे नांव	प्रकल्पांतर्गत समाविष्ट गांवाची संख्या
		३. जळगांव	५. यावल	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र
		४. अहमदनगर	६. राजूर	आदिवासी उपयोजनाक्षेत्र
३.	अमरावती	१. अमरावती	१. धारणी	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र
		२. नांदेड	२. किनवट	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र
		३. यवतमाळ	३. पांढरकवडा	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र
		४. औरंगाबाद	४. औरंगाबाद	आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेरील
		५. अकोला	५. अकोला	आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेरील
४.	नागपूर	१. नागपूर	१. नागपूर	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र
		२. भंडारा	२. देवरी	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र
		३. चंद्रपूर	३. चंद्रपूर	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र
			४. चिमूर	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र
		४. गडचिरोली	५. गडचिरोली	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र
			६. अहरी	आदिवासी उपयोजनाक्षेत्र
			७. भामरागड	आदिम जमातीसाठी प्रकल्प

राज्यातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्रामधील पेण, भामरागड, हे आदिम जमातीसाठीचे विशेष एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प आहेत.

सन १९९१ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात मोडणारी गांवे व एकूण व आदिवासी लोकसंख्या क्षेत्र संकल्पनेनुसार खालील तक्त्यात दर्शविल्याप्रमाणे :-

तक्ता
आदिवासी उपयोजना क्षेत्रनिहाय गांवे, एकूण व आदिवासी लोकसंख्या

अ.क्र.	क्षेत्र प्रकार	एकूण गांवे / शहरे	एकूण	आदिवासी	आदिवासी टक्केवारी स्तंभ ५ ची ४ शी टक्केवारी
१.	आदिवासी उपयोजना (टीएसपी)	५८०९ (२)	४७६४६	२९२८१	६१.३
२.	अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना (एटीएसपी)	७७३	५७५५	१८१५	३१.५३
३.	सुधारीत क्षेत्र विकास खंड (माडा पॉकेट)	११५८	६०१४	३४५४	५७.४
४.	सुधारीत लघु क्षेत्र विकास खंड (मिनीमाडा पॉकेटस)	३०१	१६३७	९६०	५८.६४
	एकूण	८०४१ (१२)	६१०५२	३५४३०	५८.०३

राज्यामधील एकूण आदिवासी लोकसंख्या ७३.१८ लाख (सन १९९१ च्या जनगणनेनुसार) आहे. त्यापैकी आदिवासी उपयोजना क्षेत्र, अतिरिक्त आदिवासी

उपयोजना क्षेत्र, माडा व मिनीमाडा पॉकेटस या अंतर्गत समाविष्ट आदिवासी लोकसंख्या एका दृष्टीक्षेपात पुढीलप्रमाणे आहे-

अ.क्र.	तपशील	लोकसंख्या (लाखांत)	टक्केवारी
१.	राज्यातील एकूण आदिवासी	७३.१८	१००.००
२.	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र	२९.२०	३९.९०
३.	अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्र	१.८१	२.४७
४.	माडा पॉकेट्स	३.४५	४.७१
५.	मिनीमाडा पॉकेट्स	०.९६	१.३१
	एकूण	३५.४२	४८.३९

थोडक्यात असे म्हणता येईल की, राज्यातील एकूण आदिवासी लोकसंख्येपैकी सुमारे ४९ टक्के आदिवासी हे आदिवासी उपयोजना क्षेत्रामध्ये राहतात व उर्वरित ५१ टक्के आदिवासी आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेर वास्तव्य करीत आहेत.

आदिवासी उपयोजना राबविण्याच्या कार्यपध्दतीत धोरणात्मक बदल

प्रचलित असलेली आदिवासी उपयोजना तयार करण्याची व राबविण्याची कार्यपध्दती लक्षात घेऊन आदिवासी उपयोजनेची उद्दिष्टे प्रत्यक्षात साध्य होत आहेत किंवा नाहीत, होत नसल्यास का होत नाहीत व सदर उद्दिष्टे साध्य होण्यासाठी सध्याच्या कार्यपध्दतीमध्ये कोणते बदल करणे गरजेचे आहे, यासंबंधी विचार करण्यासाठी शासन निर्णय, नियोजन विभाग क्र.एसटीपी-१०९५/सीआर-९/योजना-२३, दि. २१ जानेवारी, १९९१ नुसार राज्य नियोजन मंडळाचे सदस्य श्री.द.म.सुकथनकर यांचे अध्यक्षतेखाली तज्ञ सभासदांची एक उपसमिती नेमण्यात आली. या उपसमितीने आपला अहवाल जुलै, १९९२ मध्ये सादर केला. या उपसमितीने सध्याच्या आदिवासी उपयोजना राबविण्यासाठी अवलंबण्यात येत असलेल्या कार्यप्रणालीमध्ये काही अमुलाग्र बदल सुचविले आहेत. सदर उपसमितीच्या काही महत्त्वपूर्ण शिफारशी खालीलप्रमाणे आहेत.

१. राज्याच्या वार्षिक योजनेचे एकूण आकारमान नियोजन विभागातर्फे केंद्रीय योजना आयोगाच्या सहमतीने

निश्चित करण्यात आल्यावर त्यापैकी आदिवासी उपयोजनेसाठी एक धोरण म्हणून जो निधी उपलब्ध करून द्यावयाचा आहे, त्या निधीची रक्कम आदिवासी विकास विभागास कळविण्यात यावी. (शासनाच्या सध्याच्या धोरणानुसार राज्याच्या एकूण वार्षिक योजनेच्या नियतव्ययापैकी ९% निधी उपलब्ध केला जातो.)

उपयोजनेसाठी कळविण्यात आलेल्या या निधीच्या रकमेच्या मर्यादित राहून उपयोजनेला अंतिम स्वरूप देण्याची जबाबदारी आदिवासी विकास विभागाने स्वीकारावी.

२. आदिवासी प्रकल्प क्षेत्रातील सर्वसाधारणपणे प्रतिकूल भौगोलिक परिस्थिती, अति दुर्गम भाग, मूलभूत सेवा-सुविधांची तुलनेने अधिक कमतरता आणि या क्षेत्रामध्ये राहणाऱ्या आदिवासींची प्रकर्षाने आढळून येणारी दारिद्र्याची तीव्रता या बाबी लक्षात घेता आदिवासी उपयोजनेखालील एकूण निधीपैकी किमान ७५% निधी आदिवासी विकास प्रकल्पांतर्गत क्षेत्रामधील विविध विकास कार्यक्रम व कामावर खर्च करण्यासाठी उपलब्ध करून द्यावा. उर्वरित २५% निधी आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेर राहणाऱ्या आदिवासींच्या विकास योजनां व कार्यक्रमांवर खर्च करण्यात यावा.

३. आदिवासींची एकूण सामाजिक अन आर्थिक परिस्थिती, खास अडचणी व गरजांचा विचार करून प्रत्येक आदिवासी विकास गटांची व पर्यायाने विकास प्रकल्प क्षेत्रांची पंचवार्षिक/वार्षिक योजना विविध क्षेत्रवार अग्रक्रमासह त्या अंतर्गत राबविण्याच्या सुयोग्य योजना व

कार्यक्रमांच्या तपशीलासह तयार करावी. सदर योजना तयार करण्यासाठी आदिवासी विकास विभागाच्या क्षेत्रीय अधिकाऱ्यांना योग्य ते उद्बोधन व प्रशिक्षण द्यावे.

४. आदिवासी उपयोजना क्षेत्रांतर्गत राबवावयाच्या योजनांची स्थूलमानाने दोन पातळ्यांवर विभागणी करण्यात येईल. राज्य व जिल्हा स्तरीय योजना जिल्हा नियोजनासाठी उपलब्ध करून दिलेल्या निधीमध्ये वाढ करून जिल्हा नियोजनासाठीची कार्यपध्दती ही सुधारण्याची आवश्यकता आहे. मुख्यत्वेकरून स्थानिक पातळीवर आदिवासींसाठी उपयोजना तयार करतांना आदिवासी वैयक्तिक कुटुंबांना किंवा आदिवासी समूहांना लाभदायक ठरतील. अशाप्रकारच्या योजना आखाव्या लागतील.

त्यामध्ये लहान आदिवासी समुदायासाठी पिण्याचे पाणी, वीजेचा पुरवठा, शिक्षण तथा शेती विकासाच्या योजना, आदिवासी वाड्या/वस्त्यांना जोडणारे रस्ते, गरीब आदिवासी कुटुंबांचे उत्पन्न वाढीसाठी स्थानिक परिस्थितीनुसार व्यवसायासाठी आर्थिक सहाय्य योजना अशाप्रकारचा कार्यक्रम हाती घेणे संयुक्तिक ठरेल. जिल्हा नियोजन व विकास मंडळाने याप्रमाणे एक सामान्य जिल्हा योजना तयार करावी व आदिवासी प्रकल्प क्षेत्रासाठी एक स्वतंत्र जिल्हा आदिवासी उपयोजना तयारी करावी. तसेच जिल्हा वार्षिक आदिवासी उपयोजना ही आदिवासी विकास विभागाकडून मंजूर करण्यात यावी.

५. आदिवासी उपयोजनेखाली भांडवली खर्चाच्या योजना अंतर्भूत करताना लघुपाटबंधारे, उपसासिंचन योजना, भू व जल संधारण, पिण्याचे पाणी उपलब्ध करून देण्याच्या सोयी, वनांचे पुनरुज्जीवन, संशोधन, संवर्धन, औपचारिक व अनौपचारिक सामान्य व व्यावसायिक शिक्षण, माता व बाल संगोपन आणि कुटुंब कल्याण, आदिवासींना सुचतील व पचतील असे कृषी विकास व पीक संवर्धन

६. आदिवासी विकासाच्या कार्यात स्वयंसेवी व अशासकीय संघटनांना अधिकाधिक प्रमाणात सहभागी करून घ्यावे

७. सर्व विकास क्षेत्रामधील कार्यक्रम व प्रस्तावित तरतूदी या सर्वांची गोळाबेरीज करून आदिवासी उपयोजनेला अंतिम स्वरूप देण्याची कार्यवाही आदिवासी विकास विभागाने पूर्ण करावी. तसेच सध्याच्या कार्यपध्दतीनुसार ज्याप्रमाणे करता येते. त्याप्रमाणे एकत्रित मागणीद्वारे या तरतूदी अर्थसंकल्पात समाविष्ट करण्याचे कामही आदिवासी विकास विभागानेच करावे. आदिवासी उपयोजनेअंतर्गत करण्यात आलेल्या तरतूदी आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेरील प्रयोजनासाठी वळवून वापरात येणार नाहीत, हा जो दंडक आहे, तो यापुढेही पाळण्यात यावा.

राज्य नियोजन मंडळाच्या उपसमितीने आपल्या अहवालं केलेल्या शिफारशींचा शासनाने सखोल विचार करून या सर्व शिफारशी स्वीकाराल्या आहेत. तसेच सन १९९३-९४ च्या वार्षिक योजनेपासून त्यांची अंमलबजावणी सुरु केली आहे.

आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील अग्रक्रम क्षेत्रे

आदिवासी उपयोजना क्षेत्रांतर्गत आदिवासी क्षेत्राचा विकास तसेच आदिवासी लोकांचा आर्थिक व सामाजिक विकास घडवून आणण्याच्या कामी विकास कार्यक्रमांचा अग्रक्रम ठरविताना दोन प्रकारचे कार्यक्रम/योजना यांचा प्राधान्यक्रम लक्षात घेणे जरूरीचे आहे.

१. आदिवासी अर्थव्यवस्थेमध्ये क्षेत्र विकासाच्या दृष्टीकोनातून रचनात्मकबदल घडवून आणणारे कार्यक्रम
२. व्यक्तीगत लाभधारक कुटुंबांना लाभ अथवा फायदा देणारे कार्यक्रम

अशा कार्यक्रमांमध्ये किमान गरजा कार्यक्रमांतर्गत

- (१) दळणवळण सुविधा (२) शिक्षण सुविधा (३) आरोग्य सुविधा (४) पिण्याचे पाणी पुरवठा (५) लघुपाटबंधारे सुविधा (६) ग्रामीण विद्युतीकरण कार्यक्रम

क्षेत्रनिहाय तसेच विभागनिहाय कार्यक्रमांतर्गत अग्रक्रम ठरवून आदिवासी क्षेत्रामध्ये राहणाऱ्या आदिवासींची सर्वांगीण सुधारणा करण्यासाठी निरनिराळ्या योजना/विकास कार्यक्रमांची आखणी व अंमलबजावणी करणे नितांत गरजेचे आहे.

* * *

संदर्भ :- १. राज्य नियोजन मंडळ, उपसमिती अहवाल-१९९२ (मा. श्री.द.म.सुकथनकर समिती,)

२. आदिवासी विकास विभाग, शासन निर्णय दिनांक २१ सप्टेंबर, १९९२

एकात्मिक ग्रामीण विकास योजनेअंतर्गत दिलेल्या लाभांचे मूल्यमापन

सौ. मंगल घोडे *

महाराष्ट्र राज्यात ६८.७३ लक्ष शेतकऱ्यांपैकी ४.१३ लक्ष अनुसूचित जमातीचे शेतकरी आहेत. याचाच अर्थ ४१.१० कुटुंबे शेतकरी असून साधारणतः तेवढ्याच प्रमाणात इतर कुटुंबे शेतमजुरीवर आपली उपजिविका करतात.

आदिवासी भागात शेती व शेतमजुरी यावर प्रामुख्याने उपजिविका अवलंबून असली तरी शेती पारंपारिक पध्दतीने करण्यात येत असल्याने शेतीपासून मिळणारे उत्पन्न अत्यंत तुटपुंजे आहे. शेतीकडे पाहण्याचा मूळ दृष्टीकोन 'जीवन जगण्याचा मार्ग' हा असल्याने त्याला व्यावसायिक स्वरूप नाही. त्यामुळे शेती करण्याच्या आधुनिक तंत्रांचा अवलंब, सुधारीत बि-बियाणे, रासायनिक खते इत्यादींचा उपयोग अभावानेच आढळतो. बिगर आदिवासी क्षेत्रात सुधारीत तंत्राचा वापर ज्या वेगाने अंगीकारला गेला, त्या वेगाने त्याचा प्रसार आदिवासी भागात आजही आढळून येत नाही.

तरी सुध्दा हे चित्र हळूहळू बदलत आहे. शासनाद्वारे विविध योजनांच्या माध्यमातून आधुनिक तंत्र आदिवासी शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचविण्याचा प्रयत्न सातत्याने केला जात असल्याने आदिवासी भागात आधुनिक तंत्र अत्यंत धिमे गतीने का होईना अंगीकारले जाऊ लागले आहे.

२. लेखाचे महत्व :-

शेतीशिवाय इतर विशेष उपजिविकेचे साधन नसलेल्या ह्या समाजातील बहुतांश लोक दारिद्र्य रेषेखाली आहे. विविध योजनांच्या माध्यमातून आर्थिक उत्पन्न

वाढवून त्यांना दारिद्र्य रेषेच्यावर आणण्याकरिता शासनाकडून विस्तृत योजनांचे नियोजन होऊन 'एकात्मिक ग्रामीण विकास यंत्रणे' मार्फत अंमलबजावणी केली जाते.

ठाणे जिल्ह्यात १९९०-९१ पासून राबविलेल्या निवडक योजनांचे पाहणीतील निष्कर्ष सारांश रूपाने प्रस्तुत लेखात मांडण्यात आले आहेत.

३. अभ्यास अहवालाची प्रमुख उद्दिष्टे-

अहवालासाठी खालील उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली होती.

अ. दारिद्र्य रेषेखालील आदिवासी शेतकऱ्यांसाठी राबविण्यात येत असलेल्या विविध योजनांचा प्रभाव व परिणाम अभ्यासणे

ब. आदिवासी क्षेत्रातील विशिष्ट भौगोलिक परिस्थितीनुसार योजना कार्यक्रमांचे आयोजन आहे किंवा कसे याचा शोध घेणे.

क. योजनांचा लाभ किती आदिवासींना झाला याचा अभ्यास करणे.

ड. शेती विकास कार्यक्रम राबविताना येणाऱ्या अडचणीं तसेच कार्यक्रमांमधील त्रुटी/विसंगती यांचा अभ्यास करणे.

इ. त्या अनुषंगाने योजना कार्यक्रमांच्या स्वरूपात बदल अथवा उपाययोजना सुचविणे.

४. नमुना पाहणीसाठी निवडलेले क्षेत्र :-

एकात्मिक ग्रामीण विकास योजनेअंतर्गत दिलेल्या लाभांचे क्षेत्रीय निरीक्षण करण्यासाठी ठाणे जिल्ह्यातील ७

तालुक्यांची निवड करण्यात आली. गांवाच्या निवडीसंबंधी जास्तीत जास्त योजनांचा फायदा देण्यात आलेली रस्त्यालगतची, दुर्गम व अतिदुर्गम गांवे निवडण्यात आली.

५. लाभार्थी कुटुंबाची निवड :-

आदिवासींसाठी राबविण्यात आलेल्या विविध योजनांखालील लाभ घेतलेल्या आदिवासी लाभार्थी कुटुंबाची संख्या विचारात घेता सर्व कुटुंबांना भेटी देऊन माहिती घेणे अशक्य असल्याने काही निवडक लाभार्थी कुटुंबाची निवड करून सर्वेक्षणाचे काम पूर्ण करण्यात आले. लाभार्थीकडून माहिती घेण्यासाठी एक प्रपत्र विहित करण्यात आले. कार्यान्वयन अधिकाऱ्यांच्या मुलाखती देखील विहित नमुन्यातील प्रश्नावलीमध्ये घेण्यात आल्या.

६. एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम :-

दारिद्र्य रेषेखाली असलेल्या सर्व कुटुंबांना रोजगार उपलब्ध करून किंवा त्यांना उत्पन्नाचे साधन उपलब्ध करून देऊन आर्थिक परिस्थिती सुधारण्याचे शासनाचे धोरण आहे. ज्या कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न रु.६४००/- पेक्षा जास्त नाही. अथवा ज्यांचेपाशी अवर्षण प्रवण भागाचे बाबतीत ३ हेक्टरपर्यंत व अन्यत्र दोन हेक्टर पर्यंत ओलीताखालील जमीन आहे. अशा लाभार्थींना या योजनेअंतर्गत लाभ देण्यात येतात. यात विहिर खोदण्यासाठी, जुन्या विहिरींचे दुरुस्तीसाठी, इलेक्ट्रीक पंप बसविण्यासाठी, दुभती जनावरे, मेंढरे, बकऱ्या, कोंबड्या पालनासाठी, कृषी अवजारे, धंदा सुरु करण्यासाठी कर्ज व अनुदान याद्वारे आर्थिक सहाय्य देण्यात येते.

७. लाभार्थींचा मुख्य व्यवसाय व धारण क्षेत्रानुसार वर्गीकरण :-

अ. क्र.	तालुका	एकूण लाभार्थी	मुख्य व्यवसाय		शेती धारण क्षेत्रानुसार एकूण लाभार्थी					
			शेती	शेतमजुरी	भूमीहिन	१ एकरपर्यंत	१ ते ४ एकर	५ ते १० एकर	१० ते १५ एकर	१५ च्या पुढे
१.	जव्हार	७७	५९	१४	१२	२	४८	१३	१	१
२.	डहाणू	४५	३९	५	६	१	२८	१०	-	-
३.	मोखाडा	३२	१६	१५	१६	०	८	६	-	२
४.	तलासरी	३०	१९	०	१	१	१५	३	-	-
५.	शहापूर	२९	२३	६	५	४	२०	-	-	-
६.	वाडा	२६	२२	४	१	-	२१	४	-	-
एकूण		२२९	१७८	४४	४१	८	१४०	३६	१	३
टक्केवारी		१००%	७८%	१९%	१८%	४%	६१%	१६%	-	१%

पाहणीसाठी जव्हार, डहाणू, मोखाडा, तलासरी, वाडा या तालुक्यातील एकूण २२९ लाभार्थी कुटुंबांना भेटी देण्यात आल्या. उपरोक्त तक्ता ठाणे जिल्ह्यातील आदिवासी जमातीचा मुख्य व्यवसाय प्रातिनिधीक

स्वरूपामध्ये निर्देशित करतो, असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. वरील तक्त्यावरून ७८% लाभार्थींची शेती हा मुख्य व्यवसाय व १९% लाभार्थींनी ते शेतमजुरीवर उपजिविका

करीत असल्याने शेतमजूरी हाच मुख्य व्यवसाय असल्याचे सांगितले.

२२९ लाभधारकांपैकी ४१ लाभधारक (१८%) भूमीहीन असल्याने ही कुटुंबे मोलमजूरी करून स्वतःचा

चरितार्थ चालवितात. १ एकर ते ४ एकर पर्यंत लाभधारक अल्प भू-धारक गटामध्ये येतात. असे ६५% लाभधारक आहेत. या गटात लाभधारकांचा भरणा अधिक असल्याचे निदर्शनास आले.

८. लाभार्थ्यांना शेतीपासून व शेतमजूरीपासून मिळणारे उत्पन्न (रुपयांत)

अ. क्र.	तालुका	एकूण लाभार्थी	शेतीपासून मिळणारे उत्पन्न					शेतमजूरीपासून मिळणारे उत्पन्न				
			०	१ ते २०००	२००१ ते ४०००	४००१ ते ६४००	६४०० च्या पुढे	०	१ ते २०००	२००१ ते ४०००	४००१ ते ६४००	६४०० च्या पुढे
१.	जव्हार	७७	११	२३	२४	७	१२	२३	२	११	१६	२५
२.	डहाणू	४५	४	१२	११	१२	६	१६	-	७	१०	१२
३.	मोखाडा	३२	१६	८	४	४	-	५	७	५	७	८
४.	तलासरी	२०	१	७	६	५	१	५	२	३	२	८
५.	शहापूर	२९	३	२४	२	-	-	२	४	३	५	१५
६.	वाडा	२६	१	१४	४	७	-	२	४	१७	२	१
एकूण		२२९	३६	८८	५१	३५	१९	५३	१९	४६	४२	६९
टक्केवारी		१००	१६	३९	२२	१५	८	२३	८	२०	१८	३१

(१) उपरोक्त तक्त्यावरून ८४% लाभधारक शेतीवर उपजिविका करीत असल्याचे दिसते. ८४% लाभार्थीपैकी ७६% लाभधारक दारिद्र्य रेषेखालील गटात येतात. ८०% लाभार्थी दारिद्र्य रेषेच्यावर असल्याचे दिसते. (२) शेती व्यतिरिक्त भूमीहीन अथवा एक एकरपर्यंत जमीन धारणा असणारे जे आदिवासी लाभार्थी आहेत, ते 'शेतमजूरी' हाच मुख्य व्यवसाय करतात. या व्यतिरिक्त अल्पभूधारकही कुटुंबांचा चरितार्थ भागविण्यासाठी स्वतःची शेती सांभाळून मोलमजूरी/शेतमजूरी करतात. अशा लाभार्थ्यांच्या उत्पन्नाचे विश्लेषण केले असता शेतमजूरी करणाऱ्या गटातील सर्वाधिक (३१%) लाभधारक हे दारिद्र्य रेषेच्यावर आहेत. व उर्वरित ६९ % लाभधारक दारिद्र्य रेषेच्याखाली आहेत. पाहणीतील ३१% कुटुंबे कोणत्याही प्रकारच्या लाभपासून उत्पन्न न घेता केवळ

मोलमजूरी करून दारिद्र्य रेषेच्या उत्पन्नच्या मर्यादेच्या वर उत्पन्न घेतात. याचाच अर्थ सद्यस्थितीतील मोलमजूरी/शेतमजूरी करणारे कुटुंबही दारिद्र्य रेषेच्यावर येते, असा निघतो. (३) त्यावेळची रु.६४००/- ही दारिद्र्य रेषेची मर्यादा तुटपुंजी वाटते आणि म्हणून दारिद्र्य रेषेवरील लाभधारकांचे वरील तक्त्यातील प्रमाण अवाजवी वाटत असल्याचे दिसते. (४) कुटुंबातील शेतमजूरी करून उत्पन्न घेणारे पतीस रु.३०/- मजूरी व पत्नीस रु.२५/- एवढी मजूरी मिळते, असे गृहित धरल्यास कुटुंबांचे एका दिवसाचे उत्पन्न रु.५५/- एवढे होते. पावसाळ्यातील ४ महिने हे कुटुंब मजूरी करीत नाही. उर्वरित ८ महिन्यातील एका महिन्यात सरासरी २० दिवस काम मिळते, असे गृहित धरल्यास (२० दिवस X ८ महिने = १६० दिवस, १६० दिवस X ५५ रु.मजूरी = ८,८००) या कुटुंबांचे वार्षिक

उत्पन्न रु.८,८००/- च्या आसपास येते. म्हणून वरील तक्त्यातील सर्वात जास्त लाभधारक (३१%) दारिद्र्य रेषेच्यावर येत असल्याचे निष्पन्न होते.

वार्षिक उत्पन्नावरून वर उदाहरणादाखल दिलेल्या कुटुंबांप्रमाणे अनेक कुटुंबे दारिद्र्य रेषेच्यावर येत

आहेत. असा निष्कर्ष निघत असेल तर शासनाने निश्चित केलेली दारिद्र्य रेषेच्या उत्पन्नाची मर्यादा चुकीची आहे, असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही.

९. दिलेला लाभ व उत्पन्नात झालेला बदल यानुसार वर्गीकरण-

अ. क्र.	तालुका	एकूण लाभार्थी	लाभ मिळाल्यानंतर लाभार्थीच्या उत्पन्नाचा तपशील			
			लाभ आहे	लाभ सुस्थितीत नाही	उत्पन्नात बदल नाही	उत्पन्नात वाढ
१.	जव्हार	७७	२५	२८	७२	५
२.	डहाणू	४५	२	२	३४	११
३.	मोखाडा	३२	९	८	३०	२
४.	तलासरी	२०	१	२	१७	३
५.	शहापूर	२९	२२	२२	२८	१
६.	वाडा	२६	५	९	१९	७
एकूण		२२९	६४	७१	२००	२९
टक्केवारी			२८%	३५%	८७%	१३%

(१) योजनांतर्गत दिलेल्या लाभाची लाभार्थ्यांच्या घरी जाऊन भेटी दिल्या असता २८% लाभधारक आपल्याकडील वस्तु दाखवू शकले. यातील काही लाभार्थ्यांच्या बैलगाड्या, भाड्याने दिल्याने, शेळ्या चरावयास नेल्याने व ज्यांनी मिळालेले कर्ज भांडवल म्हणून वापरले, खते, बि-बियाणे शेतात वापरले त्यांच्या वस्तुही प्रत्यक्ष पाहता आल्या नाहीत. (२) ३५% लाभार्थ्यांनी वस्तु स्थितीत नाही अशी तक्रार केली. (३) वस्तु असून वस्तु पासून उत्पन्नात वाढ होत नाही. मिळणाऱ्या उत्पन्नात

सातत्य राहत नाही, असे ८७% लाभार्थींनी सांगितले. (४) शासकीय योजनामुळे उत्पन्नात वाढ झाली, असे सांगणाऱ्या लाभार्थींची संख्या फक्त १३% आढळली. योजनांचे वाटप करतांना आदिवासींच्या गरजा, उपयुक्तता, यामुळे आदिवासींच्या उत्पन्नात वाढ होण्याची शक्यता या सर्वांचा विचार करण्याची गरज आहे. लाभ दिल्यानंतर आपले काम संपले असे न करता आदिवासी लाभाचा उपभोग घेतात की नाही हे पाहण्यासाठी त्यांचा पाठपुरावा करणे, याबाबत त्रुटी राहिल्यास लाभ देऊनही प्रत्यक्षात लाभार्थ्यांच्या पदरात

काय पडते याचे प्रत्यंतर उपरोक्त तक्ता पाहिल्यास लक्षात येते.

१०. निष्कर्षात्मक बाबी :-

(१) १८% लाभार्थी भूमीहीन व ९२% लाभार्थीकडे एक एकरपर्यंत जमीन पडीक असल्याचे आढळले. (२) ९१% लाभार्थ्यांनी IRDP योजनेअंतर्गत लाभ घेतल्याचे आढळले. यात ७५% लाभार्थ्यांना ५०% अनुदान तत्वावरील योजनांचा लाभ झाला. उर्वरित २५% लाभार्थ्यांना १००% अनुदान तत्वावरील योजनांचा लाभ झाला. (३) ठाणे जिल्हयातील ६ ही तालुक्यात 'दुभत्या जनावरांचे वाटप' या योजनांचा लाभ झाल्याचे आढळले नाही. 'चारा व पाणी' यांचा प्रश्न निर्माण होत असल्याने या भागात जनावरे टिकत नाही. असे कार्यान्वयन अधिकाऱ्यांनी अभिप्राय दर्शविले. (४) लाभ देतेवेळी अधिकाऱ्यांकडून तांत्रिक मार्गदर्शनाचा अभाव. (५) विविध योजनांचा लाभ घेणाऱ्यामध्ये ८७% लाभार्थींना ग्रामसेवकांकडून योजनांची माहिती मिळाली असल्याचे सांगितले. (६) IRDP अंतर्गत शेळ्यांचा गट देण्यात येतो. शेळ्यांचा विमा उतरविण्यात येतो. तथापि, विमा उतरविण्याची कल्पना लाभधारकांना देण्यात येत नाही. त्यामुळे शेळ्या रोगाने दगावल्या तरी लाभधारक विम्याचे पैसे घेण्यास पुढे येत नसल्याचे आढळले. सदर योजना आर्थिक उत्पन्न वाढविण्याच्या दृष्टीने फारशी लाभदायक नसल्याचे आढळून आले. बऱ्याचदा शेळ्या रोग पडून किंवा लाभार्थ्यांकडून कापून खाल्या जातात. (७) क्षेत्रीय पाहणीत लाभार्थी शासनाकडून भविष्यात कधीतरी कर्ज माफ होईल, या आशेवर कर्जफेड

करीत नसल्याचे आढळून आले. कर्जाची परतफेड लाभार्थीने केल्यास त्याला त्वरीत दुसऱ्या योजनेची हमी दिल्यास कर्जफेड करण्यास उद्युक्त होतो.

११. सूचना तथा शिफारशी :-

(१) ठाणे जिल्हयात गवताचे विक्रमी उत्पादन होत असताना जनावरांची चारा व पाणी ही समस्या फसवी वाटते. यासाठी लाभार्थींचे मतपरिवर्तन करून दुग्ध विकास विभागामार्फत दुग्ध विकासाच्या योजनांचे प्रयोग यशस्वी करून दाखवावेत. (२) वस्तु वापराविषयीचे तांत्रिक मार्गदर्शन व प्रशिक्षण संबंधित विभागामार्फत योजना राबविणाऱ्या अधिकाऱ्यांनी लाभार्थींना द्यावे, जेणेकरून वस्तु वापरात येऊन उत्पादन वाढेल व वस्तु स्वरूपात दिलेल्या लाभाचा दुरुपयोग होणार नाही. (३) एकाच गांवात शिलाई मशीन, बॅजोपार्टी, स्पिकर व मंडप, किराणा दुकान या सारख्या औद्योगिक लाभाच्या योजना दोन लाभधारकांपेक्षा अधिक लाभधारकांना दिल्याने कोणाचाच व्यवसाय नीट चालत नाही. यासाठी योजनांचे वाटप करतांना एकच योजना दोनपेक्षा अधिक लाभधारकांना दिली जात नाही ना याची खात्री संबंधित अधिकाऱ्यांकडून करण्यात यावी. (४) सुतार काम, बुरुडकाम, वेतकाम, गवंडीकाम, यासारख्या स्वयंरोजगार मिळवून देणाऱ्या योजनांपासून लाभधारकांना निश्चित स्वरूपात उत्पन्न मिळते. यासाठी अशाप्रकारच्या योजनांचे प्रमाण वाढविण्यात यावे. (५) योजना राबविण्यामध्ये स्वयंसेवी संस्थांचे सहाय्य घेतल्यास योजना चांगल्या रितीने राबविण्यास मदत होईल.

* * *

एकात्मिक आदिवासी विकास पोलीस व सैनिक दल
प्रशिक्षण केंद्र, राजूर, ता.अकोले येथील प्रशिक्षणार्थींची शौर्यगाथा

श्री. एस. वाय. मगर *

प्रस्तावना

स्वातंत्र्योत्तर काळात आर्थिक विकासाची क्षेत्रे पादाक्रांत करण्याकरिता भारतीय लोकशाहीने समाजवाद स्विकारला. विकासाच्या वाटचालीत वैयक्तिक हिताला व प्रगतीला वाव देण्याकरिता सर्वांना समान संधी हे धोरण अंगीकारण्यात आले. याचा पुरस्कार करण्यासाठी भारतीय घटनेच्या संविधान अनुच्छेद १६/२ अन्वये कोणाही नागरिकाला जात, धर्म, पंथभेद या कारणास्तव नोकऱ्या नाकारता येणार नाही. तसेच नोकरीमध्येही सर्वांना समान संधी मिळेल, अशी तरतूद करण्यात आली आहे. तथापि, भारतातील काही जाती-जमाती वर्षानुवर्षे सामाजिक अन्यायाच्या बळी ठरल्या आहेत. परिणामतः देशाच्या आर्थिक व सामाजिक क्षेत्रात अद्यापही त्या मागासलेल्याच राहिल्या आहेत. नागरिकत्वाच्या सर्वसामान्य हक्कापासूनही त्यांना वंचित ठेवण्यात आले होते. या जाती-जमातींना त्यांचे हक्क देण्याकरिता व राष्ट्रीय प्रवाहात आणण्यासाठी भारतीय संविधान कलम ४६ अन्वये त्यांच्यासाठी काही विशेष तरतूदी करण्यात आल्या आहेत.

शासकीय सेवांमधील अनुशेष भरून काढण्याकरिता आदिवासी विकास विभागामार्फत आदिवासी उमेदवारांना सेवापूर्व प्रशिक्षणाच्या योजना राबविण्यास सन १९८१-८२ पासून सुरवात झाली. त्याचाच भाग म्हणजे आदिवासी उमेदवारांना 'सैन्य भारती व पोलीस दलात भरती' होण्यासाठी आणि त्यांची शारिरीक व बौध्दीक तयारी करून घेण्याच्या उद्देशाने महाराष्ट्रातील उपयोजना क्षेत्रातील तालुक्यात आठ प्रशिक्षण केंद्रे उभारण्यात आली.

या केंद्रामध्ये दिला जाणारा प्रशिक्षणाचा कालावधी ४ महिन्यांचा असून प्रत्येक प्रशिक्षण केंद्रामध्ये १०० प्रशिक्षणार्थींना प्रशिक्षण देण्याची क्षमता आहे.

प्रस्तुतच्या लेखामध्ये अशाच प्रशिक्षण केंद्रात प्रशिक्षण घेऊन व नोकरी मिळवून यशस्वीरित्या काम करून बक्षिसपात्र ठरलेल्या प्रशिक्षणार्थींच्या वैयक्तिक प्रकरणांची यशोगाथा येथे देण्यात आली आहे.

अकोले तालुक्याची पंचायत समिती व त्यांचे तत्कालीन गटविकास अधिकारी व सध्या मरहूम असलेले गटविकास अधिकारी, पंचायत समिती, अकोले, जि.अहमदनगर यांनी विचार करून एक योजना तयार करून घेतली. सदरहू योजना भरतीतजांकडून महाराष्ट्र सरकार, आदिवासी खात्यास सादर केली. ती योजना कसल्याही प्रकारचा विलंब न लावता चालू करावी, असा शासनाने आदेश दिला. त्याप्रमाणे अकोले तालुक्यातील अगस्ती ऋषींच्या पावन भूमीत प्रवरा मातेच्या खोऱ्यात कला वाणिज्य महाविद्यालयाच्या प्रांगणात या केंद्राचा उदय मा.ना.श्री.मधुकररावजी पिचड, विद्यमान विरोधी पक्षनेते, महाराष्ट्र राज्य यांचे हस्ते झाले. सदरहू केंद्रात बारा जिल्हयातील आदिवासी छात्र घेण्याची परवानगी होती. मात्र यामध्ये ठाणे, नंदूरबार व धुळे या केंद्राचे छात्र प्रामुख्याने प्रशिक्षणास येऊ लागले. मात्र अकोले तालुका मागेच राहू लागला. ज्याप्रमाणे हे केंद्र अकोले तालुक्यात आहे, त्याप्रमाणे अकोले तालुक्यातील आदिवासी नवयुवक या केंद्रात नसल्याचे सिध्द झाले. ह्या छात्रांची भरतीत वाढ

* केंद्र प्रमुख, सैन्य तथा पोलीस भरतीपूर्व प्रशिक्षण केंद्र, अकोले, ता.अकोले, जि.अहमदनगर

होण्याकरिता केंद्र प्रमुखांनी तालुक्यातील प्रत्येक खेडोपाडी जाऊन आदिवासींना या योजनांची माहिती करून दिली व त्यानी यामध्ये कसलीही कुचराई न करता त्या तालुक्यातील जनसमूहाकडून याबाबत सखोल अभ्यास करून घेतला. त्यामध्ये खालील अडचणींचा अभ्यास करण्यात आला.

१. अकोले तालुक्यातील आदिवासी छात्रांच्या आई-बापामध्ये गैरसमज निर्माण झाला होता की, सैन्यात दाखल झालेल्या मुलास तोफेच्या तोंडी लागून मरण येते.

२. छात्राचे पालक पाल्य आपल्यापासून दूर जाऊ नये व तो आपल्या जवळच असावा ही एक भावना त्यांच्या मनामध्ये जोपासून राहिली होती. यामुळे ह्या छात्रांचा सैन्य तथा पोलीस भरतीपूर्व प्रशिक्षणाकडे दुर्लक्ष होऊ लागले.

३. सैन्यात तथा पोलीसात जर दाखल व्हावयाचे असेल तर व नोकरी करावयाची असेल तर आपला परिवार सोडून गेलेच पाहिजे, हे त्यांच्या लक्षात येत नाही. मात्र प्रेमापोटी त्यांच्या पुढील आयुष्याची प्रगती खुंटते.

४. केंद्र प्रमुख यांना छात्र आणण्याकरिता जो प्रवास करावा लागत असे त्यात कधीकधी कडू व गोड अनुभव येत. अशाचप्रकारे एक अनुभव येथे नमूद केला आहे. :-

भंडारदन्यावरून जवळजवळ १८ ते २० कि.मी. अंतरावर ठाकर समाजाचे एक लव्हाळी नामक गांव आहे. त्याठिकाणी केंद्र प्रमुख गेले असता ठाकर समाजाचा प्रमुख व वयस्कर मंडळींनी त्यांच्याशी भांडण्यास सुरवात केली व असे म्हणण्यास सुरवात केली की, तुम्ही आमची लेकरे सैन्यात मारून टाकण्यास नेत आहात. यावर केंद्र प्रमुखांना बोलून देता एक वयस्कर ठाकर मनुष्य हा घरातून रस्सी घेऊन आला आणि म्हणाला की, 'बांधा यांना' व त्याप्रमाणे ठाकर समाजाने केंद्र प्रमुखांना बांधून ठेवले. ही हकीकत काही काळानंतर गटविकास अधिकारी यांच्या कानावर गेली. ते त्वरीत धावत तेथे आले त्यांनी त्यांची

सुटका केली. मात्र केंद्र प्रमुख हा निश्चयी मनुष्य. त्याने त्या ठाकर समाजाला अतिशय प्राणपणाने ही योजना समजावून देऊन ती त्यांच्या लक्षात आणून दिली. त्यानंतर या मंडळींना आनंद होऊन त्यांनी केंद्र प्रमुखांच्या पदरात दहा ठाकर सैन्य भरतीसाठी दिले. छात्रे घेऊन ते केंद्रात आले व दोन महिन्यांच्या आत या दहाही नवयुवकांना सैन्यात दाखल करून घेतले. हे पाहून ठाकर समाजाचे या केंद्राकडे आकर्षण वाढले. ज्यावेळेस ही लेकरेसुटीवर येत असत, त्यावेळेला कपड्यालत्याने व पैसे घेऊन घरी येत असत. पैसा पाहून ठाकर समाजातील त्या वयस्कर माणसांना पश्चाताप होऊन त्यांनी केंद्र प्रमुखांची एक दिवशी क्षमा मागितली. अशाप्रकारे कडू व गोड अनुभव केंद्र प्रमुखास मिळत.

५. सुट्टीवर आलेल्या या छात्रांना त्यांच्या गणवेशात तालुक्यात गांवोगांवी फिरवून अकोले तालुक्यातील आदिवासी तरुणांना प्रोत्साहित करण्यासाठीही केंद्र प्रमुखांनी सुरवात केली व त्यांचा भरपूर फायदा मिळून अकोले तालुक्यातील छात्र भरतीसाठी पुढे येऊ लागले. ही एक सुयोगाची बाब आहे.

केंद्र प्रमुखांनी एक नवा व आगळा वेगळा केलेला प्रयत्न :-

केंद्र प्रमुख ज्यावेळेस खिरविरे गांवातील वाडया पायाखाली घालीत होते, त्यावेळेस असे काही छात्र मिळत असत की, ते एक अनाथाप्रमाणे आपले जीवन जगत असलेले आढळून येत असत. त्यामध्ये अनेक छात्र काही काही आजाराने वेढलेले असत. याकडे केंद्र प्रमुखांनी लक्ष वेधून त्यांच्या सरपंचाच्या कानावर घालून त्या छात्रांना केंद्रात आणून दाखल केले व त्यांना डॉक्टरांच्या निदर्शनाखाली औषधोपचार व सकस आहार देऊन त्यांना भरतीयोग्य केले व त्यांचे मनोबल भरतीसाठी वाढवून त्यांना

प्रशिक्षण दिले. या प्रशिक्षणाचा त्यांना भरपूर फायदा होऊन त्यांच्यातील बहुतेक छात्र सैन्यात दाखल झाले व आज ते समृद्ध तथा सशक्त होऊन आपल्या माता-पित्यांना तथा इतरांना सहाय्य देऊन त्यांची देखभाल करीत आहेत व सैन्यात भारत मातेची सेवा भिन्न भिन्न सीमेवर राहून करीत आहेत

२. भारत सरकार व राज्य सरकार कडून ज्या ज्या काही सुविधा आदिवासींना मिळत आहेत, त्या त्यांचेपर्यंत जात नाहीत व गेल्या तरी 'बैल गेला आणि झोपा केला' या म्हणीप्रमाणे त्यांच्यावर परिणाम होतो. यामुळे हा समाज या सवलतींपासून वंचित होतो. तरी यासाठी या योजना त्यांच्यापर्यंत पोहोचवण्याचे काहीना काही तरी माध्यम असणे अत्यंत आवश्यक आहे.

३. हे केंद्र एका वर्षातून एक तीन सत्र चालविते व त्यासाठी सर्व काही माहिती या आदिवासी नवयुवकांना माहित व्हावी, म्हणून परिपत्रकाद्वारे त्या त्या ग्रामपंचायती व पंचायत समित्या यांना माहिती पाठविली जाते. मात्र त्यांच्याकडून इतर सहयोग होत नाही, असे निदर्शनास येते. त्यांना असे सांगण्यात येते की, सदर प्रशिक्षणाच्या वर्गाची गांवात दवंडीद्वारे माहिती द्यावी. मात्र असे होत नाही, ही एक दुर्दैवी बाब आहे.

४. आदिवासी तरुणांना रोजगार हमीकडे जास्त प्रमाणात आकर्षण आहे, असे निदर्शनास येते. हा त्यांच्यातील दोष नसून घरातील परिस्थितीकडे पाहून त्यांना हे नाईलाजाने करावे लागते. मात्र यामध्ये तीन किंवा दोन भाऊ असल्यास त्यापैकी एकाने तरी या केंद्रात प्रशिक्षण घेऊन सरकारी नोकरीत दाखल व्हावे व आपल्या परिवारास सुखी करावे. हे केंद्र चार महिन्यात कोणत्या ना कोणत्या शाखेत छात्रास भरती करून देते. हे सोबत दिलेल्या भरतीच्या तक्त्याने ज्ञात होते.

५. एक नवीन प्रभाव या आदिवासी नवयुवकांमध्ये निर्माण झालेला आहे, तो हा की, बी.एड. किंवा बी.पी.एड. झाल्यास छात्रास लवकरात लवकर नोकरी आपल्या गांवात व आपल्या परिसरात मिळते. त्यामुळे याकडे छात्रांचे आकर्षण कमी झालेले आहे. हे या प्रशिक्षण केंद्राच्या अभ्यासाने अभ्यासित केले आहे.

६. भारत सरकार व राज्य सरकार आदिवासी नवयुवकांना अनेक केंद्रीय तथा राज्य पातळीवर सवलती देत आहे. मात्र आदिवासी छात्रांच्या हे लक्षात येत नाही की, आमची ही काही या भारत मातेच्या प्रती कर्तव्ये आहेत व त्या कर्तव्याची जाणीव म्हणून घरातील एखादा तरी आदिवासी नवयुवक सैन्यात दाखल व्हावा व भारत मातेची सेवा करावी. हे उद्दिष्ट किंवा विचार या समाजात रुजलेले नाहीत, ही एक दुसरी दुर्दैवी बाब आहे.

आदिवासी नवयुवकांची भरती होण्यापेक्षा पोलीसात भरती होण्याची ओढ :-

आजकल जसजसे आदिवासी छात्रांना सरकारी सेवेमध्ये त्यांचा अनुशेष पूर्ण करण्याकरिता सरकार समाविष्ट करीत आहेत, तसतसा त्याचा परिणाम उलट होत आहे. आदिवासी नवयुवक हा त्यांच्या सोयीनुसार नोकरी पाहतो, जर त्याची नोकरी सोयीस्कर असेल तर ती नोकरी तो स्विकारतो. अन्यथा दारोदार भटकतो. याचे प्रत्यक्ष प्रमाण म्हणून सैन्यामध्ये भरती होणे अतिशय सुलभ व सोयीस्कर आहे. छात्र असा सैन्य भरतीसाठी गेला आणि भरती झाला, हे या छात्रांना आवडत नाही. कारण घर साडून देशाची सेवा करणे त्यांना विशेष वाटत नाही. त्याऐवजी तो पोलीस दलात भरती होणे आवश्यक समजून त्याकरिता धडपड करतो. त्यांना सैन्य भरतीचे खरे आकर्षण व खरे महत्व कळत नाही. सैन्यामध्ये दाखल झाल्यानंतर एक अतिशय निम्न श्रेणीच्या शिपायास जवळ जवळ रु.२,५००/- वेतन दरमहा मिळते.

सोबत कपडे, अंथरुण, पांघरुण व उच्च प्रतीचा आहार व सैनिकी शिक्षण मिळते. सोबतच त्यास आधुनिक वैद्यकिय सहाय्यता मिळते. सोबत निरनिराळ्या प्रकारचे भत्ते देण्यास तो तयार होतो. याचा खरा फायदा येणेप्रमाणे- जर एखादा आदिवासी छात्र सैन्यात दाखल झाला आणि त्याने कमीत कमी १५ वर्षांची सैनिकी सेवा पूर्ण केली तर त्यास अंतिम आर्थिक लाभ जवळ जवळ रु.२,५०,०००/- इतका मिळून तो एक उत्कृष्ट जीवन जगतो. खास करून या योजनेचा लाभ ठाणे, नंदूरवार, तळोदे व धुळे येथील युवकांनी भरपूर घेतला असून त्यामध्ये अकोले तालुक्यातील आदिवासी नवयुवक मागेच रेंगाळत पडले आहेत. या नवयुवकांना खरे आयुष्य प्राप्त करून घेणे अजिबात माहित नाही, ही एक दुर्दैवाची बाब आहे.

सेवा नियोजनात नांव नोंदणी करण्याची चूक :-

प्रत्येक नवयुवकांस नोकरी लवकरात लवकर व सुलभ मार्गाने मिळावी, अशी अपेक्षा असते. म्हणून हा आदिवासी छात्र प्रत्येक सेवा योजनेत आपले नांव दाखल करतो. जसे, नाशिक, ठाणे, नगर व इतर ठिकाणी. मात्र त्यांना हे माहित नसते की, यामुळे नोकरी देण्यास अतिशय अडथळे येतात. जर या छात्रांनी ज्या ठिकाणी त्यांचे नांव नोंदविण्याचे अधिकार आहेत, त्याच ठिकाणी नांव नोंदविले तर त्यांना नोकरी लवकरात लवकर व सुलभतेने मिळण्याची दाट शक्यता असते. यासाठी अहमदनगर जिल्हयातील सर्व आदिवासी युवकांनी नांवे एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, राजूर या ठिकाणी नोंदविण्याची काळाची गरज आहे. व त्याचा लाभ आदिवासी नवयुवकांनी घ्यावा. कारण प्रकल्प अधिकाऱ्यांची सर्वस्वी जबाबदारी असते की, नोंद झालेल्या छात्रास नोकरीचे आवेदन पत्र द्यावे.

इतर प्रकल्प अधिकाऱ्यांची प्रशिक्षण केंद्र उघडण्याची ओढ :-

कोणत्याही तालुक्याचा आदिवासी विकास करण्याचे कार्य त्या पंचायत समितीच्या अधिकाऱ्यांच्या अधीन असते. याच्या अनुसार मा.गटविकास अधिकारी, पंचायत समिती, अकोले यांनी ही योजना म्हणजे सैन्य तथा पोलीस भरतीपूर्व प्रशिक्षण केंद्र अकोले, येथे त्यांच्या अधीन उघडले. या केंद्रामध्ये चांगल्या प्रकारे आदिवासी तरुण सैन्यात, पोलीस दलात व इतर शाखेत जास्तीत जास्त प्रमाणात भरती होऊ लागले. हे इतर प्रकल्पांना ज्ञात झाल्यावर त्यांनी सुध्दा ही केंद्रे आदिवासी विकास या क्षेत्रात ओढून घेतली व आपआपल्या कार्यक्षेत्रात अशाप्रकारे केंद्रे स्थापन करून या केंद्राचे अनुकरण केले.

सैन्य तथा पोलीस भरती पूर्व प्रशिक्षण केंद्रातील प्रशिक्षणार्थीची शौर्यगाथा :-

सैनिक नंबर-२७८६६६२/एफ शिपाई-कोतवाल निवृत्त यशवंत मु.गर्दनी, पो.ता.अकोले. जि.अहमदनगर हा आदिवासी छात्र सन १९८७-८८ या काळात श्री.शामू यमाजी मगर, माजी सैनिक सुभेदार व केंद्रप्रमुख, सैन्य तथा पोलीस भरतीपूर्व प्रशिक्षण केंद्र, अकोले यांच्या मार्गदर्शनाखाली राहून सैन्य भरतीपूर्व प्रशिक्षण घेऊन पुणे मुक्कामी सैन्यात मराठा ग्रुपमध्ये बेळगांव मुक्कामी सैनिक प्राथमिक शिक्षण घेण्यासाठी दाखल झाला. तेथे त्याने लाईट मशिनगन, रायफल, बॅनेट फायटींग, हातगोळा फेकणे, यांचे प्रशिक्षण घेऊन तिरंगी झेंडयाखाली प्राणाची पर्वा न करता भारत मातेची सेवा करीन अशी शपथ मराठा पलटणीच्या संचालनायासमोर घेतली व नंबर १६ मराठा पलटणीमध्ये जाऊन दाखल झाला.

अतिरेक्यांशी झुंज घेण्याची सुवर्णसंधी या आदिवासी युवकांना मिळाली.

कोतवाल यास १६ क्रमांक च्या पलटणीस काश्मिरमध्ये होत असणाऱ्या अतिरेक्यांशी हरकतीवर डोळा ठेवून त्यांना आळा घालण्याची सुवर्णसंधी मिळाली. जातीने आदिवासी असल्यामुळे त्यास सर्व कष्टमय वातावरणाशी झुंज देण्याचे बाळकडू प्रथमपासून मिळाले होते. अनेक प्रकारचे हिंस्त्र पशु व त्यांच्या हालचाली हे त्यास ज्ञान होते. या सवयीचा फायदा घेऊन त्याने अतिरेक्यांशी प्राणाची पर्वा न करता झुंज दिली ती येणेप्रमाणे-

अतिरेक्यांशी सरळ झुंज :-

काश्मिर येथे झेलम नदीच्या किनाऱ्यावर असणाऱ्या चिनार व चिड या झाडांच्या जंगलामध्ये या अतिरेक्यांचे मुख्य कार्यालय आहे, असे कोतवाल यास ज्ञात झाले. त्याने बहिरी ससाण्याच्या नियमानुसार त्यांच्यावर पाळत ठेवली व तो त्यांच्या दक्षिण बाजूस आपली चौकी घेऊन स्थलांतरित झाला. याचा अर्थ असा की, अतिरेक्यास कसल्याही प्रकारची पळवाट न मिळावी म्हणून त्याने तेथे स्थानांतर केले. एका रात्री अतिरेक्यांना हे माहित झाले होते की, आम्हास मराठा पलटणच्या एल.एल.जी.सेक्शनने गराडा घातलेला आहे व त्यातून सुटणे अशक्य आहे. म्हणून त्यांनी निवृत्त कोतवालच्या एल.एम.जी.पोस्टवर ग्रेनेड तथा ए.के. रायफलच्या गोळ्यांचा वर्षाव केला. तरीही त्या निधड्या छातीच्या आदिवासी नवयुवकांने एल.एम.जी.सहीत फरपटत जावून त्यांच्या पळवाटेच्या तोंडाशी आपल्या एम.एम.जी.चा रोख धरला. या वर्षावात त्याने आपल्या सहकाऱ्यासह जोरात व आत्मविश्वासाने

एल.एम.जी.चा मारा सुरु केला. कारण हे अतिरेकी त्यांच्या रेंजमध्ये होते. त्यातील कित्येकांना घायाळ करून व चार सहांना यमसदनी पोहोचवून आपले कार्य जोमाने चालू ठेवले. यामध्ये अतिरेक्यांचे मनोबल अतिशय कमी होऊन त्यांना शरणागती पत्करावी लागली व त्यांना निवृत्तीने आव्हान केले की, तुम्ही आम्हास शरण या, अन्यथा आम्ही नायनाट करू. ३ अतिरेक्यांनी हात वर करून शरणागती पत्करली. अशा स्थितीत अतिरेक्यांच्या मान्यामुळे निवृत्ती कोतवालचे दोन्ही हातावर अतिरेक्यांच्या गोळा लागून तो जवळ जवळ जायबंदी झाला होता. तरी त्याने आपले

मनोबल व मेंदूवर ताबा ठेवून अतिरेक्यांना काबीज केले व सहकाऱ्यांच्या मदतीने त्यांना डांबून ठेवले व तुरंत आपल्या उच्च अधिकाऱ्यांस सैनिक सांकेतिक भाषेत हा वृत्तांत कळविला. तुरंत अधिकारी त्या ठिकाणी येऊन त्यांनी त्याची पाठ थोपटून त्यास शाबासकी देऊन त्यास शौर्य पदक देण्याची दिल्लीतील सैनिक मुख्य कार्यालयास शिफारस केली.

मा.जी.ओ.सी.एन.सी.दक्षिणी कमांड यांच्या हस्ते शौर्य पदक सिंकदराबाद मुक्कामी प्रदान :-

या शौर्य पदकाचे प्रदान करण्याचा समारंभ सिंकदराबाद मुक्कामी मानवंदना या परेडमध्ये मा.सी.एन.सी. साहेबांनी कोतवाल निवृत्ती यशवंत यांचा शौर्य पदक देवून सन्मान केला. या वेळेस त्याची माता व पिता हे सुध्दा प्रत्यक्ष हजर होते. ही एक आदिवासी विकास योजनेमधील महान घटना असून ती सुवर्ण अक्षराने लिहिली जाईल.

* * *

**STATEMENT SHOWING THE ADIVASI YOUNG HEARTS OF THE PRE
CADET TRAINING CENTRE, AKOLE, TAL.AKOLE,
DIST.AHMADNAGAR WHO HAVE JOINED IN THE VARIOUS FORCES
AND NOW SERVING ON THE DIFFERENT KINDS OF FRONTS OF
OUR MOTHER LAND AND THE CIVIL SERVICES**

SR. NO.	FINANCIAL YEAR	BOYS ADMITTED FOR THE PRE- RECRUITMENT IN THE CENTRE	BOYS JOINED IN THE VARIOUS FORCES AND CIVIL SERVICES	BOYS WENT HOME AFTER IMPARTING THE TRAINING DUE TO NON- AVAILABILITY OF THE VACANCIES	GRAND TOTAL
1	2	3	4	5	6
1.	1982-1983	108	084	024	108
2.	1983-1984	238	164	074	238
3.	1984-1985	189	114	075	189
4.	1985-1986	195	164	031	195
5.	1986-1987	174	114	060	174
6.	1987-1988	255	159	096	255
7.	1988-1989	188	174	04	188
8.	1989-1990	203	191	012	203
9.	1990-1991	152	115	037	152
10.	1991-1992	119	981	018	119
11.	1992-1993	078	060	018	078
12.	1993-1994	115	072	063	115
13.	1994-1995	119	066	053	119
14.	1995-1996	035	014	021	035
Total		2,168	1,572	616	2,168

Note :-When and where the vacancies of the Police and Military are coming or demanding the the Boys who have imparted pre training in this centre and have come home they are called by this centre for the recruitment's.

न्युक्लिअस बजेटच्या अंतर्गत प्रत्यक्षात राबविण्यात आलेल्या एकात्मिक
आदिवासी विकास प्रकल्पांच्या विविध यशस्वी योजनांचा गोषवारा-

श्री.आय.एस.कसबे,*

सौ.पी.एस.फिरके**

श्री.शिवाजी दूधवाडकर***

प्रस्तावना- महाराष्ट्र राज्यात निरनिराळ्या क्षेत्रात भौगोलिक व नैसर्गिक साधन संपत्तीची उपलब्धता यामध्ये तफावत आहे. त्यामुळे प्रत्येक आदिवासी विकास प्रकल्प क्षेत्रातील भौगोलिक परिस्थिती आणि नैसर्गिक साधन संपत्तीमधील विपुलता, विविधता अथवा त्रुटी ह्या भिन्न भिन्न आहेत. त्यामुळे ठराविक साच्याचे कार्यक्रम सर्वत्र प्रकल्प क्षेत्रात आदिवासी विकासाच्या दृष्टीने उपयुक्त ठरू शकणार नाहीत. म्हणून ज्या योजनांचा समावेश अर्थसंकल्पात केलेला नाहीत, अशा व ज्या योजना आदिवासींच्या कल्याणाच्या दृष्टीने स्थलकालामानुसार जरूरीच्या आहेत, अशा योजना 'केंद्रवर्ती अर्थसंकल्पांतर्गत'(Nucleus Budget) स्थानिक पातळीवर तातडीने व प्रभावीपणे राबवून त्यांचा लाभ आदिवासींना प्रत्यक्ष मिळवून देणे ही या योजनेची प्रमुख संकल्पना आहे. ही योजना शासनातर्फे सन १९८१-८२ या वर्षापासून राबविली जात आहे.

न्युक्लिअस बजेट ही योजना शासनाच्या नियंत्रणाखाली प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प यांचेमार्फत राबविण्यात येते. या योजना स्थानिक पातळीवर तातडीने कार्यान्वित करता याव्यात, या उद्देशाने तसेच ज्या योजनांचा समावेश अर्थसंकल्पात करण्यात आलेला नाही, अशा स्थानिक महत्वाच्या योजना

तांत्रिक औपचारिकतेमुळे दीर्घ कालावधीकरिता अडकून न पडता त्वरीत कार्यान्वित व्हाव्यात, या उद्देशाने न्युक्लिअस बजेटचा स्वतंत्र निधी प्रकल्प अधिकार्यांना उपलब्ध करून दिला जाते.

केंद्रवर्ती अर्थसंकल्पाची संकल्पना- ज्या योजना आदिवासी विकास किंवा कल्याणाच्या दृष्टीने स्थानिक परिस्थिती व आदिवासी जमातीच्या विकास प्रक्रियेतील फरक/तफावत यांचे विचारातून अत्यावश्यक आहेत, परंतु त्या योजनांचा समावेश मात्र अर्थसंकल्पात केलेला नाही, अशा अभिनव किंवा स्थलकालानुरूप अन नाविण्यपूर्ण स्वरूपाच्या स्थानिक महत्वाच्या योजना तांत्रिक औपचारिकतेमुळे दीर्घ कालावधीसाठी अडकून न पडता स्थानिक पातळीवरच तातडीने व प्रभावीपणे कार्यान्वित करून त्यांचा लाभ गरजू आदिवासींना प्रत्यक्ष मिळवून देणे हा या योजनेचा गाभा आहे. सदर योजना राबविण्यासाठी प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प यांचे अधिनस्त ठराविक निधी ठेवण्यात आलेला आहे. त्यास (Nucleus Budget Fund) 'केंद्रवर्ती अर्थसंकल्प निधी' म्हणतात. या निधितून कार्यान्वित करावयाच्या योजना प्रामुख्याने आदिवासी व्यक्ती व कुटुंब केंद्रबिंदू मानून त्यांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी राबविण्यात याव्यात म्हणून या योजनेतून मूलभूत सोयी किंवा पदनिर्मिती यावर काही निर्बंध घालण्यात आलेले आहेत.

* संशोधन सहाय्यक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे १

** ता.शहापूर, जिल्हा-ठाणे

*** प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, शहापूर, जि.ठाणे

केंद्रवती अर्थसंकल्पातील योजनांचे स्वरूप :-

१. उत्पन्न निर्मितीच्या योजना
२. प्रशिक्षणाच्या योजना
३. मानवी साधन संपत्ती विकासाच्या योजना
४. आदिवासी कल्याणात्मक योजना
५. वैयक्तिक लाभार्थीच्या विविध योजना

वरील योजनांप्रमाणेच प्रत्यक्षात यशस्वी झालेल्या खालील योजनांची माहिती पुढीलप्रमाणे-

१. आदिवासींसाठी कल्याणकारी उपसा जलसिंचन योजना :-

मुख्य प्रवाहात आदिवासींना आणण्यासाठी महाराष्ट्र व केंद्र शासनातर्फे विविध योजना वरीलप्रमाणे न्युक्लिअस बजेटच्या अंतर्गत राबविण्यात येत आहेत. या योजनांचा त्यांना फायदा घेता यावा व त्यांची सुधारणा व्हावी, या दृष्टीने आदिवासी विकास विभागामार्फत एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पांतर्गत सन १९९१-९२ मध्ये प्रायोगिक तत्वावर धुळे जिल्ह्यात लघु उपसा जलसिंचन योजना राबविण्यात आली.

धुळे जिल्ह्यातील अक्राणी तालुक्यात (धडगांव) कुसुंमबेरी, बोरवण, चुलवड, कामोद खु ॥ इत्यादी ठिकाणी न्युक्लिअस बजेट योजनेअंतर्गत गट विकास अधिकारी, पंचायत समिती यांच्या सहकार्याने सहकारी तत्वावर ही योजना राबविण्यात आलेली आहे. या लेखात या योजनेचे थोडक्यात स्वरूप, त्याची उद्दिष्टे, योजना यशस्वी होण्यामागची कारणे इत्यादींचा तपशील देण्यात आलेला आहे.

प्रत्येक तालुक्यातील आदिवासींच्या विविध कार्यकारी सहकारी संस्था शासनामार्फत स्थापन करण्यात आलेल्या आहेत. सदर संस्थेचे प्रत्येक गांवातील आदिवासी शेतकरी हे सभासद आहेत. शासनाच्या सर्वांगीण विकासाच्या सहकारी तत्वावरील सर्व योजना सदर सहकारी संस्थेमार्फतच राबविल्या जातात. उदा. आदिवासी विकास

सहकारी महामंडळातील खावटी कर्ज योजना त्याचप्रमाणे एकात्मिक ग्रामीण विकास योजना व इतर पंचायत समितीच्या सहकारी तत्वावरील योजना राबविण्याचे काम विविध कार्यकारी सहकारी संस्था यांचेमार्फत राबविल्या जातात. याच तत्वाचा उपयोग करून विविध कार्यकारी सहकारी संस्थांच्या सभासदांची गांवनिहाय वेगळी सहकारी संस्था स्थापन करून विविध कार्यकारी सहकारी संस्थेशी संलग्न करण्यात आली व अशा संस्थांना केंद्रवती अर्थ संकल्प या योजनेतून रु.२५,०००/- इतक्या रकमेच्या मर्यादेपर्यंत मंजूर करून गट विकास अधिकारी, पंचायत समिती, यांचे तांत्रिक सहकार्याने 'लघु उपसा जलसिंचन योजना' राबविण्यात आली आहे. या योजनेमध्ये १५ एच.पी.मोटार व पाणी उपसा करण्यासाठी लोखंडी पाईप (सपाट जमिनीपर्यंत पुरेल एवढा) व इतर सुटे भाग इ.साहित्याचा समावेश करण्यात आलेला आहे. १५ एच.पी.मोटारीमुळे तेथील जवळपासचे ३० ते ४० एकराचे क्षेत्र ओलीताखाली आले आहे.

केंद्रवती अंदाजपत्रक योजनेअंतर्गत लाभ मिळालेल्या सोसायट्यांना समक्ष भेटी दिल्या असता खालीलप्रमाणे प्रत्यक्ष परिस्थिती निदर्शनास आली आहे.

१. कुमुदबेरी- एकूण सभासद-७ पाण्याची व्यवस्था तलावातून केली. ओलीताखाली क्षेत्र ३०-३५ एकर. तलावाचे पाणी साधारण डिसेंबर-जानेवारी अखेर पुरते. त्यामुळे रब्बीचे पिक घेता येते. लघु सिंचन योजनेमुळे आर्थिक लाभात दुप्पट वाढ झाल्याचे आढळून आले. लघु उपसा जलसिंचन योजनेमुळे जमातीचा पोत सुधारत असून जमीन कसदार होत असल्याचे आढळून आले आहे.

अक्राणी तालुक्यातील बोरवण, चुलवड, कामोद रकम, रोझरी पाडा, धंनाजे खु.इ.गांवांना भेटी दिल्या असता वरील परिस्थिती थोड्याफार फरकाने आढळून आलेली आहे.

या योजनेतील त्रुटी-

लघु उपसा जलसिंचन योजना यशस्वी करण्यासाठी खालील अडचणी प्रकषाने आढळून आल्या आहेत.

१. लाभार्थ्यांची आर्थिक परिस्थिती अतिशय गरीबीची असल्याने महाराष्ट्र राज्य वीज मंडळाकडून दर सहा महिन्यांनी प्राप्त होणारे वीज बील उत्पन्नाच्या मानाने जास्त असल्याने भरता येत नाही. प्रत्यक्षात ऑक्टोबर ते जानेवारी अखेर वीजेचा वापर होतो. परंतु वीज बील दर सहामाही भरावे लागते.

२. लाभार्थ्यांच्या शेतावर पाणीपुरवठा करण्यासाठी चरी खोदून पाणी पुरवठ्याची व्यवस्था केली असल्याचे आढळून आले. पाण्याचा साठा ते लाभार्थ्यांचे शेत यामधील अंतर जास्त असल्याने चरीतून शेतापर्यंत होणाऱ्या पाणी पुरवठ्यामध्ये फार मोठी घट येते. ५० ते ६० टक्के पाणी चरीतील जमीनीमध्ये मुरते. उर्वरित पाणी लाभार्थ्यांच्या शेतात पुरेसे होत नाही. पर्यायाने उत्पन्नावर गंभीर परिणाम होतात.

३. लघु उपसा जलसिंचन योजना ही अति दुर्गम भागातील गांवामधून राबविण्यात आलेली आहे. दुर्गम भागात वीजेचा पुरवठा अनियमित होतो व वीज सतत खंडीत होते. त्याचप्रमाणे अतिशय कमी दाबाने वीजेचा पुरवठा होत असल्याने शेतीला नियमित पाणीपुरवठा होत नसल्याचे आढळून आले आहे. पर्यायाने पीकांचे मोठ्या प्रमाणात नुकसान होते. वीजेच्या कमी जास्त दाबामुळे

४. मोटारीमध्ये काही बिघाड झाल्यास गांवामध्ये इलेक्ट्रीक मोटार दुरुस्तीची व्यवस्था नसल्याने मोटार नादुरुस्तीमुळे पिकांना वेळेवर पाणी मिळत नसल्याने पिकांचे फार मोठ्या प्रमाणावर नुकसान होते.

वरील कारणामुळे लघु उपसा जलसिंचन योजनेमध्ये वेळोवेळी व्यत्यय येऊन शेतीचे मोठ्या प्रमाणात नुकसान होते. त्यामुळे शासनाची योजना चांगली असतानासुद्धा ती यशस्वी होत नाही.

लघु उपसा जल सिंचन योजना यशस्वी करण्यासाठी योजना सुरु करण्यापूर्वी अथवा सुरु करतांना खालील उपाययोजना केल्यास योजना पूर्णपणे यशस्वी होऊन आदिवासींचा आर्थिक विकास होण्यास फार मोठी मदत होणार आहे.

१. लघु उपसा सिंचन योजना मंजूर करताना त्यामध्ये देखभालीच्या खर्चाचा समावेश करावा.
२. लघु उपसा जल सिंचन योजनेमध्ये पुढील पाच वर्षे वीज देयक भरण्याची तरतूद असावी.
३. लघु उपसा जल सिंचन योजनेत प्रत्येक लाभार्थ्यांस पी.व्ही.सी.पाईपचा समावेश असावा.
४. वीज पुरवठा सुरळीत ठेवणे व उच्च दाबाने करण्यासाठी शासन पातळीवर प्रयत्न व्हावेत.

वरील सर्व बाबींचा साकल्याने विचार केल्यास शासनाने सुरु केलेल्या योजनांची अंमलबजावणी व्यवस्थित होण्यासाठी व योजना यशस्वी होण्यासाठी विशेष प्रयत्न करणे आवश्यक वाटते.

२. आदिवासी महिलांना देण्यात आलेल्या हस्तकला प्रशिक्षणात आढळलेले त्यांच्या मधील नैपुण्य :-

आदिवासीमध्ये उपजतक कौशल्य, मेहनत, काटकपणा, नटण्या-मुरडण्याची हौस, या गोष्टी असतात. त्यांना फक्त मार्गदर्शनाची आवश्यकता असते. हे मार्गदर्शन मिळाल्यावर वस्तुंची सरसता वाढते व हया वस्तु सर्वांचे मन मोहवून

घेतात व तसे वाटतही नाही की, हया वस्तु आदिवासींनी बनविल्या असतील.

समाजसेवेची आवड असल्याने जेव्हा एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प कार्यालयाकडून प्रकल्पाचे काम मिळाले. तेव्हापासून मुली शोधणं, त्यासाठी गांवागांव फिरणे व मुलींना तयार करणे हे काम सुरु झाले. आदिवासी मुली लाजऱ्या-बुजऱ्या व कोणत्याही कामाला सहसा तयार होत नाहीत हा आतापर्यंतचा अनुभव याही वेळेस आला, त्यातूनही काही मुली तयार झाल्या. परंतू त्यांना घरातून विरोध झाला. तर काही मुली आठ ते दहा दिवस आल्या व बंद पडल्या.त्यांच्या जागी दुसऱ्या मुली घेण आलं. २५ मुलींसाठीचा प्रकल्प होता. पंचवीस संख्या सुरवातीला झाली नंतर वीस, बावीसवर आली. नंतर पुन्हा चार पाच जणी आल्या. त्यांना पुन्हा शिकवणं आला. असे नाना प्रकारचे अनुभव येतात. त्यांच्या पालकांना भेटून समजावून सांगणं, अनेकवेळा त्यांच्या घरी फेऱ्या मारणं, त्यातून अनुभवले ते त्यांचे जीवन जगण्याची पध्दत व त्यातून साकारलेले एक समृद्ध अनुभव विश्व.

ज्या ज्या मुली आल्या, त्या बहुतेक महादेव कोळी, वारली, कोकणा, दुबळा, म.ठाकूर या जातीमधील होत्या. त्या सर्वांच्या घरी जाण्याचा योग आला. त्यांची घरे कुडाचीच पण स्वच्छ, बाहेर हाताचे शिकके मारलेले, काही ठिकाणी चुऱ्याचे तर काही ठिकाणी गेरुचे. छोट्या छोट्या झोपड्या, पण स्वर्गीय सुख त्या झोपडीत. एक वेळेचे जेवण मिळाले की, संध्याकाळचे किंवा उद्याची भ्रांत आदिवासी सहसा करीत नाहीत. प्रत्येक घरात गेल्यावर मला बोलण्याची अडचण आली. यात प्रामुख्याने भाषेचा प्रश्न निर्माण झाला. त्यामुळे काहीवेळा मी काय बोलायची ते त्यांना समजेना, तर ते काय बोलत ते मला कळत नव्हतं. पण झ्याबरोबर कुणीतरी समजून देणारा असल्याने लवकर कळे.

पहिल्यांदा तर भरतकाम म्हणजे काय ? इथून सुरवात झाली. त्यांचा आम्हाला काय फायदा ? पण मी सांगितले रु.१५०/- महिन्याला मिळतील व कोर्स शिकून झाल्यावर काम मिळेल. पण ती मुलगी दुसऱ्यांच्या घरी जाणार मग तिला शिकवून काय फायदा ? मशिन देता का ? मग मी म्हटले मशिन सुध्दा मिळेल. प्रशिक्षण योग्य रितीने पूर्ण करावा व सराईतपणा आला की, क्लास एकही दिवस न बुडता केला तर मशिनही मिळेल. अशाप्रकारे अनेक प्रलोभने देऊन त्यांना आणावं लागले. आदिवासी फार प्रेमळ एकदा त्यांना आपल्याबद्दल काही वाटू लागले की, ते आपल्यासाठी जीवही देतील.

त्यांचे भरतकामाचे प्रशिक्षण ७ सप्टेंबर, १९९५ ला सुरु झालं. प्रशिक्षणाचे उद्घाटन मा.डॉ.गोंविंद गारे, अपर आयुक्त, आदिवासी विकास, ठाणे यांच्या हस्ते झालं. त्यावेळेला त्यांना सर्व प्रकारच्या सोयी सवलती देण्याचे कबूल केलं. मशिनही देऊ असे सांगितले. त्यांच्या आश्वासनाने प्रशिक्षणार्थींना आनंद झाला. प्रशिक्षण सुरु झालं. मुलींना सुईसुध्दा नीट धरता येत नव्हती. प्रत्येकाला अगदी दाखवून सुई धरायला शिकविली. टाके कसे काढायचे ते समजून दिलं. आणि मग काय जादू झाली की, त्यांचे हात भराभर चालू लागले. फक्त टाक्यांचा नवीन प्रकार दाखवायची खोटी की, त्या भराभर करून मोकळ्या. जणू त्यांच्या हातात कला होती. फक्त तिला वाट नव्हती. या प्रशिक्षणाने ती मिळाली. त्यांच्यातील आत्मविश्वास खडबडून लागू झाला. त्या भराभर काम करू लागल्या. अशाप्रकारचे सुंदर काम त्यांनी केले की, हे काम आदिवासींनी केलेले आहे, हे सांगूनही कुणाला पटले नसते. तोरणे, भरतकाम केलेले टॉवेल्स, उशांची अग्रे, बस्कर, हातरुमाल असे विविध साहित्य या मुलींनी केवळ तीन महिन्यांच्या कालावधीत कसे करू शकल्या, असं वाटू लागलं. हा कालावधी जर वाढला तर हया मुलींना काय येत नाही असे काहीही शिल्लक राहणार नाही.

या प्रशिक्षणाचा हेतू १००% सफल झाला असे वाटते. आदिवासी मुलींना आत्मविश्वास मिळाला. जीवन जगण्याची उमेद मिळाली. आता त्यांचे छळ होणार नाहीत व त्या स्वतःच्या पायावर उभ्या राहू शकतील. इतर समाजातील स्त्रियासारख्या काम करून पैसा मिळवू शकतील, असा आत्मविश्वास मला वाटतो.

या प्रशिक्षणात ज्या विद्यार्थींनी उत्कृष्टपणे प्रशिक्षण पूर्ण केले. त्यांना शासन शिवण मशीन देणार आहे. तसेच त्यांना रोजगार पुरविण्याचे सुध्दा माझे प्रयत्न आहेत. आसनगांव, आटगांव हया ठिकाणी एम.आय.डी.सी.मध्ये तसे प्रयत्न चालू आहेत.

आदिवासी /कातकरी समाजातील लोकांना जातीचे सर्टिफिकेट नसेल तर त्यांना सरकारी सवलती मिळत नाहीत. परिणामी ते या सोयी सवलतीपासून वंचित राहतात. म्हणून प्राधिकाऱ्यांकडून तसे काम मिळाल्यावर मी लेनाड. बु.लेनाड खु.जांभे, खरांगण, शेंदरुण, नडगांव, मूळगांव, लवले, तुणे, अशा अनेक गांवांमध्ये फिरून सर्व कातकरीची नांवे, पत्ते व व्यवसाय सर्व भरून सरपंचाच्या सहया घेऊन त्यांचे फॉर्म प्रकल्प अधिकाऱ्यांकडे सादर केले. या कामी या सर्व गांवाच्या सरपंचाचे उत्कृष्ट सहकार्य मिळाले. काही ठिकाणी मात्र फारच कट्टु अनुभव आहे. मी हे काम जिद्दीने पूर्ण केले. या कार्यात मी गेली १५-१६ वर्षे काम करीत आहे. आदिवासींची नैसर्गिक ओढ व त्यांना असलेली कलेची जाण यांचा मेळ घालून त्यांना योग्य संधी उपलब्ध करून दिल्यास त्यांची प्रगती होण्यास फार कालावधी लागणार नाही, असे वाटते.

३. ठाणे जिल्हयातील शहापूर प्रकल्पांतर्गत न्युक्लिअस बजेट अंतर्गत राबविण्यात आलेली योजना :-

श्री.बारकू चौधरी हे ठाकूर या आदिवासी जातीपैकी असून सुशिक्षित बेरोजगार व रेती उत्पादक संस्थेचे सचिव आहेत. मुरबाड तालुक्यातील मोहवाडी (वैशाखरे) येथे ते राहतात. त्यांच्या घरची परिस्थिती बेताचीच. मोठया जिद्दीने बारावीपर्यंत त्यांनी शिक्षण घेतले. आदिवासींमध्येही शिक्षणाची स्पर्धा असल्याने त्यांना नोकरी मिळण्याची आशा बाळगणे कठीणच वाटू लागले होते. त्यांनी धंदा करण्याचा प्रयत्न केला, त्यात यशही येऊ लागले पण भांडवल नसल्याने काहीच करता येत नव्हते. त्यांच्या मनात नेहमी यायचे की धंदा करावा, तो वाढवावा व आदिवासी बांधवांना रोजगार मिळवून द्यावा. विचार मोठे पण भांडवलाचे काय ? असा प्रश्न त्यांच्यापुढे सतत उभा असे. नंतर त्यांना असे समजले की, आदिवासी विकास विभागामार्फत गरजू, गरीब व कर्तबगार तरुणांना मदत मिळते म्हणून त्यांनी प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, शहापूर यांची भेट घेतली.त्यांना योजना समजावून सांगण्यास सुरवात केली खरी पण त्यांचे समाधान होईना. आम्हां आदिवासींना प्रकल्प अहवाल कसे सादर करावेत/पटवून द्यावेत हेच माहित नाही. म्हणूनच चकरा मारणे सुरुच होते. प्रकल्प अधिकारी मात्र नुसतेच ऐकायचे, मदतीबाबत काहीच बोलत नव्हते. त्यांचे सतत एकच सांगणे असायचे सहकारी संस्था स्थापन करा. त्यात सर्वच आदिवासी असायला हवेत. तुमचा तुम्हीच व्यवहार करावयाचा व सांभाळावयाचा. संस्थेची कागदपत्रे, नोंदणी प्रमाणपत्रे,

याद्या, जातीचे दाखले त्यांच्याकडे सादर केले पण प्रकल्प अधिकारी मात्र स्तब्धच होते. आम्ही चिकाटी सोडली नाही. त्यांचे सहकारी ते सतत प्रकल्प अधिकारी यांना भेटत राहिले व एके दिवशी प्रकल्प अधिकाऱ्यांचे त्यांना कार्यालयात येण्यासंबंधी बोलावणे आले. प्रकल्प मांडणी, फायदा, तोटा इत्यादी बाबत त्यांना काहीच म्हणावयाचे नव्हते आमचा प्रकल्प व त्यातील फायदे तोटे दर्शवून अहवाल त्यांनीच तयार केला होता. पण त्यांना पहायचे होते ते आमची जिद्द व प्रामाणिकपणा. त्यांना ते पटले व कशाचाही विलंब न लावता ९० लाभार्थींच्या आमच्या संस्थेस एक लाख नव्वद हजार अनुदान मंजूर केले. खरी मेख पुढेच होती. त्यांनी प्रत्येक लाभार्थ्यांना रु.५००/- एकूण रु.४५,०००/- रोख वाटले व रु.एक लाख पंचेचाळीस हजार संस्थेचे सचिव व प्रकल्प अधिकारी यांच्या सामाईक खात्यावर जमा केले. कारण आम्हाला पैसे देऊन ते मोकळे होऊ इच्छित नव्हते. त्यांनी आमच्यासमोर योजना ठेवली. रेती काढावयाची व मजुरी व इतर खर्च या भांडवलामधून भागवावयाचा. त्याचे हिशोब ठेवायचे ते सादर करायचे तरच पुढील रक्कम देता येईल. बघता बघता आमचा रेतीचा धंदा वाढत गेला. सभासदांना आम्ही रु.४०/- मजुरी देऊ शकलो. खाजगी ठेकेदाराकडे याच कामाचा मजुरीचा दर रु.२५/- ते रु.३०/- असा आहे. आता तर आम्ही विटा पाडण्याचा धंदाही करीत आहोत. पन्नास हजार विटा आता तयार झाल्या आहेत. एक हजार वीट तयार करण्यास साधारण रु.पाचशे खर्च येतो. विक्रीचा दर रु.१०००/- आहे. यावरून आम्हाला

किती फायदा होणार आहे, याची कल्पना करा. दोन ब्रासच्या रेतीच्या एका ट्रकास आम्हाला रु.१६०/- ते १७०/- खर्च येतो व हीच रेती रु.२५०/- ते रु.३००/- या दराने आम्ही विकत आहोत. होणारा नफा आम्हा सर्व लाभार्थ्यांचाच आहे व तो त्यांनाच मिळेल. त्यांची मजुरी वर चार दिवसांनी देऊनही लाभार्थ्यांना एवढा नफा होणार आहे, हे केवढे मोठे परिवर्तन आहे, हे लक्षात येण्यास हरकत नाही. पावसाळ्यात भाजीपाला काढण्यासाठीही लाभार्थ्यांना पैसे आम्ही देतो. सध्या संस्था २०० ते २५० आदिवासींना रोजगार मिळवून देत आहोत.

२. सहकारी विभागाकडून संस्थेचे ऑडिट होते. प्रकल्प अधिकारीही तपासणी करतात. संस्थेला 'अ' वर्ग मिळालेला आहे. संस्थेचा व्यवहार सध्या २,७५,०००/- एवढा वाढलेला आहे. आतापर्यंत रु.२२,०००/- निव्वळ नफा झालेला आहे.

अनंत अडचणी आहेत पण आम्ही जिद्दीने तोंड देत आहोत व मार्गक्रमण करीतच आहोत. आदिवासी विभागाच्या मदतीमुळे आम्ही आज स्वबळावर उभे आहोत. आदिवासींची पिळवणूक रोखू शकलेलो आहोत. संस्थेस वाळू वाहून नेण्यासाठी मालकीचा ट्रक मिळावा, असे स्वप्न आहे. तो जर मिळाला तर आम्ही प्रति रु.२,५००/- पर्यंत वाहतूकीसह वाळूपासून उत्पन्न मिळवू शकू.

* * *

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प क्षेत्रात स्वयंसेवी संस्थांचा आदिवासी विकासात सहभाग- काही यशस्वी अनुभव

शांतीलाल बनसोडे *

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे येथे उपसंचालक या पदावर कार्यरत होण्यापूर्वी राज्यातील धानोरा, जि.गडचिरोली, उहाणू, जि.ठाणे व राजूर जि.अहमदनगर येथील एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पावर प्रकल्प अधिकारी म्हणून कार्यरत असताना काही स्वयंसेवी संस्थांच्या स्वयंस्फूर्त सहकार्याने व मदतीने अनेक आदिवासी विद्यार्थ्यांना, तरुणांना, व्यक्तींना, कुटुंबांना स्वयंपूर्ण करण्याची संधी मिळाली. त्यांना लाभ देता आला. त्यांना शिक्षणाच्या, रोजगाराच्या व स्वयंपूर्ण होण्याच्या उपक्रमास भरीव पाठबळ उपलब्ध करून देता आले. शासनाच्या योजना, आदिवासींची इच्छा, सहभाग व स्वयंसेवी संस्थांची यशस्वी मध्यस्थी यामुळे हे सहज साध्य झाले. त्याचे काही अनुभव या ठिकाणी विदित करण्यात येत आहेत.

इ.१० वी मध्ये नापास झालेल्या विद्यार्थ्यांसाठी नवसंजीवनी- साधारणतः जूनमध्ये शालांत परीक्षेचा निकाल लागल्यानंतर दुर्गम आदिवासी भागातील शासकीय व अनुदानित पोस्टबेसिक आश्रमशाळातील जे विद्यार्थी अनुत्तीर्ण होतात त्यांचा शिक्षणाविषयीचा आत्मविश्वास निघून गेलेला असतो. त्यांची शिक्षणाची आस्था कमी झालेली असते. त्यांचे पुढील जीवन पूर्णपणे अंधःकारमय झालेले असते. अशा क्षणी अशा अनुत्तीर्ण आदिवासी विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन व मदतीचा हात हवा असतो. त्यांना त्यांचे अर्धवट शिक्षण पूर्ण करण्याची जिज्ञासा असते. परंतु शाळेत त्यांच्यासाठी जादा क्लासेस घेतले जात नाहीत व समाज त्यांना नापास झालेले विद्यार्थी म्हणून हिणवतो.

केवळ इंग्रजी, गणित, विज्ञान या विषयांमध्ये अनुत्तीर्ण झाल्यामुळे पुढील शिक्षणापासून कायमचे वंचित होण्याची पाळी त्यांच्यावर येते.

अशावेळी स्वयंसेवी संस्था स्वयंस्फूर्तीने क्लासेस घेऊन अनुत्तीर्ण आदिवासी विद्यार्थ्यांना मदतीचा हात पुढे करतात व त्यांना उत्तीर्ण होण्यास मदत करतात.

ठाणे जिल्ह्यात तलासरी तालुक्यातील 'उधवा' या गांवी 'आदिवासी सेवा प्रगती मंडळ' या स्वयंसेवी संस्थेने १९९२-९३ या वर्षात आदिवासी अनुत्तीर्ण विद्यार्थ्यांसाठी अडीच महिन्यांचे जादा वर्ग आयोजित केले होते. अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना एस.एस.सी.उत्तीर्ण होण्याची संधी प्रशिक्षण देऊन उपलब्ध करून दिली. या उपलब्ध झालेल्या संधीमुळे व विशेष शिकवणी वर्गामुळे अवघ्या दोन अडीच महिन्यांच्या तयारीत जे विद्यार्थी परीक्षेस ऑक्टोबरमध्ये बसले त्यामधून सुमारे २८ विद्यार्थी उत्तीर्ण झाले व या विद्यार्थ्यांचे एस.एस.सी.उत्तीर्ण होण्याचे स्वप्न पूर्ण झाले. उच्च महाविद्यालयीन शिक्षण पूर्ण करण्याची उमेद त्यांच्यामध्ये निर्माण झाली. शासनाच्या न्युक्लिअस बजेटमधून सहाय्य उपलब्ध करून दिल्यामुळे 'आदिवासी सेवा प्रगती मंडळ' या स्वयंसेवी संस्थेस इ.१० वी अनुत्तीर्ण विद्यार्थ्यांना विशेष शिकवणी वर्गाच्या नवसंजीवनाद्वारे उत्तीर्ण करता आले. या स्वयंसेवी संस्थेने हा उपक्रम अजूनही चालू ठेवला आहे.

आदिवासी अनुत्तीर्ण विद्यार्थ्यांना योग्यवेळी मार्गदर्शन करण्यात आले, त्यांची उमेद व जिद्द पूर्ण करण्यासाठी स्वयंसेवी संस्थांनी शासनाच्या सहकार्याने ज्यादा वर्ग घेतले तर अनुत्तीर्ण विद्यार्थ्यांना एक वरदान असून त्यांचे शैक्षणिक स्वप्न पूर्ण करण्याचा मार्ग आहे. असे या उदाहरणावरून दिसून येते.

आदिवासी युवकांसाठी शिवणकला प्रशिक्षणाचे वर्गही 'आदिवासी सेवा प्रगती मंडळ,' तलासरी या स्वयंसेवी संस्थेमार्फत घेण्यात आले असून न्युक्लिअस बजेट योजनेमधून त्यांना ५०% अनुदानावर शिवणयंत्रेही स्वयंरोजगारासाठी उपलब्ध करून देण्यात आली आहेत. आज

ही स्वयंसेवी संस्था एक माध्यमिक विद्यालय व एक महाविद्यालय चालवित आहे. या स्वयंसेवी संस्थेच्या मदतीने ठाणे जिल्हयातील शासकीय आश्रमशाळेच्या क्रीडा स्पर्धा संस्थेच्या प्रांगणात आयोजित केल्या होत्या. त्यासाठी सुध्दा आदिवासी सेवा प्रगती मंडळाने खूप सहकार्य केले.

'ज्ञानमाता सदन, तलासरी, शिक्षण प्रसारक मंडळ, डहाणू' या स्वयंसेवी संस्थानेही आपआपल्या कार्यक्षेत्रात इ.१० वी अनुत्तीर्ण झालेल्या आदिवासी विद्यार्थ्यांसाठी दोन ते अडीच महिन्यांसाठी विशेष शिकवणी वर्ग घेऊन आदिवासी मुलांना उत्तीर्ण होण्याची संधी दिली व या स्वयंसेवी संस्थांच्या मार्गदर्शनामुळे, आधारामुळे सुमारे ३९ आदिवासी विद्यार्थी ऑक्टोबरच्या शालांत परीक्षेत उत्तीर्ण झाले व त्यांचीही महाविद्यालयीन शिक्षण घेण्याची इच्छा पूर्ण होण्यास मदत झाली. या स्वयंसेवी संस्थाही दरवर्षी नाउमेद झालेल्या आदिवासी विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहित करित आहेत.

आदिवासी युवकांसाठी शिवणकला प्रशिक्षणाचे वर्गही या संस्थेमार्फत कार्यरत असून आदिवासी युवकांना न्युक्लिअस बजेटमधून शिवणयंत्र, स्वयंरोजगारासाठी उपलब्ध करून देण्यात आले.

आपदग्रस्त आदिवासी युवकांना स्वयं-रोजगारासाठी शिवणकला प्रशिक्षण :-

ठाणे जिल्हयातील पालघर तालुक्यातील मेंढवण गांवातील हायवे लगत टॅकर वायु गळती दुर्घटना सर्व परिचित आहे. येथील ग्रामस्थांची, आदिवासी तरुणांची, कुटुंबांची या आपत्तीमुळे अपरिमित हानी झाली, त्यापैकी काही कुटुंबांना/आदिवासी युवकांना मदतीचा हात द्यावा या उद्देशाने 'शांती सेवा मंडळ, मनोर' या संस्थेने विशेष परिश्रम घेतले व २५ आदिवासी युवकांना सहा महिन्यांचे शिवणकलेचे शास्त्रोक्त प्रशिक्षण दिले व प्रशिक्षणानंतर आदिवासी तरुणांना शिवणयंत्र देण्यात आले. त्यामुळे मेंढवण येथील २५ आपदग्रस्त युवक आज स्वयंपूर्ण होऊन परिसरातील शासकीय आश्रमशाळेचे गणवेश तसेच परिसरातील शिवणकाम उत्कृष्टपणे करून स्वतःचा उदरनिर्वाह भागवित आहेत. याशिवाय शांती सेवा मंडळ ही संस्था सुध्दा त्यांना काम उपलब्ध करून देते. अशा स्वयंस्फूर्त संस्थांच्या मदतीने प्रकल्प अधिकारी,

आदिवासी विकास यांनाही न्युक्लिअस बजेटच्या योजना चांगल्या पध्दतीने राबविणे शक्य झाले आहे.

आदिवासी शेतकऱ्यांसाठी फलोत्पादन झाडांच्या लागवडीमधून रोजगार :-

'निरिड' या स्वयंसेवी संस्थेने धुकटन, ता.पालघर या पंचक्रोषीतील गांवामधील आदिवासी शेतकऱ्यांच्या शेतामध्ये आंबा, बोर, फणस, काजू, लिंबू जांभुळ सिताफळ, आवळा इ.लागवड करून देण्याचा उपक्रम हाती घेतला. एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाने याकरिता न्युक्लिअस बजेटमधून सहाय्य केले. त्यामुळे धुकटन आदिवासी गांवातील गांवकऱ्यांना कायमस्वरुपाचा रोजगार उपलब्ध झाला. 'निरिड' संस्था ही पालघर परिसरातील धुकटन आदिवासी गांवानजिक आदिवासी शेतकऱ्यांच्या शेतात वनलागवडीचे काम करते. त्यासाठी जनजागृती करते. आदिवासी शेतकऱ्यांना त्यासंबंधी प्रशिक्षण देते. लागवड करण्यापूर्वी जमीन साफ करणे, खड्डे खोदणे, झाडे लावणे, त्यांची देखभाल करणे, कुंपण घालणे व त्याला सांभाळणे इ.सर्व बाबींचे प्रशिक्षण शेतकऱ्यांस देऊन त्यांचा आत्मविश्वास वाढला आहे. सन १९९२-९३ या वर्षात न्युक्लिअस बजेट योजनेमार्फत 'निरिड' या संस्थेस १०० शेतकऱ्यांच्या स्वयंरोजगारासाठी प्रकल्प कार्यालयामार्फत आवश्यक ते अर्थसहाय्य करण्यात आले. त्यामुळे ते सर्व आदिवासी शेतकरी स्वयंपूर्ण होण्यास मदत झाली.

आदिवासींना मत्स्यव्यवसायासाठी विशेष सहाय्य

वसई तालुक्यातील उसगांव डोंगरी, भाताने, परिसरातील आदिवासी कुटुंबे अद्यापही वीटभट्टीवर काम करून गुजराण करतात. त्या आदिवासी शेतकरी, शेतमजूराना नैसर्गिक पाण्याचे स्रोत असलेल्या ठिकाणी मासेमारी करण्याचा छंद होता. 'विधायक संसद' या स्वयंसेवी संस्थेने आदिवासी शेतकऱ्यांना मत्स्यव्यवसायासाठी नायलॉनची जाळी एकात्मिक आदिवासी प्रकल्पाच्या माध्यमातून उपलब्ध करून दिली व आदिवासींना रोजगार पुरविण्यासाठी विशेष सहाय्य केले. त्यामुळे उसगांव डोंगरी भागातील सुमारे ४० आदिवासी कुटुंबांना मासेमारी करून आपला उदरनिर्वाह करता येऊ लागला. हे केवळ 'विधायक

संसद' या स्वयंसेवी संस्थेच्या माध्यमातून करणे यशस्वी झाले.

आदिवासी जोडप्यांना सामुहिक विवाहासाठी अर्थसहाय्य व उत्तेजन

कमी खर्चात विवाह व्हावेत या एकमेव उद्देशाने ठाणे जिल्ह्यात 'अंगणवाडी कर्मचारी संस्था' या स्वयंसेवी संस्थांच्या सहाय्याने सुमारे ६० आदिवासी सामुहिक विवाह गांजे-ढेकाळे, ता.पालघर, वेकासा, ता.डहाणू येथे संपन्न झाले. या स्वयंसेवी संस्थेने आदिवासी युवक-युवती जोडप्यांसाठी संसारोपयोगी साहित्य एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पांमार्फत जोडप्यांना उपलब्ध करून दिले. या उपक्रमामुळे आदिवासींना कमी खर्चात त्यांचा संसार उभा करता आला. स्वयंसेवी संस्थेच्या मध्यस्थीशिवाय असा कार्यक्रम आयोजित करणे आजच्या परिस्थितीत शक्य नाही.

ग्राम बाल शिक्षण केंद्र, कोसबाड - प्रशिक्षणासाठी उपयोगी संस्था

महाराष्ट्र राज्यात आदिवासी बाल शिक्षण क्षेत्रात कोसबाड येथील ग्राम बाल शिक्षण केंद्राचे कार्य केंद्र व राज्य शासनाकडून पुरस्कारित व सन्मानित केले गेले आहे. या संस्थेच्या सहकार्याने अपर आयुक्त आदिवासी विकास, ठाणे यांच्या कार्यक्षेत्रातील सर्व शासकीय आश्रमशाळातील मुख्याध्यापकांना या कोसबाड येथील ग्रामबाल शिक्षण केंद्रातर्फे आयोजित करण्यात आले होते. सर प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून आश्रमशाळा शिक्षकांना बाल शिक्षणाची प्रेरणा, आवड व आदिवासी विद्यार्थ्यांची जडणघडण, करावयाचे कामकाज या संबंधी बहुमोल मार्गदर्शन लाभले व कोसबाड ग्रामबाल शिक्षण केंद्रातील सर्व पदाधिकाऱ्यांनी व कार्यकर्त्यांनी आदिवासींसाठी कार्यरत असणाऱ्या शासकीय आश्रमशाळेच्या शिक्षकांना अतिशय तळमळीने सहाय्य केले व हे शिक्षक प्रशिक्षित होण्यासाठी सर्व प्रयत्न केले. स्वयंसेवी संस्था किती चांगल्या

प्रकारे शासकीय उपक्रमांत मदत करू शकतात, याची प्रचिती ग्रामबाल शिक्षण संस्थेच्या या समन्वयामुळे आली. पद्मभूषण ताराबाई मोडक व अनुताई वाघ यांच्या कार्यक्षेत्र परिसरातील पावनभूमित आश्रमशाळा शिक्षकांनी प्रशिक्षण प्रशिक्षण कार्यक्रम चालू असतानाच स्वयंस्फूर्त शिक्षणमंडळ स्थापन केले. त्यामुळे एकप्रकारे आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणास हातभार मिळाला.

गडचिरोली जिल्ह्यात 'सर्व' या आरोग्य विभागात काम करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थेने सुध्दा आदिवासी लोकांचे जीवन दारुमुक्त होण्याच्या दृष्टीने खूप मोठे योगदान दिले. 'आमच्या गांवात आम्हीच सरकार' या लेखामेंढा ता.धानोरा येथील लहानश्या गांवात स्वराज्याची संकल्पना सुरु करण्याचे कामकाजही स्वयंस्फूर्त ग्रामस्थांनी स्वयंसेवी कामकाजामधूनच उभे केले आहे.

अनेक व्यक्तींना/समाजातील लोकांना समाजाचे ऋण फेडावे या उद्देशाने आदिवासी समाजासाठी काहीतरी कामकाज करावे असे सतत वाटते. याकरिता काहीजण शैक्षणिक उपक्रम म्हणून आश्रमशाळा सुरु करतात, काही आरोग्य क्षेत्रात काम करतात, काही आदिवासींसाठी उत्पन्न वाढीचे उपक्रम सुरु करतात. परंतु या सर्वांना शासकीय पातळीवर अनुदान मिळतेच असे नाही. तथापि, स्वयंसेवी संस्थानी स्वयंस्फूर्तीने आदिवासीसाठी काम करावयाचे ठरविले तर शासन वा कोणत्याही अशासकीय/परकिय संस्थेकडून अनुदानही न घेता उपयुक्त व गरजेचे स्वयंसेवी कामकाज सुरु केले तर अनेक शासकीय कार्यालयाकडून उस्फूर्त आर्थिक पाठबळ निश्चितपणे उपलब्ध होऊ शकेल व आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासास हातभार लावता येईल.

आदिवासी सेवक व सेवा संस्था पुरस्कार :- स्वरूप व परिचय

*श्री.प्रकाश वाणी

प्रास्ताविक -

भारतीय घटनेच्या थोर शिल्पकारांनी घटना तयार करतानाच समाजातील दुर्बल घटकांच्या व विशेषतः अनुसूचित जाती आणि जमातीच्या शैक्षणिक, सामाजिक आणि आर्थिक हितसंबंधाकडे विशेष लक्ष देऊन त्यांच्या विविधांगी विकासाकरिता व सर्व प्रकारच्या शोषणापासून संरक्षण देण्याकरिता घटनेतच विशेष तरतूद केली.

अनुसूचित जाती, अनुसूचित जनजाती आणि इतर दुर्बलेतर वर्ग यांचे शैक्षणिक व आर्थिक हितसंवर्धन.

राज्य हे दुर्बलेतर जनवर्ग आणि विशेषतः अनुसूचित जाती व अनुसूचित जनजाती यांचे विशेष काळजीपूर्वक शैक्षणिक व आर्थिक हितसंवर्धन करील आणि सामाजिक अन्याय व सर्व प्रकारचे शोषण यापासून त्यांचे संरक्षण करील.

भारताचे संविधान - कलम-४६

१९९१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रात ९.२७ टक्के म्हणजे ७३.१८ लक्ष अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या आहे. यात ४७ जमातींचा समावेश असून त्यातील ३ जमाती विदर्भातील माडिया गोंड व कोलाम तसेच कोकणातील कातकरी या आदिम जमाती म्हणून ओळखल्या जातात.

या सर्व जमातींची प्राचीन काळापासून प्रामुख्याने वस्ती द-याखो-यात व निसर्गरम्य डोंगराळ प्रदेशात दिसून येते. डोंगराळ प्रदेश म्हटल्यावर रस्ते नसलेली गांव, पाणीपुरवठा, आरोग्य, शिक्षण इत्यादी मूलभूत सोयींचा अभाव पण निसर्गसंपन्न भाग डोळ्यासमोर येतो. या क्षेत्राचा व या क्षेत्रात वास्तव्यास असलेल्या आदिवासींचा विकास हे

शासनापुढचे मोठे आव्हान आहे. क्षेत्राचा विकास झाल्याशिवाय तेथे वास्तव्यास असलेल्या आदिवासींचा विकास होणे दुर्लभ, हे जाणून केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक तत्वानुसार १९७५-७६ मध्ये स्वतंत्र आदिवासी उपयोजना आस्तित्वात आली.

घटनेतील तरतुदीनुसार अधिसूचित करण्यात आलेले अनुसूचित क्षेत्र व त्याशिवाय इतरत्र ५० टक्केपेक्षा जास्त आदिवासी लोकसंख्या असलेले सलग पट्टे किंवा गावांचा समूह असलेल्या १४ जिल्ह्यातील ६८ तालुक्यातील ६९७५ गावांचा समावेश उपयोजनेत करण्यात आला. त्याशिवाय ३५ सुधारीत क्षेत्र विकास गट (माडा) व २१ लघु सुधारीत क्षेत्र विकास गट (मिनी माडा) क्षेत्रांची निवड करून त्यातील १४६७ खेड्यांचाही समावेश या विकास प्रक्रियेत करण्यात आला. राज्याची विभागणी २४ एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पात करण्यात आली व आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासाकरिता स्वतंत्र आयुक्तालयाची स्थापना करण्यात आली.

प्रदीर्घ काळापासून अति दुर्गम डोंगराळ भागात वास्तव्यास असल्याने दळणवळणाच्या साधनांचा तसेच आरोग्य, शिक्षण, पाणीपुरवठा यांच्या अभावाने असलेली प्रतिकुलता व त्यामुळे नित्याच्या जीवनावश्यक गरजां करिताही सावकारांच्या व संधीसाधू व्यापा-यांच्या जोखडात अडकलेला आदिवासी, स्थळपरत्वे भिन्न परिस्थिती लक्षात घेऊन एक साच्याचे विकास कार्यक्रम उपयोगाचे नसल्याने स्थळकाळपरत्वे भिन्न परिस्थिती यामुळे एकसाच्याची विकास कामे घेण्याच्या दृष्टीने उपयोजनेत लवचिकता

ठेवण्यात आली व नियमित विकास योजना बरोबरच न्युक्लिअस बजेटची कल्पनाही १९८२-८३ मध्ये आस्तित्वात आली. आदिवासींच्या शेतमालाला वाजवी भाव मिळवून देणे व जीवनाश्यक वस्तुंचा रास्तदरात पुरवठा करणे याकरिता राज्य शासनाने महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळाची स्थापना केली. तसेच आदिवासींच्या जीवनाच्या विविध अंगाचा अभ्यास, संशोधन व सांस्कृतिक ठेवा जतन करणे व या क्षेत्रात कार्यरत अधिकारी/कर्मचारी आणि सामाजिक कार्यकर्त्यांना प्रशिक्षण देण्याकरिता आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेची स्थापना करण्यात आली.

आदिवासींच्या विकासात सहभागी असणाऱ्या सर्व विभागात समन्वय, संनियंत्रण याकरिता आदिवासी विकास आयुक्तांना विशेष अधिकार प्रदान करण्यात आलेत. महाराष्ट्र राज्यात जवळपास ३२३ विविध विकास योजना आदिवासींच्या विकासाकरिता राबविण्यात येतात.

असे असले तरी आदिवासींचा विकास हा केवळ शासनाच्या आवाक्याबाहेरील गोष्ट नाही. या क्षेत्रातील व समाजसेवी संस्थांची साथ शासनास मिळाल्याशिवाय हे विकासाचे कार्य पूर्णतत्वास जाऊच शकणार नाही. शैक्षणिक व आर्थिक विकासाबरोबरच सामाजिक विकासही आवश्यक असून समाज परिवर्तनाची प्रक्रिया ही जादूची कांडी फिरवल्याबरोबर परिणाम दाखविणारी नसून दीर्घकाळ अखंडपणे परिश्रम करूनच साध्य होणार आहे आणि या समाज परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत सर्व आदिवासींना स्वेच्छेने उत्स्फूर्तपणे सामावून घेण्याचे महत्वाचे कार्य व जबाबदारी या क्षेत्रातील सामाजिक कार्यकर्ते व संस्थांची आहे.

अशाप्रकारचे कार्यकर्ते व संस्था आज अनेक वर्षांपासून कोणतीही अपेक्षा न करता सेवाभावी वृत्तीने हे अमूल्य कार्य अखंडपणे करीत आहेत. अशा संस्थांच्या कार्याचे मोलच करता येणार नाही. पण या संस्थांच्या कामाची

यथोचित जाण ठेवून त्यांच्या कार्याचा गौरव करून त्यांना हे कार्य सुरु ठेवण्यास प्रोत्साहित करण्याचा, त्यांच्या समुद्ररूपी कार्यात गौरवाच्या सुगंधाचा एक थेंब टाकून हा सुगंध सर्वत्र दरवळण्याचा प्रयत्न या अभिनव पुरस्काराद्वारे शासन करीत आहे. या पुरस्कारांतर्गत समाज सेवकांना रु.१०,००१/- व सेवासंस्थांना रु.२५,००१/- रोख रक्कम व इतर खर्च तसेच मानपत्र देऊन गौरविण्यात येते.

१९९३-९४ च्या नैसर्गिक आपत्तीने व त्यानंतर १९९४-९५ मध्ये अपरिहार्य कारणाने हे पुरस्कार वितरण होऊ शकले नाही. म्हणून २९ नोव्हेंबर, १९९५ रोजी या क्षेत्रातील अग्रणी समाज सेवक कै.पू.ठक्करबाप्पा यांच्या जन्मदिनी महाराष्ट्र शासनाद्वारे ३९ समाजसेवक व ७ स्वयंसेवी संस्थांना अनुक्रमे आदिवासी सेवक व सेवा संस्थांचा महाराष्ट्र राज्याचे मुख्यमंत्री मा.ना.श्री.मनोहर जोशी व उपमुख्यमंत्री, मा.ना.श्री.गोपीनाथरावजी मुंडे, यांच्या प्रेरणेने पुरस्कार देऊन गौरव करण्यात आला. या समारंभाच्या अध्यक्षस्थानी महाराष्ट्र राज्याचे पाटबंधारे व लाभक्षेत्र विकास मंत्री मा.ना.श्री.महादेवराव शिवणकर होते. तसेच या सर्व समाजसेवकांच्या गौरवाकरिता महाराष्ट्र राज्याचे आदिवासी विकास मंत्री, मा.ना.अॅड.श्री.गोविंदरावजी चौधरी, तसेच प्रमुख पाहुणे म्हणून वित्त व नियोजन मंत्री, मा.ना.श्री.एकनाथरावजी खडसे, आदिवासी व समाज कल्याण राज्यमंत्री, मा.ना.श्री.दिलीपरावजी कांबळे, आदिवासी विकास विभागाचे सचिव, श्री.राजेंद्रसिंह, समाज कल्याण विभागाचे सचिव श्री.रत्नाकर गायकवाड, मत्स्यव्यवसाय विकास आयुक्त, श्री.जे.पी.डांगे हे प्रकर्षाने उपस्थित होते. आतापर्यंत एकूण १५८ समाज सेवकांना व ३७ संस्थांना हा गौरव प्राप्त झाला आहे.

या गौरवप्राप्त पुरस्काराच्या आदिवासी सेवक व सेवा संस्थांचा परिचय येथे देण्यात येत आहे. :-

आदिवासी सेवक पुरस्काराचे मानकारी

अ.क्र.	आदिवासी सेवकाचे नांव	पत्ता
सन १९९३-९४		
१.	श्री.राजाराम विमल सुमडा	मु.शिगांव, पो.बोइसर, ता.पालघर, जि.ठाणे
२.	श्री.श्रीरंग रामा शिंगे	मु.सारमाळ, पो.वाशिद, जि.ठाणे
३.	श्री कचरु भाऊ राऊत	मु.पों, निगडोंळ ता.दिंडोरी जि, नाशिक
४.	श्री, सौकुदे मुरलीधर दिवाणसिंग	शिक्षणा महर्षि भाऊसाहेब हिरे गृह निर्माण संस्था हिरावाडी पंचवटी नाशिक ३,
५.	श्री, बोंबले लक्ष्मण कृष्णाजी	मु.मोडाळे, ता.साजेगांव, ता.इगतपुरी, जि.नाशिक
६.	श्री.वसंत सदाशिव पाटील	मु.पो.पिंपळोद (धानोरे) ता.नवापूर, जि.धुळे
७.	श्री.जान्या जमशा गावीत	मु.करंजी, बु.पो.पाटीबेडकी, ता.नवापूर, जि.धुळे
८.	श्री.डगळे पांडुरंग ठकाजी	मु.पो.खिरविरें, ता.अकोले, जि.अहमदनगर
९.	श्री.शेलार मारुती महादेव	मु.कवठवाडी, पो.साकीरवाडी, ता.अकोले, जि.अ.नगर
१०.	श्री.भागुजी काशिनाथ कशाळे	मु.डेहणे, ता.खेड, जि.पुणे
११.	श्री.विठ्ठल ढवळा भवारले	मु.खिरेश्वर, पो.खुबी, ता.जुन्नर, जि.पुणे
१२.	श्री.शंकर गोविंद बोरकर	मु.डेहणी, ता.खेड. जि.पुणे
१३.	श्री.वामनराव भिमजी परचाके	मु.पो.दाभा (मानकर) ता.केळापूर जि.यवतमाळ
१४.	श्री.नारायण राजाराम सिडाम	मु.पो.चिखली बु.ता.किनवट, जि.नांदेड
१५.	श्री.प्रल्हाद बाजीराव भोयर	मु.पो.फुटाणा, ता.देवरी, जि.भंडारा
सन १९९४-९५		
१.	श्री.नागो तुकाराम भला	रा.फांगुळगव्हाण, पो.मोरोशी, ता.मुरबाड
२.	श्रीमती मालती हरी राऊत	संचालिका, आदिवासी सेवा मंडळ, वाडा, ता.वाडा, जि.ठाणे
३.	श्री.सखाराम रोगा पाडवी	मु.पो.नांदरखेडे, ता.नंदूरबार, जि.धुळे
४.	श्रीमती लीलाबाई नामदेव पारधी	मु.पो.वडेश्वर, ता.मावळ, जि.पुणे
५.	डॉ.श्रध्दाताई प्रभाकर टापरे	अद्वेत, जळगांव जामोद, मु.पो.ता.जळगांव जामोद, जि.बुलढाणा
६.	श्री.मारोतराव अमृतराव वंजारे	मु.पो.माणिकडोह, ता.पुसद, जि.यवतमाळ,
७.	श्री.हरिभाऊ चिंतामणी वटे	मु.पो.पिंपरी, ता.आर्वी, जि.वर्धा, (व्हाया चूलगांव)
८.	श्री.तानबा नारायण आत्राम	मु.मासळ, (वि.) पो.पिलो, ता.भद्रावती, जि.चंद्रपूर
९.	श्री.शालीकराम सोमाजी मसराम	मु.पो.खुटाळा, ता.चिमूर, जि.चंद्रपूर
१०.	श्री.तुळशीराम रावजी पोरेटी	मु.जागंदा (बु.) मोहोळी, ता.धानोरा, जि.गडचिरोली
११.	श्री.नरोटे मंगू देऊ	मु.चाकोवाडा, पो.कसनसूर, ता.एटापल्ली, जि.गडचिरोली
१२.	श्री.राऊत रामरतनबापू भरतबापू	मु.मोहाडी, पो.चिंचगड, ता.देवरी, जि.भंडारा
१३.	श्री.इस्माईल रहिम तडवी	मु.पो.पाल, ता.रावेर, जि.जळगांव
१४.	श्री.वटी बाजूजी करंगसू	मु.पो.येगलखेडा, ता.कुरखेडा, जि.गडचिरोली
१५.	श्री.गेडाम भिवाजी किसन	मु.पो.ता.जि.चंद्रपूर

अ.क्र.	आदिवासी सेवकाचे नांव	पत्ता
सन १९९५-९६		
१.	श्री.नंदलाल वेस्ताजी भवरे	मु.सुतळी अंबापाडा, पो.कुडाशी, ता.साक्री, जि.धुळे
२.	श्री.माधव रामचंद्र काणे	वनवासी कल्याण केंद्र, तलासरी, जि.ठाणे
३.	श्री.मनोहर नानासाहेब देशमुख	मुलुंड, ता.कुर्ला, जि.मुंबई-८०
४.	श्री.भास्कर गणपतराव भट	'मित्र' ६, पत्रकारनगर, मूल रोड, चंद्रपूर
५.	श्री.पोपटलाल धुलचंद बोरा	गीतांजली, शास्त्री चौक, भोसरी, पुणे ३९
६.	श्री.अजाबराव अर्जुन मोरे	मु.करंजी रोड, पो.करंजी, ता.केळापूर, जि.यवतमाळ
७.	श्री.रमेश पान्या वळवी	परदेशीपूरा, नंदूरबार, ता.नंदूरबार, जि.धुळे
८.	श्री.राजाराम तुकाराम पवार	मु.पो.नवीबेज, ता.कळवण, जि.नाशिक
९.	श्री.बळवंत लक्ष्मण अग्निहोत्री	सुस्मृती, १८, लोकमान्यनगर, गंगापूर रोड, नाशिक २

आदिवासी सेवा पुरस्काराच्या मानकरी संस्था

अ.क्र.	आदिवासी सेवा संस्थांचे नांव	पत्ता
सन १९९३-९४		
१.	चिंचपाडा विभाग शिक्षण प्रसारक मंडळ	मु.पो.चिंचपाडा, ता.नवापूर, जि.धुळे
२.	आदिवासी उन्नती सेवा मंडळ, राजूर	मु.पो.राजूर, ता.अकोले, जि.अहमदनगर
३.	ज्ञान गंगेखस भगीरथ म.फुले शिक्षण संस्था	फुलउमरी, ता..मानोरा, जि.अकोले
४.	कुष्ठरोग निवारण समिती	शांतीवन, पो.नेरे, ता.पनवेल, जि.रायगड
५.	मनोहरभाई शिक्षण प्रसारक मंडळ	आरमोरी, जि.गडचिरोली
६.	आचार्य भिसे शिक्षण संस्था	बोर्डी, ता.डहाणू, जि.ठाणे
७.	अॅकेडमी ऑफ डेव्हलपमेंट सायन्स	मु.पो.कशेळे, ता.कर्जत, जि.रायगड,
८.	नवापूर तालुका शिक्षण प्रसारक मंडळ	नवापूर, जि.धुळे
९.	जनसेवा दत्ताश्रम, एरंडवणा	एस.एन.टी.कॉलेजसमोर, विजयमाला बंगला, पुणे ४
१०.	अखिल भारतीय श्री गुरुदेव सेवामंडळ	गुरुकुंज आश्रम, ता.सिवसा, जि.अमरावती
१९९४-९५		
१.	दंडकारण्य शैक्षणिक व सांस्कृतिक विकास संशोधन संस्था	मु.पो.ता.जि.गडचिरोली
सन १९९५-९६		
२.	किसान विद्या प्रसारक मंडळ, ता.शिरपूर	मु.पो.ता.शिरपूर, जि.धुळे

वृत्त विशेष

१. संस्थेला दि.२२.१२.९५ रोजी मा.डॉ.मुन्शीलाल गौतम, आयुक्त,आदिवासी विकास, नाशिक यांनी संस्थेच्या संगणक कक्षाच्या डी.टी.पी.युनिटला भेट दिली व संस्थेच्या डी.टी.पी.च्या कामाची पाहणी केली व या कामाबद्दल समाधान व्यक्त केले.

२. मा.श्री.रत्नाकर गायकवाड, सचिव, समाज कल्याण, महाराष्ट्र राज्य, मुंबई यांनी दि.१ डिसेंबर, १९९५ रोजी संस्थेला भेट दिली व आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे सारखेच प्रकल्प, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे यांनीही राबवावेत, यासंबंधी या संस्थेचे संचालक,डॉ.नवीनचंद्र जैन व इतर अधिकाऱ्यांशी त्यांनी चर्चा केली. संस्थेचे संचालक डॉ.नवीनचंद्र जैन, यांनी संस्थेच्या कामाची- प्रशिक्षण, मूल्यमापन, सांख्यिकी माहिती संकलन, जमाती पडताळणी कक्ष,संगणक कक्ष, आदिवासी संशोधन पत्रिका, संग्रहालय, इ.कामाची माहिती दिली. नंतर श्री.रत्नाकर गायकवाड, सचिव, समाज कल्याण यांनी संस्थेच्या कामाबाबत आनंद व्यक्त केला.

३. दि.२ जानेवारी, १९९६ रोजी डॉ.दिनेशसिंग यादव, सदस्य, मागासवर्गीय आयोग, नवी दिल्ली यांनी संस्थेला भेट दिली. तसेच संस्थेच्या आदिवासी सांस्कृतिक संग्रहालयास भेट दिली. या दिवशी संस्थेने आयोजित केलेल्या हस्तकला प्रदर्शनासाठी त्यांनी भेट दिली व आदिवासी हस्तकलाकारांशी चर्चा केली. त्याद्वारे दिल्ली येथे अशा प्रदर्शनासाठी उचित सहाय्य करण्यात येईल, असेही सुचविले.

४. दि.११ जानेवारी, १९९६ रोजी विधानमंडळ सचिवालयाच्या अनुसूचित जमाती कल्याण समितीने संस्थेला भेट दिली व संस्थेच्या प्रशिक्षण सभागृहामध्ये सभा घेऊन संस्थेच्या अनुसूचित जमातीच्या कक्षाच्या कामाबद्दल चर्चा केली व या कामाबद्दल समाधान व्यक्त केले. या भेटीमध्ये समिती प्रमुख श्री.विष्णु सावरा, श्रीमती मनिषा निमकर, श्री.हरिश्चंद्र चव्हाण, श्री.रामकृष्ण मडावी, श्री.विजयकुमार गावीत, श्री.शिवराम शंकर झोले, श्री.वसंत पुर्के, श्री.बटेशिंग सूर्यवंशी हे सदस्य उपस्थित होते.

संस्थेचे संचालक डॉ.नवीनचंद्र जैन, भा.प्र.से. हे अखिल भारतीय प्रशासन सेवेतील अधिकाऱ्यांसाठी भारत सरकारच्या क्रमिक तथा प्रशिक्षण विभागाने आयोजित केलेल्या इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ मॅनेजमेंट, लखनौ येथे दिनांक १ जानेवारी, १९९६ ते १९.१.९६ या कालावधीत आयोजित केलेल्या प्रशिक्षणासाठी उपस्थित होते.

५. आदिवासी हस्तकला प्रदर्शन-

संस्थेद्वारा नुकतेच बारावे आदिवासी हस्तकला प्रदर्शन, पुणे येथील इन्स्टिट्यूट ऑफ इंजिनिअरिंग, सी.एम.शहा सभागृह, येथे दिनांक २८.१२.९६ ते ५.१.९६ या कालावधीत भरविण्यात आले होते.

या आदिवासी हस्तकला प्रदर्शनाचे उद्घाटन मा.ना.श्री.दिलीपरावजी कांबळे, राज्यमंत्री, आदिवासी विकास यांच्या हस्ते दिपप्रज्वलनाने झाले. या प्रदर्शनाकरिता महाराष्ट्रातील विविध आदिवासी भागातून आलेल्या (५९) आदिवासी हस्तकला कारागिरांचे एकूण सत्तावीस विक्री स्टॉल्स होते.

या स्टॉल्सवर विविध हस्तकला कौशल्याचे सुरेख नमुने विक्रीस उपलब्ध होते. वारलींनी तयार केलेले भेटपत्रे, वारली पेंटींग्ज, आकर्षक वॉलहॅंगिंग्ज, गवताच्या कलात्मक वस्तु, बांबूची आकर्षक काष्ठशिल्पे, बांबूकामातील पारंपारिक सूप, दुरडया. टोपल्या, विविध प्रकारच्या टोप्या, कथील व जर्मनचे तसेच चांदीची दुर्मिळ अशी वैशिष्ट्यपूर्ण आदिम घाटांचे दागदागिने, मातीची भांडी, दगडी शिल्पे, मूर्ती, इतर लाकडाचे मुखवटे, आदिवासी वाद्ये, हत्यारे अशी अनेक नानाविध प्रकारची हस्तकौशल्ये या

ठिकाणी प्रात्यक्षिकासह विक्रीस उपलब्ध ठेवण्यात आली होती. यामध्ये बांबू व वेतापासून बनविलेले फर्निचर सुध्दा येथे विक्रीसाठी ठेवण्यात आले होते.

याशिवाय नाचणीचे, तांदळाचे पापड, कारळ्याची चटणी, आवळे, जंगली मध व करवंदे, जांभळे, आंबे, आदी फळांचे मुरंबे, सरबते इत्यादी खाद्य पदार्थही विक्रीस उपलब्ध होते.

अनेक दुर्घर रोगांवर गुणकारी ठरलेली वनोषधी येथे खास आदिवासी उपचार पध्दतीने व माहिती देऊन विक्रीस उपलब्ध करण्यात आली. या प्रदर्शनाचे हे विशेष वैशिष्ट्यच म्हणावे लागेल.

आदिवासी महिलाही या प्रदर्शनाच्या स्टॉल्सवर विशेषत्वाने दिसून आल्या. यात या महिलांनी बनविलेल्या लोकरीच्या वस्तु जसे की, तोरणे, बाहुल्या, रुमाल्स, मण्यांची शोपीस, सुतळी पासून बनविलेल्या पर्सेस पिशव्या, पेंटींग्ज केलेले पिलोकव्हर्स अशा अनेक आकर्षक व कलात्मक हस्तकला वस्तु या प्रदर्शनात आढळून येत होत्या.

या प्रदर्शनास पुणेकरांनी चांगलाच प्रतिसाद दिल्याचे त्यांच्या वस्तुच्या विक्रीवरून आढळून आले. या दहादिवसात सुमारे २०,००० पुणेकरांनी प्रदर्शनास भेट दिली असून सुमारे चार ते साडेचार लाख रुपयापर्यंत या हस्तकलाकारांची विक्री झाल्याचे आढळून आले आहे. या प्रदर्शनाची फलश्रुती म्हणून ९/१० आदिवासी कारागिरांना काही व्यावसायिकांकडून खूप मोठ्या मालाची मागणी नोंदविण्यात आली. एक्सपोर्टचा व्यवसाय करणाऱ्या मे.निर्मिती व मे.आरको प्रॉडक्टस सारख्या संस्थांकडूनही कारागिरांना मागणी आलेली आहे.

महिलाआर्थिक विकास महामंडळ, पुणे विभागामार्फत मे, १९९६ मध्ये ग्रामीण महिलांसाठी हस्तव्यवसाय प्रदर्शनात सहभागी झालेल्यापैकी १५ कारागिरांना व्यवसाय मार्गदर्शक म्हणून दरमहा रु.२०००/- मानधनावर दोन महिन्यासाठी निवडण्यात आले आहे.

६. मूल्यमापन अहवाल

१. An evaluation report on the scheme implemented by various Govt. Deptt. for upliftment by below povertyline tribal beneficiaries.- 1995
२. An evaluation of tribal co-operative societies after re-organisation-1995
३. Study report on "Facilities in Govt. Ashram Schools"- 1995
४. Evaluation study on the working of Maharashtra State Co-operative Tribal Corporation Ltd., Nashik.- 1995
५. Study of educational problems in low literacy pockets especially for womens education, District Amravati and Pune.- 1995
६. Evaluation study on pre-recruitment training centres in Maharashtra State.- 1995
७. Evaluation study on nucleus budget scheme.- 1995
८. An evaluation study of rehabilitation of displaced tribals in Karanjawan and Haranbary Irrigation Project in Nashik district.- 1995
९. An evaluation study on the Atrocities on the Scheduled Tribes - 1995.

तिसरी राज्यस्तरीय आदिवासी पारंपारिक नृत्यस्पर्धा पुणे येथे नेहरु मेमोरियल दिनांक १२ मार्च, १९९६ रोजी संपन्न झाली. या नृत्यस्पर्धेचे मा.श्री.जे.पी.डांगे, आयुक्त, आदिवासी विकास, नाशिक यांनी दीपप्रज्वलनाने उद्घाटन केले. या प्रसंगी मा.श्री.राजेंद्रसिंह, सचिव, आदिवासी विकास विभाग, मंत्रालय, मुंबई हे प्रमुख पाहुणे म्हणून उपस्थित होते.

या नृत्यस्पर्धेकरिता महाराष्ट्राच्या दुर्गम आदिवासी भागातील डोंगरदऱ्यामधून (१४) नृत्यपथके सहभागी झाली होती. या स्पर्धेत भाग घेतलेल्या नृत्यपथकांमधून पहिल्या आलेल्या 'दोलनृत्य' हिरवा पिंपळपाडा, ता.मोखाडा, जि.ठाणे या नृत्यपथकास रोख रक्कम रु.३००९/-, दुसऱ्या आलेल्या 'तारपा गौरीनृत्य', वाघाडी, पो.कासा, ता.डहाणू, जि.ठाणे या नृत्यपथकास रोख रक्कम रु.२५०९/- तर तिसऱ्या आलेल्या पथकास 'सातपुडा वनवासी आदिवासी कलापथक' 'होळीनृत्य' काकरदा, धडगांव, जि.धुळे या पथकास रोख रु.२००९/- अशी बक्षिसे मा.श्री.राजेंद्रसिंह, सचिव, आदिवासी विकास विभाग, मंत्रालय, मुंबई यांच्या हस्ते त्याच दिवशी वितरीत करण्यात आली. याशिवाय वैयक्तिक विशेष कलानैपुण्य दाखविणाऱ्या नृत्यस्पर्धकांस खालीलप्रमाणे प्रत्येकी रु.५०९/- ची बक्षिसे देण्यात आली.

१. उत्कृष्ट नृत्य-

कु.भानुकिसन भुसारे-

दोलनृत्य हिरवा पिंपळपाडा, ता.मोखाडा, जि.ठाणे

२. उत्कृष्ट वादक -

श्री.बाबुलाल भोरे पटोरकर-

धांडेल नृत्य पथक, मु.पो.झिरपी, ता.धारणी, जि.अमरावती

३. उत्कृष्ट पेहराव -

श्री.रघुनाथराव तात्या गवळी-

दोल तारपा नृत्यपथक, गांगोडबारी, ता.पेठ, जि.नाशिक

४. उत्कृष्ट संघपथक -

लिंगो नृत्यपथक, मु.पो.झिरपी, ता.धारणी, जि.अमरावती

या नृत्यस्पर्धेचे परीक्षण करण्यासाठी श्री.नंदकुमार कपोते, श्रीमती प्रभा मराठे व श्रीमती मनिषा साठे हे आंतरराष्ट्रीय किर्तीचे परीक्षक म्हणून लाभले होते.

या कार्यक्रमाचे संयोजन व प्रमुख पाहुण्यांचे स्वागत मा.डॉ.नवीनचंद्र जैन, संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे यांनी केले. तसेच या कार्यक्रमास मा.श्री.श्रीनिवास पाटील, अपर आयुक्त, आदिवासी विकास, नाशिक यांनी उपस्थित राहून त्यांनी त्यांचे मनोगत व्यक्त करून कलाकारांना प्रोत्साहित केले.

नवीन बदल

आदिवासी विकास विभागाचे आयुक्त, म्हणून जे.पी.डांगे यांनी दि.२०.२.९६ रोजी कार्यभार स्विकारला, तर त्याच पदावर

असलेल्या डॉ.मुन्शीलालजी गौतम यांनी आयुक्त, मत्स्य व्यवसाय विकास म्हणून पदभार स्विकारला.

अनुसूचित जमातीच्या जाती प्रमाणपत्र तपासणी
समित्यांची पुनर्रचना

महाराष्ट्र शासन,
आदिवासी विकास विभाग.
शासन निर्णय क्रमांक-एसटीसी-१८९५/प्र.क्र.१८२/का.१०,
मंत्रालय, विस्तार, मुंबई ४०० ०३२
दिनांक- २६ ऑक्टोबर, १९९५

वाचा :-

१. शासन परिपत्रक समाज कल्याण, सांस्कृतिक कार्य, क्रीडा व पर्यटन विभाग क्रमांक, सीबीसी-१६८०/१९९६१/का.५, दिनांक ६ मे, १९८० व शुध्दीपत्रक दिनांक ३ जून, १९८०
२. शासन निर्णय, आदिवासी विकास विभाग क्र.एसटीसी-१६८४/२८१८/(२९१)/का.११, दिनांक २३ जाने.१९८५
३. शासन निर्णय, आदिवासी विकास विभाग क्र.एसटीसी-१०९०/२३९४२/१८६/का.१०, दिनांक ३ जून, १९९२
४. सहसचिव, कल्याण मंत्रालय, केंद्र शासन, नवी दिल्ली यांचे अर्धशासकीय पत्र क्रमांक १२०१८/१३/९५-सीडी/आर-सेल, दिनांक २५ सप्टेंबर, १९९५

प्रस्तावना- उपरोल्लेखित संदर्भ क्र.३च्या शासन निर्णयान्वये अनुसूचित जमातीच्या उमेदवारांच्या जातीच्या प्रमाणपत्राच्या तपासणीबाबत पुणे येथील तपासणी समिती व्यतिरिक्त, नाशिक व नागपूर येथे दोन नवीन तपासणी समित्या स्थापन केलेल्या आहेत. मा.सर्वोच्च न्यायालयाने विशेष अनुज्ञा याचिका क्रमांक १४७६७/९३ व सिव्हील अर्ज क्र.५८५४/९४ कुमारी माधुरी पाटील विरुद्ध अपर आयुक्त, आदिवासी विकास, ठाणे व इतर यावर दिनांक ०२ ऑक्टोबर, १९९४ रोजी दिल्या निर्णयावरील मार्गदर्शक

सूचना व केंद्र शासनाने प्रस्तावनेतील क्र.४ येथील दिनांक २५ सप्टेंबर, १९९५ च्या पत्रान्वये केलेल्या सूचना विचारात घेऊन सध्याच्या अनुसूचित जमातीच्या जातीच्या प्रमाणपत्र तपासणी समित्यांची पुनर्रचना करण्याबाबतचा प्रस्ताव शासनाच्या विचाराधीन होता.

शासन निर्णय :- शासन आता पुणे, नाशिक व नागपूर येथील अनुसूचित जमाती प्रमाणपत्र तपासणी समित्यांची खालीलप्रमाणे पुनर्रचना करीत आहे.

अनुसूचित जमाती जाती प्रमाणपत्र तपासणी समिती, पुणे

१. संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे	अध्यक्ष
२. अपर आयुक्त, आदिवासी विकास, ठाणे	सदस्य
३. उपसंचालक (संशोधन) पुणे	सदस्य सचिव

अनुसूचित जमाती जाती प्रमाणपत्र तपासणी समिती, नाशिक

१.	संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे	अध्यक्ष
२.	अ. अपर आयुक्त, आदिवासी विकास, नाशिक	सदस्य (नाशिक विभाग)
	ब. अपर आयुक्त, आदिवासी विकास, अमरावती	सदस्य (औरंगाबाद विभाग)
३.	उपसंचालक (संशोधन) नाशिक	सदस्य सचिव

अनुसूचित जमाती जाती प्रमाणपत्र तपासणी समिती, नागपूर

१.	संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे	अध्यक्ष
२.	अ. अपर आयुक्त, आदिवासी विकास, नागपूर	सदस्य (नागपूर विभाग)
	ब. अपर आयुक्त, आदिवासी विकास, अमरावती	सदस्य (अमरावती विभाग)
३.	उपसंचालक (संशोधन) नागपूर	सदस्य सचिव

२. मा.सर्वोच्च न्यायालयाने विशेष अनुज्ञा याचिका क्रमांक १४७६७/९३ व सिव्हील अर्ज क्र.५८५४/९४, यावर दिनांक २ सप्टेंबर, १९९४ रोजी दिलेल्या निर्णयातील मार्गदर्शक सूचना क्र.५ नुसार या समित्यांच्या अंतर्गत पोलीस उप अधीक्षकांच्या अध्यक्षतेखाली दक्षता पथके स्थापन करण्याबाबत गृह विभागाकडून कार्यवाही करण्यात येत आहे.

३. अनुसूचित जमाती-जाती प्रमाणपत्रांच्या तपासणी समित्यांचे कार्यक्षेत्र व कामाचे स्वरूप दिनांक २३ जानेवारी,

१९८५ व ३ जून, १९९२ च्या शासन निर्णयामध्ये नमूद केल्याप्रमाणे राहिल. या समित्यांसाठी लागणारा इतर कर्मचारीवृंद व साधनसामुग्री संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे यांनी उपलब्ध करून देण्याची व्यवस्था करावी.

४. वरील आदेश तात्काळ लागू करण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नांवाने,

(सुगंधा बने)

उप सचिव

* * *

अनुसूचित जमातीच्या जातीच्या प्रमाणपत्राची तपासणी
वैद्यकिय व अभियांत्रिकी महाविद्यालयात प्रवेश

महाराष्ट्र शासन,
आदिवासी विकास विभाग,
शासन निर्णय क्रमांक एसटीसी-१०९५/प्र.क्र.११८/का.१०,
मंत्रालय, विस्तार भवन, मुंबई ४०० ०३२
दिनांक- २६ ऑक्टोबर, १९९५

- वाचा :- १. शासन निर्णय, समाज कल्याण, सांस्कृतिक कार्य, क्रीडा व पर्यटन विभाग क्रमांक -सीबीसी-
१६८०/४३६६९/का.५, दिनांक २९ ऑक्टोबर, १९८०.
२. शासन निर्णय, आदिवासी विकास विभाग क्र.सीबीसी-१६८४/२८१८/(२९१)/का.११,
दिनांक २३ जानेवारी, १९८५
३. शासन परिपत्रक, आदिवासी विकास विभाग क्र.सीबीसी-१०८५/(४२०)/का.११, दि. २४ जानेवारी, १९८५
४. शासन निर्णय, आदिवासी विकास विभाग क्र.सीबीसी-१६८४/(३९२)/का.११, दिनांक ८ मार्च, १९८५
५. शासन परिपत्रक, आदिवासी विकास विभाग क्र.सीबीसी-१०८५/८५८४/६७०/का.१०/दि.२४ ऑक्टो.१९८५
६. शासन परिपत्रक, आदिवासी विकास विभाग क्र.सीबीसी-१०८६/(१८२)/का.१०, दिनांक २८ ऑगस्ट, १९८६
७. शासन परिपत्रक, आदिवासी विकास विभाग क्र.एसटीसी-२१८७/१२७२०/(९६)/का.१०, दि.२६ ऑग, १९८७
८. शासन परिपत्रक, आदिवासी विकास विभाग क्र.एसटीसी-२१८८/(८८)/का.१०/, दिनांक १६ सप्टेंबर, १९८८
९. शासन परिपत्रक, आदिवासी विकास विभाग क्र.एसटीसी-२१८९/२३८३६/का.१०, दिनांक २९ऑग.१९८९
- १०.शासन परिपत्रक, आदिवासी विकास विभाग क्र.एसटीसी-२१९०/२२३३२/१३६/का.१०, दि. ३०ऑग.१९९०
- ११.शासन निर्णय, आदिवासी विकास विभाग क्र.एसटीसी-१०९०/२३९४२/१८६/का.१०, दि. ३ जून, १९९२

प्रस्तावना :- वैद्यकिय अभियांत्रिकी महाविद्यालयात
अनुसूचित जमातीसाठी राखीव जागांवर प्रवेश घेऊ
इच्छिणाऱ्या अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांच्या जातीच्या
दाव्याच्या तपासणी संदर्भात मा.सर्वोच्च न्यायालयाने विशेष
अनुज्ञा याचिका (सिव्हील) क्रमांक-७१९२/८४, महाराष्ट्र
शासन विरुद्ध अभय पराते व इतर या प्रकरणी दिनांक
१९.१०.८४ रोजी निर्णय देतांना 'जातीच्या दाव्याबाबतची
तपासणी प्रवेश देण्यापूर्वीच करणे योग्य होईल.' अशा
सूचना राज्य शासनास दिलेल्या होत्या. त्यास अनुसरून
उपरोक्त शासन परिपत्रक क्र.३ अन्वये १९८५-८६ या
शैक्षणिक वर्षापासून वैद्यकिय/अभियांत्रिकी महाविद्यालयात
प्रवेश घेऊ इच्छिणाऱ्या अनुसूचित जमातीच्या उमेदवारांच्या
जातीच्या प्रमाणपत्राच्या तपासणीबाबतची सुधारीत पध्दत
सुरु केली व तीच पध्दत सध्या अंमलात आहे. तसेच

मा.उच्च न्यायालयाच्या नागपूर खंडपीठाने रिट याचिका
क्र.२६७९/९२, २८९३/९२ व २८९४/९२ यावर
एकत्रितरित्या निर्णय देतांना शासनास अशा सूचना केलेल्या
आहेत की. 'इयत्ता १० वी ची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यानंतर
अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांच्या जातीच्या
प्रमाणपत्राची तपासणी करावी.' मा. सर्वोच्च न्यायालयाने
देखील सिव्हील याचिका क्रमांक ५८५४/९४,
(ए.आय.आर.१९९५ एस.सी.९४) कु.माधुरी पाटील विरुद्ध
अपर आयुक्त, आदिवासी विकास, ठाणे व इतर प्रकरणी
दिनांक २.९.१९९४ रोजी निर्णय देतांना शासनास अशा
मार्गदर्शक सूचना केलेल्या आहेत की. अनुसूचित जाती-
जमातीसाठी राखीव जागांवर शैक्षणिक संस्थांमध्ये
प्रवेश/शासन सेवेत प्रवेश घेण्यापूर्वी किमान सहा महिने

अगोदर जातीच्या प्रमाणपत्राच्या तपासणीबाबतची कार्यवाही सुरु करावी.

२. वरील सर्व मुद्यांबाबत विचार करून इ.११ वी च्या विज्ञान शाखेत प्रवेश घेतल्यानंतर अनुसूचित जमातीच्या जातीच्या प्रमाणपत्राची तपासणी सुरु करून इ.१२ वीचा निकाल जाहीर होण्यापूर्वी अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांच्या / विद्यार्थिनींच्या जातीच्या दाव्याची तपासणी पूर्ण करण्याबाबतच्या प्रस्तावावर दिनांक २२ व २३ फेब्रुवारी, १९९५ रोजी नागपूर येथे झालेल्या आदिवासी विकास विभागाच्या क्षेत्रीय अधिकाऱ्यांच्या बैठकीत सविस्तर चर्चा करण्यात येऊन असे ठरले की, इयत्ता १० वी ची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यानंतर व विज्ञान शाखेच्या इ.११ वी मध्ये शिकत असलेल्या सर्वच अनुसूचित जमातीच्या

विद्यार्थ्यांच्या जातीच्या प्रमाणपत्राची तपासणी करण्यात यावी.

शासन निर्णय :- याबाबत आता शासनाने असा निर्णय घेतला आहे की, सन १९९६-९७ व त्यापुढील शैक्षणिक वर्षापासून महाराष्ट्र राज्यातील सर्व महाविद्यालयात कनिष्ठ महाविद्यालयात (कॉलेज व ज्युनिअर कॉलेजमध्ये) विज्ञान शाखेच्या ११ वी इयत्तेमध्ये शिकत असलेल्या सर्व अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांनी खाली दर्शविलेल्या प्रादेशिक अधिकाऱ्यांकडे शासन निर्णयासोबत जोडलेल्या परिशिष्टामधील विहित नमुन्यातील अर्ज व त्यामध्ये निर्देश केलेले कागदपत्रे प्रत्येक वर्षी दिनांक ३० नोव्हेंबर पर्यंत पाठवावेत.

अ.नं.	प्रादेशिक अधिकारी	जिल्हा	विभाग
१.	सहाय्यक प्रकल्प अधिकारी एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, गौतम वसतीगृह, शास्त्रीनगर, गोरेगांव (प) मुंबई ४०० ०६६	मुंबई/ठाणे/रायगड/रत्नागिरी/सिंधुदुर्ग	कोकण विभाग
२.	संचालक, तथा अध्यक्ष, अनुसूचित जमातींचा, जातींचा प्रमाणपत्र तपासणी समिती, संचालक, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण सस्था, २८, राणीचा बाग, पुणे १	पुणे/सातारा/सांगली/सोलापूर/ कोल्हापूर	पुणे विभाग
३.	संचालक तथा अध्यक्ष, अनुसूचित जमातींचा, जातींचा प्रमाणपत्र तपासणी समिती, आदिवासी विकास भवन, रमाबाई आंबेडकर कन्या शाळेजवळ, जुना आग्रा रोड, नाशिक ४२२ ००२	(अ) नाशिक/धुळे/जळगांव/अहमदनगर (ब) औरंगाबाद/जालना/परभणी/बीड/ नांदेड/उस्मानाबाद/लातूर	(अ) नाशिक विभाग (ब) औरंगाबाद विभाग
३.	संचालक तथा अध्यक्ष, अनुसूचित जमातींचा, जातींचा प्रमाणपत्र तपासणी समिती, आदिवासी विकास भवन, गिरोपठ, अमरावती रोड, नागपूर	(अ) बुलढाणा/अकोला/अमरावती/ यवतमाळ (ब) वर्धा/नागपूर/भंडारा/चंद्रपूर/ गडचिरोली	(अ) अमरावती विभाग (ब) नागपूर विभाग

२. संबंधित अनुसूचित जमाती प्रमाणपत्र तपासणी समितीने त्यांच्याकडे प्राप्त झालेल्या अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांच्या अर्जाची तपासणी करून त्या प्रमाणपत्राच्या

वैध/अवैधबाबत आपला निर्णय सर्व संबंधित (विद्यार्थ्यांसह) प्रत्येक वर्षी दिनांक ३१ मे पूर्वी कळवावा.

३. जे अर्ज विहित मुदतीत अनुसूचित जमाती प्रमाणपत्र तपासणी समितीकडे सादर होणार नाहीत. असे अर्ज कोणत्याही परिस्थितीत विचारात घेतले जाऊ नये.

४. सन १९९६-९७ व त्या पुढील प्रत्येक शैक्षणिक वर्षासाठी राज्यातील सर्व शाळा, कनिष्ठ महाविद्यालये व महाविद्यालये यांनी खालीलप्रमाणे त्वरीत कार्यवाही करावी.

अ.नं.	वर्गवारी	दिनांक
१.	अनुसूचित जमातीचा दावा असलेल्या विद्यार्थ्यांनी त्यांच्या शैक्षणिक संस्थेमाफत पृष्ठ क्र.२ वर नमूद केलेल्या संबंधित प्रादेशिक अधिकाऱ्यांकडे अर्ज करण्याचा दिनांक	३० नोव्हेंबर प्रतिवर्षी
२.	प्रादेशिक अधिकाऱ्यांनी प्रमाणपत्र तपासणी समितीकडे विद्यार्थ्यांचे अर्ज पाठावेण्याचा दिनांक	३१ डिसेंबर प्रतिवर्षी
३.	प्रमाणपत्र तपासणी समितीने विद्यार्थ्यांच्या जमातीच्या प्रमाणपत्राची तपासणी करून नेणाय देण्याचा आंतेम दिनांक	३१ मे प्रतिवर्षी

वरील कार्यक्रमानुसार कार्यवाही करित असताना संबंधित दिनांकास स्थानिक अथवा सार्वजनिक सुट्टी असल्यास त्यापुढील कार्यालयीन कामाचा दिवस अंतिम दिनांक समजण्यात यावा.

५. शिक्षण व सेवायोजन विभाग, उच्च व तंत्रशिक्षण विभाग व शालेय शिक्षण विभाग यांनी तसेच त्यांच्या अधिनस्त असलेल्या अधिकाऱ्यांनी म्हणजेच संचालक, वैद्यकिय शिक्षण, शिक्षण संचालक, तंत्रशिक्षण संचालक, शिक्षण उपसंचालक, शिक्षणाधिकारी इत्यादींनी) या परिपत्रकाच्या प्रती विज्ञान शाखेच्या ११ वी इयत्तेचे वर्ग चालवित असलेल्या सर्व विश्व विद्यालयांना, महाविद्यालयांना, कनिष्ठ महाविद्यालयांना व शाळांना पाठवाव्यात आणि या बाबीला प्रत्येक वर्षी शैक्षणिक सत्राच्या सुरवातीस मोठ्या प्रमाणात प्रसिध्दी द्यावी. ही प्रसिध्दी शाळा/कॉलेजच्या नोटीस बोर्डावर योग्य प्रकारच्या नोटीसेस लावून प्रसिध्द करावी. तसेच वर्गामध्ये स्वतंत्र बैठका घेऊन अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना या सुधारीत पध्दतीची माहिती द्यावी. तसेच या शासन परिपत्रकातील सूचना अनुसूचित जमातीच्या सर्व विद्यार्थ्यांच्या व विद्यार्थीनींच्या, वैयक्तिक नजरेस लेखी आणाव्यात व त्याची पोच रेकॉर्डवर ठेवावी. अशा सूचना सर्व संबंधित कनिष्ठ महाविद्यालयांच्या प्राचार्यांना तसेच संबंधित शाळांच्या मुख्याध्यापकांना दिल्या आहेत. याबाबतचा

अनुपालन अहवाल शिक्षण संचालक, महाराष्ट्र राज्य, पुणे यांनी सचिव, आदिवासी विकास विभाग, मंत्रालय, मुंबई ४०० ०३२ यांना पाठवावा. तसेच त्यांनी प्रत्येक विद्यार्थी/विद्यार्थीनी यांना लेखी कळविले आहे, याचीही खात्री करावी.

६. माहिती आणि जनसंपर्क महासंचालनालयाने या परिपत्रकाला राज्यस्तरावरील सर्व प्रमुख दैनिकात, तसेच प्रादेशिक आणि जिल्हास्तरावरील दैनिकामध्ये जाहिरातीच्या रूपाने ठळक प्रसिध्दी दिली जाईल, अशा तऱ्हेने उपाययोजना करावी. तसेच आकाशवाणी व दूरदर्शनवरही या परिपत्रकाला प्रत्येक वर्षी शैक्षणिक वर्षी प्रसिध्दी दिली जाईल याबाबत व्यवस्था करावी व असे होत आहे, हे पाहण्याची दक्षता घ्यावी.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नांवाने,

(सुगंधा बने)
उपसचिव
आदिवासी विकास विभाग

* * *

परिशिष्ट

अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांनी जमातीच्या प्रमाणपत्रांची छाननी/तपासणी करून घेण्यासाठी करावयाचा अर्ज

ठिकाण :

दिनांक :

प्रति

विषय :- अनुसूचित जमातीच्या प्रमाणपत्राची छाननी/तपासणी

महोदय,

..... या शैक्षणिक वर्षामध्ये मला वैद्यकीय/अभियांत्रिकी महाविद्यालयामध्ये प्रवेश घ्यावयाचा आहे. त्यासाठी माझ्याजवळ उपलब्ध असलेल्या अनुसूचित जमातीच्या कागदपत्रांची व प्रमाणपत्रांची छाननी/तपासणी करून घ्यावयाची आहे. त्याकरिता मी या अर्जाद्वारे मी माझी संपूर्ण माहिती पुरवित आहे. जरूर त्या प्रमाणपत्राच्या मूळप्रती व त्यांच्या नकला सोबत जोडल्या आहेत. कृपया त्यांची तपासणी झाल्यानंतर मूळ प्रमाणपत्रे मला परत पाठविण्यात यावीत व मला आपल्या तपासणीबाबतचे प्रमाणपत्र द्यावे.

१. अर्जदाराचे पूर्ण नांव व पत्रव्यवहाराचा पूर्ण पत्ता :
२. अर्जदाराच्या वडिलांचे पूर्ण नांव कायम स्वरूपाचा पत्ता (वडिल हयात नसतील तर त्याच्या अखेरच्या क्षणी त्याच्या कायम स्वरूपाचा पत्ता द्यावा.) :
३. वडिलांचा सध्याचा व्यवसाय व व्यवसायाचा पत्ता :
४. वडील नोकरीत असतील तर नोकरीतील हुद्दा व नोकरीच्या ठिकाणाचा पत्ता :
५. वडिलांचे शिक्षण :
६. कुटुंबांचा पारंपारिक धंदा/व्यवसाय :
७. कुटुंबातील कोणा व्यक्तीच्या जाती/जमातीच्या दाखल्याची यापूर्वी तपासणी झाली आहे काय ? असल्यास, त्या व्यक्तीचे पूर्ण नाव, अर्जदाराशी नाते व तपासणी कव्हा व कशाकारेता करण्यात आलेली होती ? :
८. अ. अर्जदाराच्या कुटुंबातील ज्या व्यक्तींची (उदा.वडिल, आई, मोठा भाऊ, मोठी बाहेण, सख्खे काका) शिक्षण घेतलेले आहे, त्याची नावे व त्याचे शिक्षण
ब. वरीलपैकी कोणी अनुसूचित जमातीचे प्रमाणपत्र घेतलेले आहे काय व त्यानुसार अनुसूचित जमातीस मिळत असलेल्या सवलतीचा लाभ त्यांनी घेतला आहे काय ? असल्यास, तो कव्हा व कोणत्या प्रकारे घेतला ? :
९. अर्जदार सध्या शिक्षण घेत असलेल्या शिक्षण संस्थेचे नांव, वर्ग, विभाग (कला/वाणिज्य/शास्त्र/वैद्यकीय/अभियांत्रिकी/तत्सम इतर) व पूर्ण पत्ता :
१०. अर्जदार यापूर्वी ज्या शिक्षण संस्थेत शिक्षण घेत होता, त्या शिक्षण संस्थेचे नाव, वर्ग विभाग व पूर्ण पत्ता :
११. यापूर्वी अर्जदाराने जमातीचे प्रमाणपत्र मिळविले होते काय ? असल्यास ते कोणाकडून व कव्हा ? :
१२. अर्जदाराची जात/अनुसूचित जमात/पोट जात/पोट जमात :
१३. अ. अर्जदाराची मातृभाषा
ब. बोलीभाषा
क. कुलदैवत

१४. अ. अर्जदाराचे मूळ गांव/तालुका/जिल्हा :
 ब. मूळ ठिकाण सोडलेले असल्यास, ते केव्हा, कोणी व का सोडले?
१५. अ. अर्जदार सध्याच्या गांवी केव्हा रहावयास आले ? येण्याची कारणे :
 ब. मूळगांवी सध्या कोण राहते ? :
 क. मूळगांवी घर, जमीन आहे काय ? :
१६. अर्जदाराने शिक्षण घेतलेल्या शिक्षण संस्थांची माहिती :

	शिक्षण प्रकार	शिक्षण संस्थेचे नांव	शिक्षणाचा कालावधी
अ.	प्राथमिक शिक्षण, पहिल्या वर्गापासून माहिती द्यावी		
ब.	माध्यमिक शिक्षण		
क.	महाविद्यालयीन शिक्षण		
ड.	अर्जदाराने वडिलांच्या शिक्षणाची माहिती वरीलप्रमाणे द्यावी.		

१७. अर्जदारास केंद्र शाखाची शिष्यवृत्ती (गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया स्कॉलरशिप) :
 मिळालेली असल्यास त्याचा तपशील द्यावा.
१८. अर्जदाराने कोणत्या कागदपत्रांच्या आधारावर सक्षम अधिकाऱ्यांकडून :
 जमातीचे प्रमाणपत्र मिळविले आहे?
१९. खालील पुरावे (मूळ दाखला व त्याची प्रमाणित प्रत) सोबत जोडावेत :
 तपशील
- अ. अर्जदाराचा प्राथमिक व माध्यमिक शाळा सोडल्याचा दाखला :
 ब. अर्जदाराच्या वडिलांचा प्राथमिक व माध्यमिक शाळा सोडल्याचा दाखला :
 क. जातीचे/जमातीचे विहित नमुन्यातील प्रमाणपत्र :
 ड. शाळेच्या प्रवेश रजिस्टरमधील अर्जदाराच्या जाती/जमातीची नोंद :
 दशावेणारा उतारा
- इ. अर्जदाराचा /वडिलांचा जन्म-मृत्यु रजिस्टरमधील जातीची/जमातीची नोंद :
 दशावेणारा उतारा
- फ. वडिल नोकरीत असतील तर त्यांच्या सेवापुस्तकातील (सर्व्हिस बुकातील) :
 पाहिल्या पानावरील जात दशावेणारा उतारा
- ग. अर्जदारास जातीबाबत द्यावयाचे असल्यास अन्य पुरावे/कागदपत्र :
 मी. शिक्षणाच्या कारणामुळे माझ्या जातीच्या प्रमाणपत्राची छाननी करून घेत आहे. छाननीसाठी वरीलप्रमाणे मूळ प्रमाणपत्रे व त्यांच्या नकला या अर्जासोबत सादर केलेल्या आहेत. मी प्रतिज्ञेवर लिहून देतो की, या अर्जात लिहून दिलेली सर्व माहिती खरी आहे.

आपला

(अर्जदाराच्या पालकांची सही)

(अर्जदाराची सही)

प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण व दर्जा उंचावणे यासाठी
आदिवासी शासकीय व अनुदानित आश्रमशाळांमधून
राबवावयाच्या कृती कार्यक्रमांची अंमलबजावणी

केंद्रीय आश्रमशाळांची स्थापना करणे-

महाराष्ट्र शासन,

आदिवासी विकास विभाग.

शासन निर्णय क्रमांक-एएससी-१०९५/प्र.क्र.२२/का.१३,

मंत्रालय, विस्तार, मुंबई ४०० ०३२

दिनांक- १३ फेब्रुवारी, १९९६

वाचा :- शासन निर्णय, शालेय शिक्षण विभाग क्र.पीआरई-१०९४/७०४/(एक)प्राशि-१/दिनांक १४.११.१९९४

प्रस्तावना- १९८६ च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामध्ये इ.स.२००० पर्यंत ६ ते १४ वयोगटातील सर्व मुलांना प्राथमिक शिक्षण देण्याचे उद्दिष्ट नमूद करण्यात आलेले आहे. हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी शासनाने आवश्यक तो कृती कार्यक्रम तयार केलेला असून त्यात सुचविलेल्या अनेक योजनापैकी केंद्रीय प्राथमिक शाळा स्थापन करण्याबाबतची एक योजना आहे. सदर योजनेनुसार केंद्रीय प्राथमिक शाळेमार्फत त्या शाळेच्या परिसरातील प्राथमिक शाळांना शैक्षणिक मार्गदर्शन करून या शाळेला एक नेतृत्व देणाऱ्या शाळेचे स्वरूप द्यावे आणि त्यासाठी एक स्वतंत्र प्रशिक्षित पदवीधार केंद्र प्रमुखांचे पद निर्माण करावयाचे आहे. जेणेकरून ही शाळा त्या परिसरात एक उत्कृष्ट शैक्षणिक संकूल निर्माण करेल, असे अपेक्षित आहे. त्यानुसार वरील शासन निर्णयान्वये शालेय शिक्षण विभागाने केंद्रीय प्राथमिक शाळा योजना अंमलात आणली आहे.

आदिवासी विकास विभागामार्फत आदिवासी जमातीमध्ये शिक्षणाचा प्रसार व्हावा. गोडी. आस्था निर्माण व्हावी व त्यांचा सर्वांगीण विकास व्हावा या उद्देशाने राज्यात सन .१९५३-५४ पासून अनुसूचित जमातीकरिता आश्रमशाळा चालविण्याची योजना राबविली जात आहे. आजपर्यंत ४०९ शासकीय व ३११ स्वयंसेवी संस्थामार्फत

(दिनांक १३/०२/९६)

अनुदानित तत्वावर अशा मिळून एकूण ७२० आश्रमशाळा सध्या कार्यरत आहेत.

आदिवासीमध्ये शिक्षण प्रसाराबरोबरच सध्या आस्तित्वात असलेल्या आश्रमशाळेतील शिक्षणाचा दर्जा उंचावणे आवश्यक आहे. त्या दृष्टीकोनातून शालेय शिक्षण विभागाने राज्यात केंद्रीय प्राथमिक शाळांची स्थापना केली आहे. त्याच धर्तीवर आदिवासी विकास विभागामार्फत चालविल्या जाणाऱ्या शासकीय व अनुदानित आश्रमशाळेतील प्राथमिक शिक्षणाचा दर्जा उंचावण्याची बाब शासनाच्या विचाराधीन होती.

शासन निर्णय :- उपरोक्त पार्श्वभूमीवर आदिवासी विकास विभागांतर्गत कार्यरत असणाऱ्या आश्रमशाळांमधून शिक्षणाचा दर्जा उंचावण्यासाठी 'केंद्रीय आश्रमशाळा' नेमण्याची बाब शासनाच्या विचाराधीन होती. सदर बाबीवर सांगोपांग विचार करून राज्यातील आदिवासी आश्रमशाळातील शैक्षणिक दर्जा उंचावण्याकरिता शासनाने पुढीलप्रमाणे निर्णय घेतलेले आहेत :-

१. आदिवासी आश्रमशाळातील शैक्षणिक दर्जा उंचावण्यासाठी नियमित देखरेख व मार्गदर्शन करण्यासाठी राज्यातील ७२० आदिवासी आश्रमशाळांसाठी केंद्रीय आश्रमशाळा नेमावयाच्या आहेत. दर पाच आश्रमशाळातून

एक शासकीय आश्रमशाळा 'केंद्रीय आश्रमशाळा' म्हणून निवडायची असून एकूण ७२० आदिवासी आश्रमशाळांसाठी १४४ 'केंद्रीय आश्रमशाळा' नेमण्याचा निर्णय शासनाने घेतलेला आहे. त्याचा प्रकल्पनिहाय तपशील प्रपत्र 'अ' मध्ये विहित करण्यात आलेला आहे. या प्रत्येक शासकीय केंद्रीय आश्रमशाळेत स्वतंत्र प्रशिक्षित पदवीधार केंद्र प्रमुखाचे एक पद निर्माण करण्याचाही शासनाने निर्णय घेतलेला आहे. त्यानुसार या शासन निर्णयान्वये रु.१४००-२६००+१२५/- विशेष वेतन या वेतनश्रेणीत एकूण १४४ प्रशिक्षित पदवीधर केंद्र प्रमुखांची पदे निर्माण करण्यास शासनाची मंजूरी देण्यात येत आहे. ही पदे सेवा ज्येष्ठता व गुणवत्ता या निकषानुसार प्रशिक्षित पदवीधर प्राथमिक शिक्षकांच्या संवर्गातील त्यांच्या सेवाज्येष्ठतेनुसार पदोन्नती देऊन भरण्यात यावीत. तसेच प्राथमिक मुख्याध्यापकांना त्यांच्या विकल्पानुसार सेवाज्येष्ठतेप्रमाणे 'केंद्र प्रमुख' म्हणून नेमण्यात यावे. ही १४४ पदे प्रथमतः दि.२८.२.९७ पर्यंत निर्माण करण्यात येत असून पुढील कालावधीच्या सातत्यासाठी आयुक्त, आदिवासी विकास, नाशिक यांनी शासनाकडे प्रस्ताव सादर करावा.

२. केंद्रीय आश्रमशाळांची उद्दिष्ट खालीलप्रमाणे निश्चित करण्यात येत आहेत-

१. समूहातील आश्रमशाळांचे शैक्षणिक प्रशासन आणि संनियंत्रण करणे

२. समूहातील आश्रमशाळांसाठी प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकरणाची मासिक/वार्षिक उद्दिष्टे ठरवून देणे.

३. समूहातील आश्रमशाळांचा दर्जा वाढविण्यासाठी अध्यापकांची मासिक गट संमेलने घेऊन अध्यापनाचे किमान कार्यक्रम ठरवून देणे व आदर्श पाठांचे आयोजन करून प्राथमिक शिक्षकांची व्यावसायिक क्षमता उंचावणे

४. समूहातील सर्व शिक्षकांचे मासिक अध्यापन उद्दिष्ट्य परिपूर्तीचे मूल्यमापन दरमहा गट संमेलनात करणे.

५. दर तिमाहीत समूहातील सर्व आश्रमशाळांमधील सर्व विद्यार्थ्यांच्या किमान अध्ययन क्षमता संपादणुकीसंबंधी मूल्यमापन करणे.

६. स्थानिक समितीचे मार्गदर्शन, कामाचा आढावा, तसेच पालक भेटीचे कार्यक्रम निश्चित करणे.

७. दर्जा उंचावण्याकरिता वेळोवेळी पुरविण्यात आलेले शैक्षणिक साहित्य याचा परिपूर्ण वापर करणे व शिक्षकांना मार्गदर्शन करणे.

(३) प्रत्येक केंद्रीय आश्रमशाळेला (शासकीय व अनुदानित) शैक्षणिक साहित्य घेण्यासाठी व शैक्षणिक आणि सहशालेय उपक्रमाच्या आयोजनासाठी दरवर्षी रु.२०,०००/- या दराने अनुदान मंजूर करण्यासही शासनाची मंजूरी देण्यात येत आहे.

२. 'सर्वासाठी शिक्षण' हे उद्दिष्ट्य साध्य करण्याच्या केंद्रीय आश्रमशाळा हे अतिशय महत्वाचे साधन आहे. केंद्रीय आश्रमशाळांच्या योजनेचे प्रभावी नियोजन आणि अंमलबजावणीचे संनियंत्रण करण्यासाठी प्रत्येक केंद्रीय आश्रमशाळेसाठी एक याप्रमाणे १४४ केंद्रीय आश्रमशाळांच्या ठिकाणी केंद्र शाळा शिक्षण सल्लागार समित्यांची स्थापना करण्यास शासनाची मान्यता देण्यात येत आहे. केंद्र शाळा शिक्षण सल्लागार समितीची रचना पुढीलप्रमाणे आहे-

१. केंद्र प्रमुख	निमंत्रक
२. केंद्रीय आश्रमशाळेच्या कार्यक्षेत्रातील आश्रमशाळेचे मुख्याध्यापक	सदस्य
३. केंद्रीय आश्रमशाळेच्या कार्यक्षेत्रातील एक माहेला शिक्षक प्रातिनेधी	सदस्य
- (उपलब्ध असल्यास)

४. स्थानिक समितीच्या सदस्यापैकी एक महिला प्रांतोनेधी सदस्य
५. केंद्रीय आश्रमशाळेच्या कार्यक्षेत्रातील महिला मडळाचा प्रांतोनेधी (असल्यास) सदस्य
६. एक पालक प्रतिनिधी सदस्य
७. केंद्रीय आश्रमशाळेच्या कक्षेतील एक निवृत्त मुख्याध्यापक/शिक्षक प्रांतोनेधी सदस्य

२. या समितीच्या सदस्यांची नियुक्ती संबंधित प्रकल्प अधिकारी करतील. या समितीच्या अशासकीय सदस्यांच्या नियुक्तीचा कालावधी तीन वर्षांचा राहिल.

३. या समितीची बैठक प्रत्येक महिन्यात कमीत कमी एकदा होईल. प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकरणाच्या संदर्भात मूलभूत आकडेवारी गोळा करणे, केंद्रीय आश्रमशाळेच्या कार्यक्षेत्रातील शाळांच्या भौतिक सुविधा आणि शैक्षणिक दर्जा वाढविण्यासाठी शाळा वर्गनिहाय नियोजन करणे आणि समूहातील आश्रमशाळांच्या उपक्रमांचे संनियंत्रण करणे ही या समितीची महत्वाची कामे राहतील.

३. केंद्रीय आश्रमशाळेवर नियुक्ती करण्याकरिता केंद्र प्रमुखांची निवड प्रपत्र 'ब' मध्ये दिल्याप्रमाणे करण्यात यावी.

४. आश्रमशाळेचे केंद्रीय आश्रमशाळेमध्ये रुपांतर आणि केंद्रीय आश्रमशाळांना संलग्न करावयाच्या प्राथमिक शाळा निश्चित करण्यासाठी विहित केलेली कार्यपध्दती व निकष प्रपत्र 'क' मध्ये दिल्याप्रमाणे राहिल.

५. केंद्रीय आश्रमशाळांच्या केंद्र प्रमुखांची कर्तव्ये प्रपत्रे 'ड' मध्ये दिल्याप्रमाणे राहतील.

६. केंद्रीय आश्रमशाळांना देण्यात येणाऱ्या रु.२०,०००/- एवढ्या अनुदानासाठी खर्चाच्या मान्य बाबी प्रपत्र 'इ' मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे राहतील.

७. सर्वसाधारणपणे शासकीय व अनुदानित ५ आश्रमशाळांसाठी एका शासकीय आश्रमशाळेची निवड करावयाची आहे. तथापि, भौगोलिक परिस्थिती व प्रपत्र 'अ' प्रमाणे प्रकल्पनिहाय मंजूर शाळांची संख्या विचारात घेऊन प्रकल्प अधिकारी यांनी केंद्रीय आश्रमशाळांची निवड करावी.

८. ह्या केंद्रीय आश्रमशाळा १९९६-९७ या शैक्षणिक वर्षापासून कार्यान्वित करण्यात याव्यात.

९. या योजनेवर होणारा खर्च '२२२५ मागासवर्गीयांचे कल्याण' या मुख्य लेखाशीर्षखाली सन १९९६-९७ व त्यापुढील प्रत्येक वर्षी 'आश्रमशाळा समूह' या योजनेखाली उपलब्ध असणाऱ्या तरतूदीतून भागविण्यात यावा.

१०. हा शासन निर्णय शालेय शिक्षण व वित्त विभागाच्या सहमतीने आणि वित्त विभागाच्या अनौपचारिक संदर्भ क्रमांक : ९११-अ/९५/व्यय-११, दिनांक ७.१२.१९९५ अन्वये निर्गमित करण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नांवाने,

(ग.शा.सोनावणे)
कार्यासन अधिकारी

* * *

प्रपत्र 'अ'
केंद्रीय आश्रमशाळांची प्रकल्पनिहाय संख्या

अ.क्र.	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाचे नांव	शासकीय आश्रमशाळांची संख्या	अनुदानित आश्रमशाळांची संख्या	एकूण आश्रमशाळा	केद्रीय आश्रमशाळा
१	२	३	४	५	६
१.	नाशिक	३२	२४	५६	११
२.	कळवण, जि.नाशिक	३२	१९	५१	१०
३.	नंदूरबार, जि.धुळे	३०	३९	६९	१४
४.	तळोदा, जि.धुळे	३९	१९	५८	१२
५.	राजूर, जि.अहमदनगर	१६	१२	२८	६
६.	यावल, जि.जळगांव	१५	१०	२५	५
७.	घोडेगाव, जि.पुणे	२१	७	२८	६
८.	पेण, जि.रायगड	१०	७	१७	३
९.	शहापूर, जि.ठाणे	१३	६	१९	४
१०.	डहाणू, जि.ठाणे	२९	१७	४६	९
११.	जव्हार, जि.ठाणे	२३	१३	३६	७
१२.	औरंगाबाद	६	२	८	२
१३.	पांढरकवडा, जि.यवतमाळ	२५	२०	४५	९
१४.	किनवट, जि.नांदेड	१९	१४	३३	६
१५.	अकोला	५	१०	१५	३
१६.	धारणी, जि.अमरावती	१६	१८	३४	७
१७.	नागपूर	१२	७	१९	४
१८.	देवरी	१२	१५	२७	५
१९.	चंद्रपूर	९	११	२०	४
२०.	चिमूर, जि.चंद्रपूर	४	४	८	२
२१.	गडचिरोली	१९	१६	३५	७
२२.	अहेरी, जि.गडचिरोली	१३	१०	२३	४
२३.	भामरागड, जि.गडचिरोली	९	११	२०	४
एकूण		४०९	३११	७२०	१४४

प्रपत्र 'ब'

केंद्रीय आश्रमशाळा:- केंद्र प्रमुखाच्या पदाची निर्मिती

केंद्रीय आश्रमशाळांसाठी निर्माण करण्यात आलेली केंद्र प्रमुखांची रूपये १४००-२६००+१२५/- विशेष वेतन या वेतनश्रेणीतील पदे सेवा ज्येष्ठता व गुणवत्ता या निकषानुसार प्रशिक्षित पदवीधर प्राथमिक शिक्षकांच्या संवर्गातील त्यांच्या सेवा ज्येष्ठतेनुसार पदोन्नती देऊन भरण्यात यावीत. तसेच प्राथमिक मुख्याध्यापकांना पदोन्नती देऊन भरण्यात यावीत. तसेच प्राथमिक मुख्याध्यापकांना त्यांच्या विकल्पानुसार व सेवा ज्येष्ठतेप्रमाणे केंद्र प्रमुख म्हणून नेमण्यात यावे. केंद्र प्रमुखांची पदोन्नतीने भरावयाची पदे सेवेत असलेल्या पदवीधर प्रशिक्षित प्राथमिक शिक्षकांच्या त्यांच्या आश्रमशाळा शिक्षकांच्या संवर्गातील ज्येष्ठतेनुसार व प्राथमिक मुख्याध्यापकांच्या विकल्पानुसार व त्यांच्या मुख्याध्यापक संवर्गातील सेवा ज्येष्ठतेनुसार भरण्यात यावीत. गुणवत्तेकरिता गोपनीय अहवालाचे वर्गीकरण 'ब' असणे आवश्यक राहिल.

२. वरील परिच्छेद एक नुसार नियुक्त करण्यात आलेल्या केंद्रीय प्राथमिक शाळांच्या केंद्र प्रमुखांचे गोपनीय अहवाल हे प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प लिहितील. या अधिकाऱ्यांनी, केंद्रीय आश्रमशाळांच्या केंद्र प्रमुखांनी पटनोंदणी, मुलांना शाळेत कायम टिकविणे व किमान अध्ययन क्षमता पात्र करणे याविषयी निश्चित केलेल्या वार्षिक उद्दिष्टांच्या पूर्तीच्या आधारे गोपनीय अहवाल लिहावेत व या गोपनीय अहवालांचे पुनर्विलोकन अपर आयुक्त, आदिवासी विकास यांनी करावे.

३. केंद्रीय आश्रमशाळांच्या केंद्र प्रमुखांना नैमित्तिक रजा मंजूर करण्याचे अधिकार संबंधित प्रकल्प अधिकाऱ्यांना राहतील.

प्रपत्र 'क'

आश्रमशाळांचे केंद्रीय आश्रमशाळांमध्ये रुपांतर करण्यासाठी आणि केंद्रीय प्राथमिक शाळा निश्चित करण्यासाठी निकष व कार्यपध्दती

१. ज्या आश्रमशाळेचे केंद्रीय आश्रमशाळेत रुपांतर करावयाचे आहे ती शाळा शक्यतो मध्यवर्ती ठिकाणी असावी.
२. केंद्रीय आश्रमशाळांची निवड करण्याकरिता खालील अग्रक्रम विचारात घेण्यात यावा.
 - अ. शासकीय पोस्टबेसिक आश्रमशाळा असलेल्या ठिकाणच्या आश्रमशाळा
 - ब. पूर्णत्वास पोहोचलेली शासकीय आश्रमशाळा
 - क. २०० पेक्षा जास्त पट असलेल्या मध्यवर्ती ठिकाणच्या प्राथमिक शाळा
 - ड. आदिवासी आणि दुर्गम क्षेत्रात अपवादात्मक परिस्थितीत २०० पेक्षा कमी पट असलेल्या आश्रमशाळांचाही विचार करता येईल.
३. तालुक्यातील भौगोलिक परिस्थिती व दळववळणाची व्यवस्था, शक्य असल्यास बँक, पोस्ट ऑफीस इ.विचारात घेऊन ५ किंवा त्यापेक्षा अधिक शासकीय/अनुदानित आश्रमशाळांसाठी एक याप्रमाणे केंद्रीय शासकीय आश्रमशाळांची संख्या ठरविण्यात यावी.
४. केंद्रीय आश्रमशाळेला संलग्न करावयाच्या शासकीय/अनुदानित आश्रमशाळा पुढीलप्रमाणे निश्चित करण्यात याव्यात.
 - अ. केंद्रीय आश्रमशाळेच्या ठिकाणी पोस्टबेसिक आश्रमशाळा असल्यास तिच्या सर्व पूरक आश्रमशाळा
 - ब. केंद्रीय आश्रमशाळेच्या ठिकाणी पोस्टबेसिक आश्रमशाळा नसल्यास आणि ती पूर्ण आश्रमशाळा असल्यास तिच्या पूरक आश्रमशाळा
५. प्रत्येक शासकीय/अनुदानित आश्रमशाळा कोणत्या ना कोणत्या तरी केंद्रीय आश्रमशाळेशी संलग्न झालेली असावी.
६. वरील (१) ते (४) च्या निकषानुसार केंद्रीय आश्रमशाळांमध्ये रुपांतर करावयाच्या आश्रमशाळांची यादी तयार करून तिला स्थानिक समितीची मंजूरी घेण्यात यावी.
७. केंद्रीय आश्रमशाळा आणि त्यांना जोडावयाच्या शासकीय/अनुदानित शाळा यांची निवड अतिशय काळजीपूर्वक करण्यात यावी. एकदा निवड झालेल्या केंद्रीय आश्रमशाळा आणि त्यांच्याशी संलग्न शासकीय अनुदानित शाळांमध्ये कोणत्याही प्रकारचा बदल नंतरच्या काळात करण्याची गरज भासू नये.

प्रपत्र 'ड'

केंद्रीय आश्रमशाळांच्या केंद्र प्रमुखाची कर्तव्ये

१. समूहातील सर्व शासकीय/अनुदानित आश्रमशाळा शिक्षकांसाठी प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकरणाच्या संदर्भात (पटनोंदणी, उपस्थिती वाढविणे व शिक्षणाचा दर्जा) मासिक व वार्षिक उद्दिष्ट्ये ठरवून देणे.
२. समूहातील सर्व प्राथमिक शिक्षकांसाठी मासिक घटक नियोजन निश्चित करून देणे व त्यानुसार केलेल्या आस्थापनाविषयीचा आढावा पुढील महिन्याच्या बैठकीत घेणे.
३. वर दोन महिन्यात आणि वर्षाच्या अखेरीस समूहातील सर्व शासकीय/अनुदानित आश्रमशाळामधील विद्यार्थ्यांची किमान अध्ययन प्रभुत्वाची चाचणी घेऊन प्रत्येक शिक्षकाच्या कार्याचे या संदर्भात मूल्यमापन करणे.
४. समूहातील प्रत्येक/अनुदानित शाळेतला महिन्यातून कमीत कमी दोन वेळा भेट देणे. या भेटीपैकी एक भेट पूर्वसूचना न देता यावी व अशा सलग तीन भेटीमध्ये एखादा शिक्षक गैरहजर आढळला तर त्याची एक दिवसाची नैमित्तिक रजा कापण्यात यावी. समूहातील शाळांच्या कामकाजावर देखरेख करणे व त्याची तपासणी करणे.
५. समूहातील शासकीय/अनुदानित आश्रमशाळांचा दर्जा उंचावण्यासाठी शिक्षकांची मासिक गट संमेलने आयोजित करणे.
६. समूहातील शिक्षक नियमितपणे शाळेत येतात याची खात्री करणे.
७. समूहातील शिक्षक आश्रमशाळेच्या गावी राहत असल्याबाबतची खात्री करणे.
८. समूहातील सर्व आश्रमशाळामध्ये सहशालेय कार्यक्रमाचे आयोजन करणे.
९. समूहातील प्रत्येक शिक्षकांसाठी पालक भेटीचा कार्यक्रम निश्चित करून घेणे.
१०. समूहातील प्रत्येक शिक्षकांसाठी विद्यार्थ्यांची सर्वकष माहिती मिळविण्याचा कार्यक्रम निश्चित करून देणे.
११. आश्रमशाळेत दाखल झालेल्या परंतु सातत्याने गैरहजर राहणाऱ्या विद्यार्थ्यांची विशेषतः मुलींची माहिती घेऊन ती आश्रमशाळेत टिकण्याच्या दृष्टीने शिक्षकांना पाठपुराव्यासाठी लक्ष्य निश्चित करून देणे.
१२. समूहातील आश्रमशाळामध्ये शाळेच्या स्तरावर तसेच आंतरशालेय स्पर्धांचे आयोजन करणे.
१३. स्थानिक शिक्षण समित्यांच्या कामकाजाचा आढावा घेणे व त्यांच्या ठरावांची नोंद घेऊन आवश्यक ती कार्यवाही करणे.
१४. महिन्यातून किमान एका स्थानिक शिक्षण समितीच्या बैठकीस उपस्थित राहून मार्गदर्शन करणे.
१५. उपलब्ध साधनांपासून आणि कमी खर्चात शैक्षणिक साहित्य तयार करण्यासाठी गटातील शिक्षकांना मार्गदर्शन करणे.
१६. शाळा सुधार, शैक्षणिक ठराव, सावित्रीबाई फुले दत्तक पालक योजना, उपस्थित भक्ता, गणवेश, पुस्तक पेढी इत्यादी कार्यक्रमांचा आढावा घेऊन त्यांची व्याप्ती व उपयुक्तता वाढविण्यासाठी प्रेरक म्हणून काम करणे.
१७. समूहातील सर्व मुख्याध्यापकांचे आश्रमशाळा प्रमुखांचे वार्षिक गोपनीय अहवाल लिहिणे व शिक्षकांचे / मुख्याध्यापक/शाळा प्रमुख यांनी लिहिलेले गोपनीय अहवाल त्यांना विहित केलेल्या वार्षिक लक्ष्याच्या संदर्भात पुनर्विलोकन करणे.
१८. समूहातील आश्रमशाळांची प्रतवारी वाढविण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करणे.
१९. ऑपरेशन ब्लॅकबोर्ड व अन्य योजनोमाफत प्राप्त होणाऱ्या साहित्याचा उपयोग करण्याचे संदर्भात मार्गदर्शन करणे.
२०. आठवड्यातून किमान सहा तासिक अध्यापन करणे.

प्रपत्र 'इ'

केंद्रीय आश्रमशाळांसाठी शैक्षणिक सुविधा

केंद्रीय आश्रमशाळेला शैक्षणिक साहित्य खरेदी करण्यासाठी दरवर्षी रु. २०,०००/- एवढी आर्थिक तरतूद उपलब्ध करून देण्यात येईल. या तरतूदीचा उपयोग पुढीलप्रमाणे करण्यात यावा:-

१. शैक्षणिक तंत्रज्ञानाची साधने. उदा.ओव्हरहेड प्रोजेक्टर, स्लाईड प्रोजेक्टर, व्ही.सी.आर.घ्वनीक्षेपण यंत्रणा, चक्रमुद्रण यंत्र इत्यादीची खरेदी.
२. इतर शैक्षणिक साहित्य
३. शिक्षक आणि विद्यार्थी यांच्यासाठी पुस्तके
४. केंद्र शाळा शिक्षण सल्लागार समितीच्या बैठकांच्या आयोजनासाठी येणारा किरकोळ खर्च
५. गट शाळांच्या भेटीसाठी केंद्रीय आश्रमशाळेच्या केंद्र प्रमुखांना द.म.रु. २००/- या दराने कायमस्वरूपी प्रवासभत्ता देण्यासाठी होणारा खर्च
६. सहशालेय कार्यक्रम व विविध प्रकारच्या स्पर्धा आयोजित करण्यासाठी येणारा खर्च
७. स्टेशनरी
८. शैक्षणिक साहित्य व यंत्रसामुग्री इत्यादीच्या दुरुस्तीवर व देखभालीवर येणारा खर्च

आदिवासी शासकीय व अनुदानित आश्रमशाळांच्या कृती कार्यक्रमाची अंमलबजावणी

आदिवासी शासकीय/अनुदानित आश्रमशाळेचा दर्जा सुधारण्याकरिता शिक्षकांना सेवांतर्गत प्रशिक्षण देणे

महाराष्ट्र शासन,

आदिवासी विकास विभाग.

शासन निर्णय क्रमांक-एएससी-१०९५/प्र.क्र.२२/का.१३,

मंत्रालय, विस्तार, मुंबई ४०० ०३२

दिनांक- १३ फेब्रुवारी, १९९६

पस्तावना :- १९८६ च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामध्ये इ.स.२००० पर्यंत ६ ते १४ वयोगटातील सर्व मुलांना प्राथमिक शिक्षण देण्याचे उद्दिष्ट्य नमूद करण्यात आलेले आहे. यासाठी शासनाने आवश्यक तो कृती कार्यक्रम तयार केलेला असून त्यात सुचविलेल्या अनेक योजनापैकी प्राथमिक शिक्षणाचा दर्जा उंचावण्यासाठी प्राथमिक शाळेतील शिक्षकांना सेवांतर्गत प्रशिक्षण देण्याची योजना अंतर्भूत करण्यात आलेली आहे.

आदिवासी विकास विभागामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या आश्रमशाळा समूह या योजनेअंतर्गत आदिवासी मुला-मुलींसाठी राज्यातील आदिवासी उपयोजना व उपयोजना बाह्य क्षेत्रात आश्रमशाळांची स्थापना करण्यात आलेली आहे. सध्या राज्यात मान्यताप्राप्त स्वयंसेवी संस्थामार्फत ३११ व शासनामार्फत ४०९ अशा एकूण ७२० आश्रमशाळा चालविल्या जात आहेत.

आदिवासी आश्रमशाळांतील शैक्षणिक स्तर सुधारण्याच्या दृष्टीने ज्याप्रमाणे प्राथमिक स्तरावर विशिष्ट विषयाच्या संबंधित शिक्षकांना त्या विषयांतर्गत ज्ञान अद्ययावत होण्यासाठी सेवांतर्गत प्रशिक्षण दिले जाते. त्याप्रमाणे आश्रमशाळेतील शिक्षकांना सेवांतर्गत प्रशिक्षण देण्याचा प्रस्ताव शासनाच्या विचाराधीन होता.

शासन निर्णय :- उपरोक्त पार्श्वभूमीवर आदिवासी विकास विभागांतर्गत चालविल्या जाणाऱ्या ७२० आदिवासी शासकीय/अनुदानित आश्रमशाळांतील शिक्षकांना सेवांतर्गत प्रशिक्षण देण्याकरिता शासनाने पुढीलप्रमाणे निर्णय घेतलेले आहेत.

१. आदिवासी शासकीय/ अनुदानित आश्रमशाळामधील शिक्षकांना सेवांतर्गत प्रशिक्षण देण्यासाठी ४० शिक्षकांची एक तुकडी करून त्यांना दर ३ वर्षातून एकदा असे २३ दिवसांचे प्रशिक्षण देण्याचा निर्णय शासनाने घेतला आहे. हे प्रशिक्षण शक्यतो आश्रमशाळेस असणाऱ्या दीर्घ मुदतीच्या सुट्टीत आयोजित करावे.

२. सदर प्रशिक्षणांतर्गत ४० शिक्षकांची एक तुकडी या प्रमाणे प्रतिवर्षी सुमारे १६६७ शिक्षकांना प्रशिक्षण देण्यात यावे.

३. या प्रशिक्षणासाठी प्रत्येक प्रशिक्षणार्थीला रु.१५०/- इतके विद्यावेतन देय राहिल.

४. सदर प्रशिक्षण शासकीय किंवा अनुदानित प्रशिक्षण महाविद्यालये किंवा स्वयंसेवी संस्थामार्फत देण्यात यावे.

५. या महाविद्यालयांना किंवा स्वयंसेवी संस्थेला प्रशिक्षणार्थीसाठी स्टेशनरी, निवास (भोजन वगळून) इ.बाबीवरील खर्चासाठी प्रति प्रशिक्षणार्थी रु.१००/- या प्रमाणे संपूर्ण सत्रासाठी अनुज्ञेय राहिल.

६. सदर प्रशिक्षण देण्यासाठी ४० प्रशिक्षकांच्या एक तुकडीमागे एक प्रशिक्षक नेमण्यात यावा व याप्रमाणे प्रतिवर्षी ४२ प्रशिक्षक नेमावेत.

७. सदर प्रशिक्षकाला दर तासाला रु.४०/- इतके मानधन देण्यात यावे. प्रशिक्षणाचा कालावधी प्रतिदिन कमाल ३ तासाचा राहिल.

८. सदर प्रशिक्षकाला प्रशिक्षण कार्य पार पाडण्यासाठी आवश्यक असलेले शैक्षणिक साहित्य इत्यादीवर खर्च करण्याकरिता शासनाच्या मान्यतेने खर्च देय राहिल.

२. वरील प्रशिक्षण हे शासकीय/अनुदानित आदिवासी आश्रमशाळेतील प्रत्येक शिक्षकांना अनिवार्य राहिल. हे सेवांतर्गत प्रशिक्षण सन १९९६-९७ या शैक्षणिक वर्षापासून कार्यान्वित करण्यात यावे.

३. आयुक्त, आदिवासी विकास, नाशिक यांनी महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषदेची विचारविनिमय करून सेवांतर्गत प्रशिक्षणाचे स्वरूप निश्चित करावे. तसेच प्रशिक्षण देण्याकरिता प्रशिक्षकांची व ज्या प्रशिक्षण महाविद्यालयामार्फत प्रशिक्षण दिले जाणार आहे. याची निवड करावी. त्याचप्रमाणे प्रशिक्षणाकरिता लागणारे शैक्षणिक साहित्य इत्यादीचा तपशील निश्चित करून तसा प्रस्ताव प्रतिवर्षी माहे एप्रिलच्या पहिल्या आठवड्यात शासनास सादर करावा.

४. वरील योजनेवर होणारा खर्च हा २२२५- मागासवर्गीय कल्याण या लेखाशीर्षाखाली 'आश्रमशाळा समूह' या योजनेखाली सन १९९६-९७ यावर्षी उपलब्ध असलेल्या तरतूदीतून भागविण्यात यावा.

५. हा शासन निर्णय शालेय शिक्षण व वित्त विभागाच्या सहमतीने आणि वित्त विभागाच्या अनौपचारिक संदर्भ क्र.१११-अ/९५/व्यय-११, दिनांक ७.१२.१९९५ अन्वये निर्गमित करण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नांवाने,

(ग.शा.सोनावणे)
कार्यासन अधिकारी

* * *

तिसऱ्या ऱरान्यस्तरीय आदलवऱसी ढररंढररक नृत्यस्पर्धऱचे उद्घऱटन करतऱंनऱ ढऱ. श्री. जे. ढी. डऱंगे, आयुक्त, आदलवऱसी वलकऱस, नऱशलक. सोवत संस्थेचे संचऱलक डॉ. नवीनचंद्र जैन व इतर अधलकऱरी

संस्थेने आयोजलत केलेल्या ऱरान्यस्तरीय तलसऱ्या आदलवऱसी ढररंढररक नृत्यस्पर्धेढध्ये सऱदर करण्यऱत आलेले आदलवऱसी नृत्य.

तलसऱ्या आदलवऱसी ढररंढररक नृत्यस्पर्धऱढध्ये ढरथढ आलेल्या नृत्यढढकऱके ढरढुख हे ढऱ. ऱऱनेंद्रसलंह, सचलव, आदलवऱसी वलकऱस वलढऱग, ढुंवरई यऱंच्यऱकडून ढररतऱऱऱऱक स्वऱकरऱतऱनऱ, डऱवीकडे संस्थेचे संचऱलक डॉ. नवीनचंद्र जैन तर उजवीकडून ढऱ. श्री. श्रीनलवऱस ढऱटील, अढर आयुक्त, आ. वल. नऱशलक व यऱ नृत्यस्पर्धेचे ढररलकक श्री. नंदकुढऱर कढऱते.

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research & Training Institute,
Maharashtra State, Pune - 411 001.

Tribal Research Bulletin is a bi-annual bulletin published in March and September. Contributors can contribute articles pertaining to various aspects related to tribal life, culture and development.

Guidelines for Contributors :

The manuscripts to be published in this Bulletin should be type written in double space on one side of the paper and carefully edited for matter as well as language and corrected for any typing errors. The matter should be organised under suitable headings. Tables should be preferably incorporated in the body of the paper with relevant interpretation. Charts and maps should be in black and white only.

Manuscripts are not returned.

The views expressed by the authors do not necessarily reflect the views of the Government, and the editor is not responsible for the views expressed by the authors.

Apart from the honorarium, the contributors will be given 2 reprints and two copies of the Bulletin.

All correspondence should be addressed to the *Director, Tribal Research and Training Institute, 28, Queen's Garden, Pune - 411 001.*

Registration No.RN-37/438/79

FORM IV

(See Rule 80)

1. Place of Publication : 28, Queen's Garden
Pune 411 001.

2. Periodicity of Publication : Bi-annual

3. Printer's Name : Manager
Photozinco Press,
Pune 411 001.

Nationality : Indian
Address : Photozinco Press,
Pune 411 001.

4. Publisher's Name : Dr. N.S. Jain,
I.A.S.

Nationality : Indian
Address : 28, Queen's Garden
Pune 411 001.

5. Editor's Name : Dr. N. S. Jain,
I.A.S.

Nationality : Indian
Address : 28, Queen's Garden
Pune 411 001.

I Navinchandra S. Jain, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

Dr. Navinchandra Jain
(Signature of Publisher)

31th March, 1996.

Annual Subscription Rs. 100/-
Cost of Single copy Rs. 50/-